गीतासोपानम्

द्वितीयभागः

संस्कृतभारती
देहली

भवताम् अध्ययनस्य अनुकूलतायै संस्कृतभारत्या सज्जीकृताः सन्ति अन्येऽपि बहवः ग्रन्थाः । यथा -

भाषाभ्यासाय -

- अभ्यासपुस्तकम् • विभक्तिवल्लरी • शतृशानजन्तमञ्जरी • अभ्यासदर्शिनी
- सम्भाषणसोपानम् • कालबोधिनी • णत्वणिजन्तम् • सन्देशसंस्कृतम्
- सम्भाषणसंस्कृतम् (ध्वनिमुद्रिकासहितम्) • प्रयोगाः (ध्वनिमुद्रिकासहितम्)

भाषाज्ञानवर्धनाय -

- समासः • सन्धिः • कारकम् • शुद्धिकौमुदी • भाषापाकः • इड्व्यवस्था

विचारशक्तिवर्धनाय -

- परिष्कारः • संस्कृतभारती • परिवर्तनम् • सङ्क्रमणम्
- उत्तिष्ठत मा स्वप्त • सप्तदशी • पूर्णाङ्कं प्रति • ज्ञानदीप्तिः

संस्कारवर्धनाय -

- सुगन्धः • पञ्चतन्त्रकथाः • शृण्वन्तु कथाम् एकाम्
- प्रेरणादीपः • हे मनः ! समाश्वसितु

प्रेरणावर्धनाय -

- Pride of India (आङ्ग्लभाषया) • भारतीयविज्ञानपरम्परा
- भुवमानीता भगवद्भाषा • युगावतारः ।

मनोविनोदाय भाषाभ्यासाय च -

- सार्थः • धर्मश्रीः • ऋणविमुक्तिः ।

अभिनयाय -

- नवरूपकम् • कविकोपकलापः • जागरूको भव ।

श्रवणसुखाय भाषाभ्यासाय च ध्वनिमुद्रिकाः -

- गीतसंस्कृतम् • गेयसंस्कृतम् • शिशुसंस्कृतम् • हितोपदेशकथाः
- श्रीकृष्णजननम् • संस्कृतोज्जीवनम् ।

गीतासोपानम्

द्वितीयभागः

संस्कृतभारती
नवदेहली

प्रकाशनम्
संस्कृतभारती
मातामन्दिरगली, झण्डेवाला
नवदेहली - 110 055

मुखपुटविन्यासः - सुधाकर दर्बे
आन्तरसज्जता - शान्तला
साहाय्यम् - महालक्ष्मीः, हरिणाक्षी, शिवकुमारः

प्रथममुद्रणम् - मार्च, 2009
प्रतिकृतयः - 10, 000

मूल्यम् - रू. 150/-
मुद्रणम् - प्रिण्ट्टेक् इण्टरनेशनल,
बी. 36, डि.एस्.आय्.डि.सि कोम्प्लेक्स,
झिलमिल इण्डस्ट्रियल एरिया
नई दिल्ली - 98
ISBN - 978-81-87276-45-2

GEETASOPAANAM (DVITEEYABHAAGAH)
A text book to learn Samskrit through Bhagavadgeetaa written by various authors.
Publisher - Samskrita Bharati, Mata Mandir Gali, Jhandewala, New Delhi - 110 055. Ph. - (011) 23517689.
Website - www.samskrita-bharati.org
Pages - 194+6 First Print - March - 2009
Printed at : Printech International, B-36, DSIDC Complex, Jhilmill Indus trial Area New Delhi-98

द्वितीयभागः

मार्गदर्शकसमितिः

चमू कृष्णशास्त्री

डा. चान्दकिरण सलूजा

सम्पादकसमितिः

डा. विश्वासः

डा. को. न. पद्मकुमारः

प. नन्दकुमारः

दोर्बल प्रभाकरशर्मा

रामकृष्णः तद्दलसे

डा. सञ्जीवकुमाररायः

श्रीरामः

को. रणजित्

मुरलीकृष्णः

सुधीष्टकुमारमिश्रः

सचीनः कठाळे

साहाय्यम्

नरेन्द्रः

हिमाञ्जयः पालीवालः

जयप्रकाशः गौतमः

प्रतापसिंहः

संस्कृतभारती
नवदेहली

प्रियबन्धवः !

भगवतः श्रीकृष्णस्य मुखपद्मात् विनिःसृता श्रीमद्भगवद्गीता भारतीयसंस्कृतेः सारसर्वस्वभूता अस्ति। 'गीता अध्येतव्या' इति सर्वस्य अपि जनस्य इच्छा भवति एव। भगवता कृष्णेन गीता उक्ता अस्ति संस्कृतभाषया। संस्कृतज्ञानाभावे गीतायाः अवगमनं क्लेशाय एव। अतः गीतायाः माध्यमेनैव संस्कृतभाषायाः अभ्यासः यथा कर्तुं शक्यते तादृशः कश्चन पाठ्यक्रमः संस्कृतभारत्या कल्पितः अस्ति, यस्य च प्रथमभागः अस्ति एतत् गीतासोपानं नाम। तस्य गीतासोपानस्य द्वितीयभागः एषः।

गीतायाः आधारेण सोपानक्रमेण भवतां संस्कृतभाषाज्ञानवर्धनाय कौशलविकासाय च अत्रत्याः पाठाः सज्जीकृताः सन्ति। अत्र प्रत्येकं पाठबिन्दोः उपस्थापनाय अभ्यासाय च गीतासम्बन्धीनि महाभारतसम्बन्धीनि वा वाक्यानि एव अधिकतया स्वीकृतानि सन्ति। पाठानां शीर्षकेषु अपि यावच्छक्यं गीतायां प्रयुक्तानि तत्तत्पाठबिन्दुसहितानि वाक्यानि एव उपयुक्तानि सन्ति। प्रतिपाठम् आरम्भे दत्तां सूचनां सावधानतया पठन्तु। ततः भवतां शिक्षकस्य मार्गदर्शनम् अनुसृत्य ताः तथैव पालयन्तु। आरम्भदिनेषु उच्चैः पठनं महते लाभाय भवति। अतः यत्र यत्र 'उच्चैः पठत' इति सूचना दत्ता अस्ति तत्र सर्वत्र अवश्यम् उच्चैः पठन्तु। 'वाक्यानि वदत' इति यत्र सूचना अस्ति तत्र निस्सङ्कोचतया तानि वाक्यानि वदन्तु। यदि भवतां देवनागरीलिप्याः अधिकः अभ्यासः नास्ति तर्हि तदर्थं संस्कृतभारत्या प्रकाशितानि अन्यानि पुस्तकानि स्वीकृत्य अभ्यासं कर्तुं शक्नुवन्ति। तादृशानाम् अन्येषां बहूनां पुस्तकानां विवरणाय भवतां केन्द्रशिक्षकं संयोजकं वा विचारयन्तु। पाठेषु अभ्यासेषु यदि यत्र कुत्रापि भवतां संशयः भवति तर्हि निस्सङ्कोचतया भवतां शिक्षकं पृष्ट्वा मार्गदर्शनं प्राप्नुवन्तु। प्रतिदिनं संस्कृताभ्यासाय स्वल्पं समयं रक्षन्तु, तस्मिन् समये तदेव कार्यं कुर्वन्तु। तेन भवताम् अध्ययनं व्यवस्थितं भविष्यति।

भवतां संस्कृताध्ययनं सफलं भवतु। गीताचार्यः सर्वान् अनुगृह्णातु इति आशास्य विरम्यते।

शुभं भवतु।

— सम्पादकः

अनुक्रमणिका

पाठसंख्या	पाठः	पृष्ठसंख्या
1.	कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया (उपपदविभक्तयः)	1
2.	आख्याहि मे को भवान् (हलन्तपुंलिङ्गशब्दाः – प्रथमाविभक्तिः)	8
3.	अहं वर्षं निगृह्णामि (हलन्तस्त्रीलिङ्ग–नपुंसकलिङ्गशब्दाः)	13
4.	प्रयत्नाद्यतमानस्तु..... (हलन्तशब्दाः द्वितीया–तृतीया–चतुर्थीविभक्तयः)	18
5.	धीरस्तत्र न मुह्यति (हलन्तशब्दाः पञ्चमी–षष्ठी– सप्तमीविभक्तयः)	25
6.	न विकम्पितुमर्हति (हलन्तशब्दाः – सप्तसु विभक्तिषु)	32
7.	जहि शत्रुं महाबाहो (विशेषणविशेष्यभावः)	37
8.	गहना कर्मणो गतिः (सर्वनामशब्दाः)	49
9.	श्रद्धावान् लभते ज्ञानम् (सर्वनामशब्दाः)	55
10.	गणनां कुर्मः (सङ्ख्यासु लिङ्गभेदः)	60
11.	अस्माकं तु विशिष्टा ये (पूरणप्रत्ययान्ताः)	69
12.	कश्चित् यतति सिद्धये (चित्–चन–प्रयोगः)	77
13.	सागरतीरविहारः (आत्मनेपदिनः धातवः – लृट्लकारः)	85
14.	स्वधर्मः आचरितः भवति (सम्भावनार्थे विधिलिङ्लकारः)	91

15. परस्परं भावयन्तः (विध्यर्थे विधिलिङ्लकारः) 97

16. धीरमाता विदुला (आत्मनेपदिनः धातवः – लङ्लकारः विधिलिङ्लकारश्च) 101

17. यदि गीतां न अपठिष्यम् ..... (लृङ्लकारस्य प्रयोगः) 108

18. संस्कृतिः संस्कृताश्रिता (कर्मणिप्रयोगः – वर्तमानकाले) 116

19. त्यक्ताहङ्कारेण भाररहितेन भूयते (भावे प्रयोगः – वर्तमानकाले) 128

20. भीष एव अभिरक्ष्यताम् (कर्मणि / भावेप्रयोगः – लोट्लकारः) 134

21. परेषां दुःखं स्वदुःखम् (कर्मणि / भावेप्रयोगः – लङ्लकारः) 142

22. अस्माभिः साहाय्यं क्रियेत (कर्मणि / भावेप्रयोगः – लिङ्लकारः) 146

23. लोकहितं मम करणीयम् (तव्यत्–अनीयर्–प्रत्ययौ) 150

24. कुर्वन्नपि न लिप्यते (शतृप्रत्ययान्तानां प्रयोगः) 158

25. श्रद्धाधानाः मत्परमाः (शानच्प्रत्ययान्तानां प्रयोगः) 169

परिशिष्टम्

उत्तराणि

1 कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया

एतत् सम्भाषणम् उच्चैः पठत, अवगच्छत च –

उपपदविभक्तयः
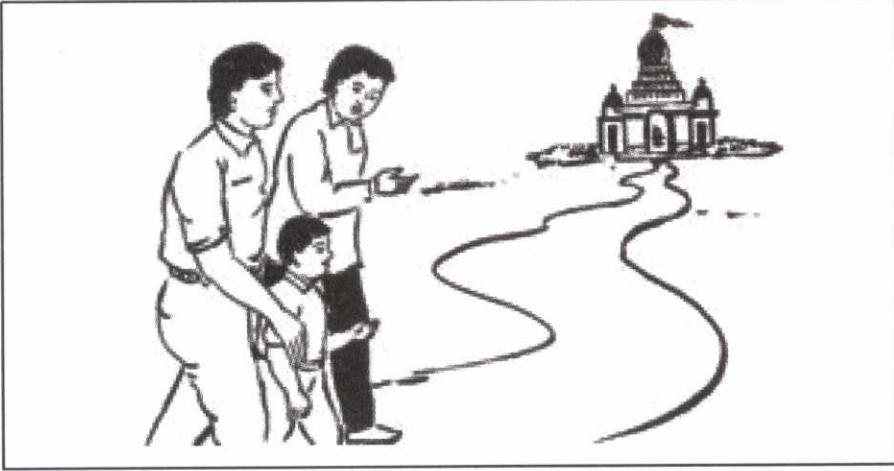
रमेशः – भोः ! भवान् कुत्र गच्छति ?

महेशः – देवालयं **प्रति** गच्छामि।

रमेशः – भवता **सह** कः आगच्छति ?

महेशः – मया **सह** मम पुत्रः आगच्छति।

रमेशः – मया **सह** तु वयसा भवतः पुत्रेण **सदृशः** मम पुत्रः गोविन्दः अपि अस्ति।

महेशः – मम पुत्रः मित्रैः **विना** कुत्रापि न गच्छति।

रमेशः – भवान् इतः देवालयम् एव गच्छति किम् ?

महेशः – न, अहम् आदौ देवालयं न गच्छामि। ततः **पूर्वम्** आपणं गच्छामि।

रमेशः – अस्तु, आपणं गच्छामः।

चिन्मयः – मह्यं मधुरं क्रीणातु।

महेशः – वत्स ! देवालयगमनसमये मधुरं मास्तु।

चिन्मयः – मधुरम् आवश्यकमेव .....। (रोदिति)

महेशः – पुत्रक ! रोदनेन **अलम्**। देवदर्शनात् **परं** मधुरं स्वीकुर्मः। अस्तु, गच्छामः तावत्।

अवधेयम्

गीतासोपानस्य प्रथमभागे वयं सह, विना, पुरतः इत्येतादृशानां पदानां प्रयोगं ज्ञातवन्तः। तेषां प्रयोगे का विभक्तिः भवति इत्यपि ज्ञातवन्तः। अस्मिन् पाठे अन्येषां केषाञ्चित् पदानां प्रयोगं जानीमः।

1. प्रति – सञ्जयः धृतराष्ट्रं प्रति अवदत्।
   अर्जुनः कौरवसेनां प्रति सङ्केतं कृतवान्।
   छात्रः गुरुं प्रति पृष्टवान्।

'प्रति' इति पदस्य योगे द्वितीयाविभक्तिः भवति।

2. धिक् – धिक् त्वाम्।
   धिक् कौरवान्।
   धिक् पापिनम्।

'धिक्' इति पदस्य योगे द्वितीयाविभक्तिः भवति।

3 अलम् – अलं विषादेन।
   अलं कुदृष्ट्या।
   अलं कार्पण्येन।

(सूचना – 'अलम्' इति पर्याप्त्यर्थे अपि प्रयुज्यते, तत्र तु चतुर्थीविभक्तिः एव भवति। उदा– भीमः दुर्योधनाय अलम्। भीमः दुर्योधनस्य निग्रहणे समर्थः इत्यर्थः।)

4. सदृश – मया सदृशः अन्यः कः अस्ति ?
   द्रौपद्या सदृशी महिला विरला।
   कुरुक्षेत्रं नरकेण सदृशं जातम्।
   ज्ञानवानपि स्वस्याः प्रकृतेः सदृशं चेष्टते। (3.33)

तुल्यार्थकस्य सदृशशब्दस्य योगे तृतीयाविभक्तिः भवति।
(षष्ठीविभक्तिः अपि भवति – उदा – कालिदासस्य सदृशः कविः अन्यः नास्ति।)

5. ऋते – संस्कृतात् ऋते गीतायाः मूलार्थः न ज्ञायते।
   कृष्णात् ऋते पाण्डवानां विजयः असाध्यः।
   धर्मात् ऋते धर्मराजः न जीवति।

'ऋते' इति पदस्य योगे पञ्चमीविभक्तिः भवति। (विना इत्यस्य यः अर्थः सः एव अर्थः ऋते इत्यस्यापि।)

6. विना - ज्ञानं विना जीवनं कष्टकरम् ।
ज्ञानेन विना जीवनं कष्टकरम् ।
ज्ञानात् विना जीवनं कष्टकरम् ।

'विना' इति पदस्य योगे द्वितीयातृतीयाविभक्ती भवतः इति जानीमः । तस्य योगे पञ्चमीविभक्तिः अपि भवतीति विशेषः ।

7. पूर्व पर - बुद्धेः परः परमात्मा ।
युद्धात् परं दुःखं भवति ।
ध्यानात् परं शान्तिः प्राप्यते ।
विश्वरूपदर्शनात् पूर्वम् अर्जुनः दिदृक्षुः आसीत् ।
युद्धात् पूर्वं कृष्णः सन्धिनिमित्तं गच्छति ।
साङ्ख्ययोगात् पूर्वम् अर्जुनविषादयोगः ।
गीतोपदेशात् परम् अर्जुनः युद्धार्थम् उत्सहते ।
विश्वरूपदर्शनात् परम् अर्जुनः भीतः ।

पूर्व, परम् एतयोः पदयोः योगे पञ्चमीविभक्तिः भवति ।

अभ्यासः

1. यथोदाहरणं कोष्ठकस्थैः शब्दैः वाक्यानि रचयत -

वैराग्यम्, कामः, द्वन्द्वम्, संशयः, अधर्मः, मोहः, अशान्तिः, युद्धम्, अश्रद्धा, अज्ञानम्, निद्रा, प्रमादः, क्रोधः, दुःखम्, भीतिः, आलस्यम्, ईर्ष्या, अहङ्कारः

रजनी अभ्यासपुस्तके आचार्यस्य उपदेशं लिखति । तस्याः साहाय्यं कुरुत -

उदा - आचार्यः उक्तवान् यत्

1. **अलं क्रोधेन ।**	2. .... ।
3. .... ।	4. .... ।
5. .... ।	6. .... ।
7. .... ।	8. .... ।
9. .... ।	10. .... ।
11. .... ।	12. .... ।
13. .... ।	14. .... ।
15. .... ।	16. .... ।
17. .... ।	18. .... ।

2. यथोदाहरणं वाक्यानि रचयत –

उदा. **त्यागात्** ऋते सुखं नास्ति ।

1. .... ।
2. .... ।
3. .... ।
4. .... ।
5. .... ।
6. .... ।
7. .... ।
8. .... ।

9. .... ।
10. .... ।
11. .... ।
12. .... ।
13. .... ।
14. .... ।

3. उदाहरणं दृष्ट्वा कोष्ठकस्थैः पदैः कः कस्मात् पूर्वः / परः इति लिखत –

युधिष्ठिरः भीमः अर्जुनः नकुलः सहदेवः
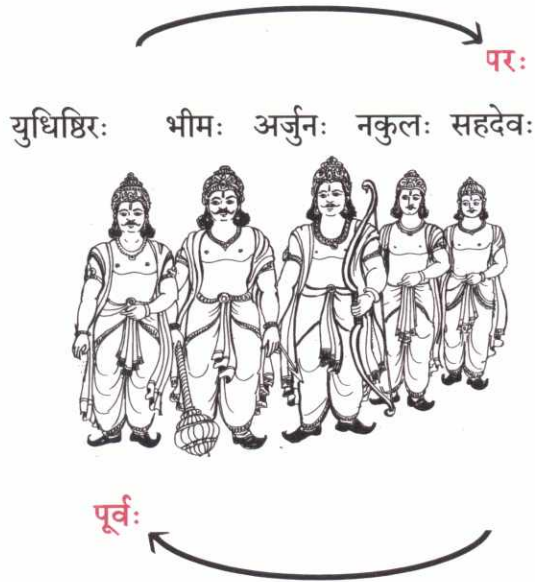
उदा – युधिष्ठिरः **भीमात्** पूर्वः ।

भीमः **युधिष्ठिरात्** परः ।

1. .... ।
2. .... ।
3. .... ।
4 .... ।

1. .... ।
2. .... ।
3. .... ।
4. .... ।

एतस्य साहाय्येन यथोदाहरणं वाक्यानि रचयत –

उदा – धिक् दुर्योधनम्।

धिक्
→ दुर्योधनः .... ।
→ शकुनिः .... ।
→ दुश्शासनः .... ।
→ कीचकः .... ।
→ कौरवाः .... ।

5. 'सदृश'शब्दस्य प्रयोगेण वाक्यानि वदत –

कृष्णः	ज्ञानी
युधिष्ठिरः	धर्मिष्ठः
भीष्मः	दृढप्रतिज्ञः
कर्णः	दाता
गीतामृतं	तत्त्वम्
विश्वरूपं	दृश्यम्
आशा	पाशः
तृप्तिः	सम्पत्
अर्जुनः	धनुर्धरः

कश्चन बालकः स्वमनसि विचारं करोति –

उदा. **कृष्णेन सदृशः** ज्ञानी कः अस्ति ?

1. .... ।
2. .... ।
3. .... ।
4. .... ।

5. .... ।

6. .... ।

7. .... ।

8. .... ।

6. कोष्ठकस्थं शब्दं चित्वा तस्य उचितेन रूपेण रिक्तस्थानं पूरयत –

प्रति, धिक्, अलम्, सदृशः, ऋते, विना, पूर्वः, परम्

1. एषः सौन्दर्ये मन्मथेन .... ।
2. दुःखात् .... सुखं भवति ।
3. नेत्राभ्यां .... दर्शनं न भवति ।
4. कृष्णः अर्जुनं .... अवदत् ।
5. .... विस्तरेण ।
6. .... दुर्योधनम् ।
7. भीमात् .... युधिष्ठिरः ।
8. ज्ञानात् .... सुखं नास्ति ।

एतान् गीताश्लोकान् परिशीलयत –

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ।।2.43।।

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ।।4.38।।

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ।।16.15।।

2 आख्याहि मे को भवान् ?

एतत् सम्भाषणम् उच्चैः पठत, अवगच्छत च –

हलन्तपुंलिङ्गशब्दाः
(प्रथमाविभक्तिः)

सुधामा – श्रीमन् ! अहं भवतः **शिक्षार्थी** भवितुम् इच्छामि।

हरिरामत्रिपाठी – अस्तु **सुधामन्** ! किम् अध्येतुम् इच्छसि ?

सुधामा – भगवद्गीताम् अध्येतुम् इच्छामि।

हरिरामत्रिपाठी – भगवद्गीतायाः एव अध्ययनं किमर्थम् ?

सुधामा – यद्यपि अहम् एकत्र **अधिकारी**, अपरत्र **समाजसेवी** अपि। अतः अहं गीताध्ययने **आसक्तिमान्** अस्मि।

हरिरामत्रिपाठी – योगिना कृष्णेन उक्तां गीतां **भवान्** इतः पूर्वम् अधीतवान् वा ?

सुधामा – आम्, अन्ये केचन एतस्मिन् विषये **उत्साहिनः सुहृदः** मम परिचिताः सन्ति। तेषु एकः **अनुभवशाली वणिक्**, त्रयः **कुशलिनः भिषजः**, अन्ये च **मम सहोद्योगिनः अधिकारिणः**।

हरिरामत्रिपाठी – एतादृशाः **शिक्षार्थिनः** निरन्तरं कक्ष्याम् आगमिष्यन्ति वा ?

सुधामा – आम् ! निश्चयेन आगमिष्यन्ति, यतः मम सर्वे **सुहृदः परिश्रमिणः**, **उत्साहिनः**, **गीतानुरागिणः** च।

हरिरामत्रिपाठी – **महान्** सन्तोषः जातः। भवतां सर्वेषां गीताकक्ष्यां प्रति स्वागतम्।

सुधामा – अस्तु, महोदय ! पुनर्मिलाव।

हरिरामत्रिपाठी – पुनर्मिलाव।

अस्मिन् पाठे अस्माभिः पठिताः शब्दाः एतादृशाः सन्ति –शिक्षार्थी, भिषक्, वणिक्, अधिकारी, सुधामा, अनुभवशाली, कुशली, महान्, समाजसेवी, उत्साही। एतेषां प्रातिपदिकं वर्णक्रमः च एवं भवति –

शब्दः	प्रातिपदिकम्	वर्णक्रमः
योगी	योगिन्	य् + ओ + ग् + इ + न्
कर्म	कर्मन्	क् + अ + र् + म् + अ + न्
वचः	वचस्	व् + अ + च् + अ + स्
भिषक्	भिषज्	भ् + इ + ष् + अ + ज्
सुहृत्	सुहृद्	स् + उ + ह् + ऋ + द्
विपश्चित्	विपश्चित्	व् + इ + प् + अ + श् + च् + इ + त्
आत्मा	आत्मन्	आ + त् + म् + अ + न्
त्वक्	त्वच्	त् + व् + अ + च्
वाक्	वाच्	व् + आ + च्
वर्त्म	वर्त्मन्	व् + अ + र् + त् + म् + अ + न्

हलन्तशब्दानां बहुवचनरूपं दृष्ट्वा अपि प्रतिपदिकस्य अन्तनिर्धारणं कर्तुं शक्नुमः। यथा –

प्रातिपदिकम्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	अन्तः
योगिन्	योगी	योगिनौ	योगिनः	नकारः
वचस्	वचः	वचसी	वचांसि	सकारः
सुहृद्	सुहृद्	सुहृदौ	सुहृदः	दकारः
वाच्	वाक्	वाचौ	वाचः	चकारः
भिषज्	भिषक्	भिषजौ	भिषजः	जकारः
महान्	महान्	महान्तौ	महान्तः	तकारः

एतेषां प्रतिपदिकानाम् अन्तिमः वर्णः व्यञ्जनम् अस्ति। व्यञ्जनानां हल् इति नाम। अतः एते हलन्ताः शब्दाः इति उच्यन्ते। (हल् अन्ते यस्य सः हलन्तः।)

1. अधः पदरञ्जिन्यां केचन हलन्तशब्दाः निहिताः सन्ति। तान् एकत्र कुरुत –

पदरञ्जिनी

शु	भि	ष	क्	*	दौ	ह	सु	आ
भ	*	श्वे	त्	णि	नः	*	णौ	द
ना	म	जि	त	गि	व	मि	न्	र्श
म	श्व	गो	भा	व	श्र	*	म	स
वि	स्वा	श	*	रि	स्र	*	श्री	मा
मी	अं	उ	प	ने	त्र	धा	री	ज
ए	का	की	रा	मा	य	ण	री	से
उ	त्सा	हि	नौ	*	न्	हा	म	वी
अ	नु	भ	व	शा	ली	व	णि	क्

1. भिषक्
2. ....
3. ....
4. ....
5. ....
6. ....
7. ....
8. ....
9. ....
10. ....
11. ....
12. ....
13. ....
14. ....
15. ....
16. ....

2. हलन्तशब्दानां प्रथमाविभक्तिरूपाणि उदाहरणे दर्शितानि सन्ति। यथोदाहरणम् अन्येषां शब्दानां प्रथमाविभक्तिरूपाणि लिखत –

प्रातिपदिकम्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
श्रीमन्	श्रीमान्	श्रीमन्तौ	श्रीमन्तः
वणिज्	वणिक्	....	....
सुहृद्	....	....	....
पथिन्	पन्थाः	....	....
ऋत्विज्	....	ऋत्विजौ	....
आत्मन्	आत्मा	....	....
भीमकर्मन्	....	....	भीमकर्माणः
योगिन्	....	योगिनौ	....
विद्वस्	....	....	विद्वांसः

अभ्यासः

3. यथोदाहरणम् एकवचनवाक्यं बहुवचनवाक्यत्वेन बहुवचनवाक्यम् एकवचनवाक्यत्वेन वा परिवर्तयत –

एकवचनम्	बहुवचनम्
यथा – वणिक् विक्रयणं करोति।	वणिजः विक्रयणं कुर्वन्ति।
1. योगी कर्म करोति।	.... ।
2. .... ।	पण्डिताः समदर्शिनः।
3. स संन्यासी च योगी च।	.... ।
4. .... ।	ते महात्मानः सुदुर्लभाः।
5. .... ।	ते वेदविदः।
6. अनन्यभाक् मां भजते।	.... ।
7. .... ।	ज्ञेयाः ते नित्यसंन्यासिनः।

एतत् सुभाषितं सावधानतया उच्चैः पठत –

पापान्निवारयति योजयते हिताय
गुह्यं निगूहति गुणान्प्रकटीकरोति।
आपद्गतं च न जहाति ददाति काले
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः॥

4. कोष्ठके सुहृदः लक्षणानि सङ्गृहीतानि सन्ति। तानि यथोदाहरणं 'सुहृद्'शब्दस्य प्रथमाविभक्तिरूपाणि उपयुज्य वाक्येषु लिखत –

एकवचनवाक्यानि		बहुवचनवाक्यानि
उदा. 1. सुहृद् पापात् निवारयति।	1. पापात् निवारयति।	1. सुहृदः पापात् निवारयन्ति।
2. .... ।	2. हिताय योजयति।	2. .... ।
3. .... ।	3. गुह्यं निगूहति।	3. .... ।
4. .... ।	4. गुणान् प्रकटीकरोति।	4. .... ।
5. .... ।	5. आपद्गतं न जहाति।	5. .... जहति।
6. .... ।	6. काले ददाति।	6. ....ददति।

5. एतं श्लोकं सावधानतया उच्चैः पठत –

नागुणी गुणिनं वेत्ति **गुणी** गुणिषु **मत्सरी**।
गुणी च **गुणरागी** च विरलः सरलो जनः ॥

स्थूलाक्षरैः लिखितानां शब्दानां प्रातिपदिकरूपाणि अधः लिखत –

1. ………… 2. ………… 3. ………… 4. ………… 5. …………

6. श्लोकस्य आधारेण प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत –

1. गुणिनं कः न वेत्ति ?
   उत्तरम् – ……………………………………………………………… ।
2. गुणी गुणिषु कीदृशः भवति ?
   उत्तरम् – ……………………………………………………………… ।
3. कीदृशः जनः विरलः सरलश्च भवति ?
   उत्तरम् – ……………………………………………………………… ।

7. एतान् गीताश्लोकान् परिशीलयत –

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमधिना ॥4.24॥

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यान्यानि संयाति नवानि देही ॥2.22॥

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥6.10॥

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम्।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥6.34॥

(एतेषु गीताश्लोकेषु स्थितान् हलन्तशब्दान् जानीत।)

3 अहं वर्षं निगृह्णामि

एतं पाठम् उच्चैः पठत, अवगच्छत च –

हलन्तस्त्रीलिङ्गनपुंसकलिङ्गशब्दाः
(प्रथमाविभक्तिः)

ग्रीष्मकालस्य अनन्तरं वर्षाकालः आगच्छति । आकाशे सूर्यम् आच्छाद्य मेघमालाः इतस्ततः विहरन्ति । तदा कृषकाणां **मनांसि** संहृष्टानि भवन्ति । यदा वृष्टिः भवति तदा भगवतः **आशिषः** इव जलबिन्दवः भुवि निपतन्ति । वियति **तडितः** प्रकाशन्ते । मेघाः नितरां गर्जन्ति । दिक्षु विदिक्षु उत्पन्नं प्रकम्पनम् अनुभवैकवेद्यं भवति । तदा मयूराः केकारवं कुर्वन्तः **मुदा** नृत्यन्ति । **सरितः सरांसि** च नवाम्भसा पूर्णानि भवन्ति । बालाः वृष्टिजले महता उत्साहेन क्रीडारताः भवन्ति । यदा आकाशे **इन्द्रधनुः** प्रत्यक्षं भवति तदा तेषां **चक्षूंषि** प्रकाशितानि भवन्ति । **मनांसि** च हर्षेण प्रफुल्लानि भवन्ति । कृषकाः क्षेत्राणि कृष्ट्वा बीजानि वपन्ति । क्रमेण **सस्यसम्पद्** वर्धते ।

परं यदा अतिवृष्टिः भवति तदा महती **विपद्** सञ्जायते । सरितां तीरेषु विद्यमानानि लघूनि गृहाणि जले निमग्नानि भवन्ति । **पशुपक्षिणः**, लघवः **प्राणिनः** च म्रियन्ते । एवमेव अनावृष्ट्या अपि **आपदः** सम्भवन्ति । तदा जलस्य अभावेन **सरितः** शुष्यन्ति । वृक्षाः विनश्यन्ति । **कृषिकर्म** असाध्यं भवति । कृषिं विना धान्योत्पत्तिः एव न भवति । प्राणधारणवस्तूनाम् अभावेन जनाः क्लेशम् अनुभवन्ति । क्रमशः जीवनम् एव दुस्सहं भवति ।

अतिवृष्टेः अनावृष्टेः च मूलं मानवः एव । घनविपिनानाम् अनियन्त्रितनाशनेन पर्यावरणम् असन्तुलितं भवति । यन्त्रागारेभ्यः निस्सरतां विषमयपदार्थानां मेलनेन **जलस्रोतांसि** प्रदूषितानि भवन्ति । पर्यावरणप्रदूषणेन ऋतूनां गतिविगतयः परिवर्तिताः भवन्ति । तेन समग्रमपि **जगत्** परिवर्तते ।

अतः पर्यावरणसंरक्षणे वयं बद्धादराः भवेम ।

पठत, अवगच्छत च –

प्रातिपदिकम्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	अन्तः
वाच् (स्त्री.)	वाक्	वाचौ	वाचः	चकारान्तः
सरित् (स्त्री.)	सरित्	सरितौ	सरितः	तकारान्तः
तडित् (स्त्री.)	तडित्	तडितौ	तडितः	,,
विद्युत् (स्त्री.)	विद्युत्	विद्युतौ	विद्युतः	,,
जगत् (नपुं.)	जगत्	जगती	जगन्ति	,,
वियत् (नपुं.)	वियत्	वियती	वियन्ति	,,
विपद् (स्त्री.)	विपद् –त्	विपदौ	विपदः	दकारान्तः
आपद् (स्त्री.)	आपद् –त्	आपदौ	आपदः	,,
सम्पद् (स्त्री.)	सम्पद् –त्	सम्पदौ	सम्पदः	,,
परिषद् (स्त्री.)	परिषद् –त्	परिषदौ	परिषदः	,,
नामन् (नपुं.)	नाम	नामनी	नामानि	नकारान्तः
कर्मन् (नपुं.)	कर्म	कर्मणी	कर्माणि	,,
दिश् (स्त्री.)	दिक्	दिशौ	दिशः	शकारान्तः
आशिष् (स्त्री.)	आशीः	आशिषौ	आशिषः	षकारान्तः
धनुष् (नपुं.)	धनुः	धनुषी	धनूंषि	,,
चक्षुष् (नपुं.)	चक्षुः	चक्षुषी	चक्षूंषि	,,
मनस् (नपुं.)	मनः	मनसी	मनांसि	सकारान्तः
सरस् (नपुं.)	सरः	सरसी	सरांसि	,,
स्रोतस् (नपुं.)	स्रोतः	स्रोतसी	स्रोतांसि	,,

अभ्यासः

1.रिक्तस्थानानि पूरयत –

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
1.	विद्युत्	विद्युतौ	विद्युतः
2.	आशीः	....	आशिषः
3.	....	....	स्रोतांसि
4.	....	दिशौ	....
5.	चक्षुः	....	चक्षूंषि
6.	....	परिषदौ	....
7.	कर्म	....	....
8.	....	मनसी	....
9.	....	....	सरितः
10.	जगत्	....	....
11.	आपत्	....	....

2. आवरणे दत्तानां शब्दानाम् आधारेण रिक्तस्थानानि पूरयत –

उदा. **सरितौ** (सरित्) प्रवहतः।

1. अर्जुनस्य .... स्वयं शब्दं करोति। (धनुष्)
2. गीतायाः .... अमृतसदृशानि। (वचस्)
3. कृष्णस्य .... अर्जुनः जयं प्राप्नोति। (आशिष्)
4. .... उद्वेगकारिण्यौ। (सम्पद्, विपद्)
5. .... हंसैः शोभन्ते। (सरस्)
6. भगवान् अर्जुनाय दिव्ये .... दत्ते। (चक्षुष्)
7. कृष्णस्य मानुषं रूपं दृष्ट्वा अर्जुनः .... संवृत्तः। (सचेतस्)
8. योगी .... कुशलः। (कर्मन्)

3. पाठस्य आधारेण एतेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत –

1. कानि नवाम्भसा पूर्णानि भवन्ति ?

.... ।

2. अनावृष्ट्या काः सम्भवन्ति ?

.... ।

3. पर्यावरणप्रदूषणेन किं परिवर्तते ?

.... ।

4. जलस्य अभावेन काः शुष्यन्ति ?

.... ।

5. वियति काः प्रकाशन्ते ?

.... ।

6. अतिवृष्ट्या किं सञ्जायते ?

.... ।

7. विषमयपदार्थानां मेलनेन कानि प्रदूषितानि भवन्ति ?

.... ।

8. बीजानां वपनेन का वर्धते ?

.... ।

9. जलबिन्दवः भुवि कथं निपतन्ति ?

.... ।

10. अनावृष्ट्या किम् असाध्यं भवति ?

.... ।

4. यथोदाहरणं रेखालेखनेन उचितं शब्दत्रयं योजयत –

प्रातिपदिकम्	बहुवचनरूपम्	अन्तः
आशिष्	सरितः	षकारान्तः
दिश्	सम्पदः	शकारान्तः
सरित्	आपदः	चकारान्तः
सम्पद्	आशिषः	दकारान्तः
वाक्	दिशः	तकारान्तः
आपद्	वाचः	दकारान्तः

एतौ श्लोकौ उच्चैः पठत –

दशकूपसमा वापी दशवापीसमो ह्रदः ।
दशह्रदसमः पुत्रो दशपुत्रसमो द्रुमः ॥

एका वापी दशकूपैः समा भवति । एकः ह्रदः दशवापीभिः समः भवति । एकः पुत्रः दशह्रदैः समः भवति । किन्तु एकः वृक्षः तादृशैः दशपुत्रैः समः भवति ।

काले वर्षतु पर्जन्यः पृथिवी सस्यशालिनी ।
देशोऽयं क्षोभरहितः सज्जनाः सन्तु निर्भयाः ॥

उचिते काले वृष्टिः भवतु । भूमिः सस्यशालिनी भवतु । देशे कोऽपि क्षोभः मा भवतु । सज्जनाः निर्भयाः भवन्तु ।

सूक्तिः – हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः ।

विशेषः

अमरकोषः

संस्कृतस्य कोषसाहित्यम् अतिविपुलं महत्तरं च । अमरकोषः, मेदिनीकोषः, एकाक्षरकोषः, यादवकोषः, राजनिघण्टुः, वैजयन्तीकोषः – इत्यादयः बहवः कोषग्रन्थाः अद्य उपलभ्यन्ते । एतेषु सर्वादरणीयः सर्वसम्मतश्च भवति अमरसिंहविरचितः 'नामलिङ्गानुशासनं' नाम कोषः । अमरकोषः इत्येव अस्य प्रसिद्धिः । पद्यमये अस्मिन् कोषे त्रीणि काण्डानि 25 वर्गाश्च सन्ति ।

अमरकोषस्य कानिचित् पद्यानि अत्र दीयन्ते –

1) शम्पाशतह्रदाह्रादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ।
तडित्सौदामनी विद्युच्चञ्चला चपला अपि ॥

शम्पा, शतह्रदा, ह्रादिनी, ऐरावती, क्षणप्रभा, तडित्, सौदामनी, विद्युत्, चञ्चला, चपला – इति 10 नामानि विद्युतः ।

2) अथ नदी सरित्
तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी ह्रादिनी धुनी ।
स्रोतस्विनी द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा ॥

नदी, सरित्, तरङ्गिणी, शैवलिनी, तटिनी, ह्रादिनी, धुनी, स्रोतस्विनी, द्वीपवती, स्रवन्ती, निम्नगा, आपगा – इति 12 नामानि नद्याः । एते सर्वेऽपि स्त्रीलिङ्गशब्दाः ।

4 प्रयत्नाद्यतमानस्तु

हलन्तशब्दाः
(द्वितीया-तृतीया-चतुर्थीविभक्तयः)

एतां कथाम् उच्चैः पठत, अवगच्छत च –

पुरा आन्ध्रप्रदेशे देवशर्मा नाम कश्चन धीमान् ब्राह्मणः आसीत् । तस्य एकः एव पुत्रः । देवशर्मा पुत्रस्य मल्लिनाथः इति नाम कृतवान् । पिता सर्वशास्त्रविद् विद्वान् च आसीत्, किन्तु पुत्रः मल्लिनाथः तु अलसः निरक्षरश्च । पुत्रं कथमपि **बुद्धिमन्तं, शास्त्रविद्वांसं** च कर्तुं देवशर्मा **महान्तं** प्रयासं कृतवान् । पुत्रं पाठयितुम् अन्यान् **विदुषः** नियोजितवान् अपि । तथापि मल्लिनाथः किमपि नैव अधीतवान् ।

कालः गतः । मल्लिनाथः **वयसा वपुषा** च युवा सञ्जातः । कयाचित् विदुष्या कन्यया सह तस्य विवाहः प्रवृत्तः ।

एकदा मल्लिनाथः श्वशुरगृहं गन्तुम् उद्युक्तः आसीत् । तदा तस्य पिता '**शास्त्रविद्भिः** श्यालैः मूर्खः मम पुत्रः उपहसितः भविष्यति' इति विचार्य तं बहुधा उपदिष्टवान् । ततः मल्लिनाथः श्वशुरगृहं प्राप्नोत् । तत्र द्वित्रैः दिनैः एव श्यालैः ज्ञातं यत् आवुत्तः निरक्षरः अस्ति इति । ते **कठोरवाग्भिः** मल्लिनाथं परिहसितवन्तः । तेषां **परिहासवचांसि** श्रोतुम् अशक्ता मल्लिनाथस्य पत्नी पत्या सह स्वगृहं प्रति प्रस्थितवती ।

मार्गमध्ये कुत्रचित् मल्लिनाथः **पन्थानम्** उभयतः स्थितान् **पलाशशाखिनः** दृष्टवान् । तेषु मनोहराणि पुष्पाणि विकसितानि आसन् । तानि दृष्ट्वा सः नितरां तुष्टः अभवत् । पुष्पदर्शनेन तुष्टं पतिं पत्नी उक्तवती – "आम्, पलाशकुसुमं मनोहारि एव । परम् **अविद्यावन्तं भवन्तं** यथा तथैव निर्गन्धिम् इदं पलाशपुष्पमपि जनाः निष्प्रयोजनं मन्यन्ते" इति । पत्न्याः तया **वाचा** मल्लिनाथः जागरितः अभवत् । स्वस्य अज्ञानविषये सः लज्जाम् अन्वभवत् । ततः सः **शास्त्रसम्पदं** कथमपि उपार्जितुं **मनसा** निश्चितवान् । पत्नीं स्वगृहं प्रापय्य ज्ञानार्जनाय वाराणसीम् अगच्छत् च ।

मल्लिनाथः तत्र कञ्चित् **यशस्विनं, सर्वशास्त्रविदं** पण्डितम् उपगत्य **आत्मानं** शिक्षितुम् अयाचत । तस्य विनयेन, सौम्यया **वाचा** च आकृष्टः सः करुणार्द्रमनाः पण्डितः तं स्वगृहं नीत्वा पाठयितुम् आरब्धवान् । "प्रतिदिनं भवती भोजने तस्मै किञ्चित् निम्बतैलम् अपि परिवेषयतु । यस्मिन् दिने सः निम्बतैलस्य

तिक्तत्वम् अनुभवति तदा मां सूचयतु'' इति सः पत्नीम् आदिशत् । सा तथैव कृतवती । अध्ययने एव दत्तचित्तः मल्लिनाथः कदापि भोजने रुचिं न लक्षितवान् ।

मल्लिनाथः **महान्तं** कालं तत्र यापितवान् । वेदान्, **उपनिषदः**, इतरशास्त्राणि च **महता** परिश्रमेण अधीतवान् । एकदा सः गुरुपत्नीं पृष्टवान् – ''अम्ब ! अद्य भोजने कथमपि निम्बतैलं पतितम् अस्ति इति प्रतीयते । कथम् एतत् सञ्जातम् ?'' इति । ततः सः भोजनं परिसमाप्य गतवान् ।

गुरुपत्नी सर्वं वृत्तान्तं पतिं न्यवेदयत् । सः नितरां तुष्टः अभवत् । सः मल्लिनाथम् आहूय – ''वत्स ! अद्य तव अध्ययनं समाप्तिं गतम् । वस्तुतः प्रतिदिनमपि तव भोजने निम्बतैलं परिविष्टम् । परन्तु अध्ययने एव दत्तचित्तः त्वं भोजनस्य रुचिम् एव न लक्षितवान्, एतावन्ति वर्षाणि । तादृशी अध्ययनमग्नता आसीत् तव । त्वम् अद्य पण्डितः असि । त्वां सर्वे अङ्गीकुर्वन्ति । विद्यार्जनाय, **यशसे** च बहवः विद्यार्थिनः त्वाम् उपगमिष्यन्ति । इतःपरं त्वं स्वगृहं गन्तुम् अर्हसि'' इति उक्तवान् ।

मल्लिनाथः **महान्तम्** आनन्दम् अनुभूतवान् । सः तस्मै **महाज्ञानिने** गुरवे दक्षिणां प्रदाय ततः **आशिषः** च लब्ध्वा प्रतिनिवृत्तः । ततः सः **विविधशास्त्रविदः** बहून् **विदुषः** वादे पराजित्य पारितोषिकाणि प्राप्य श्वशुरगृहं गतवान् । श्यालान् श्वशुरं चापि पराजित्य पत्न्या सह सुखेन जीवनं यापितवान् ।

गच्छता कालेन सः बहून् ग्रन्थान् रचितवान् । अयमेव मल्लिनाथः कालिदासस्य कृतीनां पञ्चमहाकाव्यानां च टीकाः अरचयत् ।

सूक्तिः – सोत्साहानां नास्त्यसाध्यं नराणाम् ।

पठत, अवगच्छत च –

पुंलिङ्गशब्दाः

	धीमत् (तकारान्तः)		
द्वितीयाविभक्तिः	धीमन्तम्	धीमन्तौ	धीमतः
तृतीयाविभक्तिः	धीमता	धीमद्भ्याम्	धीमद्भिः
चतुर्थीविभक्तिः	धीमते	धीमद्भ्याम्	धीमद्भ्यः

	पथिन् (नकारान्तः)		
द्वितीयाविभक्तिः	पन्थानम्	पन्थानौ	पथः
तृतीयाविभक्तिः	पथा	पथिभ्याम्	पथिभिः
चतुर्थीविभक्तिः	पथे	पथिभ्याम्	पथिभ्यः

	आत्मन् (नकारान्तः)		
द्वितीयाविभक्तिः	आत्मानम्	आत्मानौ	आत्मनः
तृतीयाविभक्तिः	आत्मना	आत्मभ्याम्	आत्मभिः
चतुर्थीविभक्तिः	आत्मने	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः

	ज्ञानिन् (नकारान्तः)		
द्वितीयाविभक्तिः	ज्ञानिनम्	ज्ञानिनौ	ज्ञानिनः
तृतीयाविभक्तिः	ज्ञानिना	ज्ञानिभ्याम्	ज्ञानिभिः
चतुर्थीविभक्तिः	ज्ञानिने	ज्ञानिभ्याम्	ज्ञानिभ्यः

	सुहृद् (दकारान्तः)		
द्वितीयाविभक्तिः	सुहृदम्	सुहृदौ	सुहृदः
तृतीयाविभक्तिः	सुहृदा	सुहृद्भ्याम्	सुहृद्भिः
चतुर्थीविभक्तिः	सुहृदे	सुहृद्भ्याम्	सुहृद्भ्यः

स्त्रीलिङ्गशब्दाः

	सम्पद् (दकारान्तः)		
द्वितीयाविभक्तिः	सम्पदम्	सम्पदौ	सम्पदः
तृतीयाविभक्तिः	सम्पदा	सम्पद्भ्याम्	सम्पद्भिः
चतुर्थीविभक्तिः	सम्पदे	सम्पद्भ्याम्	सम्पद्भ्यः

	वाच् (चकारान्तः)		
द्वितीयाविभक्तिः	वाचम्	वाचौ	वाचः
तृतीयाविभक्तिः	वाचा	वाग्भ्याम्	वाग्भिः
चतुर्थीविभक्तिः	वाचे	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः

	आशिष् (षकारान्तः)		
द्वितीयाविभक्तिः	आशिषम्	आशिषौ	आशिषः
तृतीयाविभक्तिः	आशिषा	आशीर्भ्याम्	आशीर्भिः
चतुर्थीविभक्तिः	आशिषे	आशीर्भ्याम्	आशीर्भ्यः

नपुंसकलिङ्गशब्दाः

	मनस् (सकारान्तः)		
द्वितीयाविभक्तिः	मनः	मनसी	मनांसि
तृतीयाविभक्तिः	मनसा	मनोभ्याम्	मनोभिः
चतुर्थीविभक्तिः	मनसे	मनोभ्याम्	मनोभ्यः

	धनुष् (षकारान्तः)		
द्वितीयाविभक्तिः	धनुः	धनुषी	धनूंषि
तृतीयाविभक्तिः	धनुषा	धनुर्भ्याम्	धनुर्भिः
चतुर्थीविभक्तिः	धनुषे	धनुर्भ्याम्	धनुर्भ्यः

अभ्यासः

1. यथोदाहरणं रिक्तस्थानानि पूरयत –

	प्रातिपदिकम्	शब्दः
उदा – धीमन्तम्	धीमत्	(द्वितीयाविभक्तिः, एकवचनम्)
1. विद्वांसम्	....	....
2. बुद्धिमतः	....	....
3. ज्ञानिनौ	....	....
4. सुहृद्भिः	....	....
5. विपदे	....	....
6. जलमुग्भ्याम्	....	....
7. मनसा	....	....
8. वपुर्भ्यः	....	....
9. धनुषी	....	....
10. कर्मणा	....	....
11. पन्थानम्	....	....
12. यशसे	....	....

2. आवरणे रिक्तस्थानानि पूरयत। ततः तान् शब्दान् एकवचन-द्विवचन-बहुवचनक्रमेण लिखत -

	प्रातिपदिकम्	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.	
उदा-	परिषद्	परिषदम्	परिषदौ	परिषदः	(परिषदौ /परिषदः/ परिषदम्)
1.	आपद्	....	....	....	(आपदा/ .... /.........)
2.	कर्मन्	....	....	....	(........... /........ / कर्म)
3.	ज्ञानिन्	....	....	....	(......... / .... / ज्ञानिने)
4.	विद्युत्	....	....	....	(विद्युता/........./.............)
5.	चक्षुष्	....	....	....	(........./ .... /चक्षुर्भिः)
6.	स्रोतस्	....	....	....	(स्रोतसा / .... / ....)
7.	नामन्	....	....	....	(नाम्ने /......... / ....)
8.	शाखिन्	....	....	....	(........ / शाखिभिः/.........)
9.	योगिन्	....	....	....	(योगिनः/........... /..........)
10.	जगत्	....	....	....	(........../.......... /जगन्ति)
11.	सरस्	....	....	....	(सरांसि/............ /..........)
12.	आशिष्	....	....	....	(आशीर्भ्यः/.......... /.........)

3. रेखाङ्कितशब्दानां समानार्थकशब्दान् पाठभागात् चित्वा लिखत -

1. पिता सर्वशास्त्रनिपुणः पण्डितः च आसीत्।

   .... ।

2. पुत्रं बुद्धियुक्तं, शास्त्रविज्ञं च कर्तुम् अधिकं प्रयासं कृतवान् ।

   .... ।

3. तं पाठयितुम् अन्यान् पण्डितान् नियोजितवान्।

   .... ।

4. मल्लिनाथः शरीरेण <u>शरीरेण</u> च युवकः सञ्जातः।

.... ।

5. <u>शास्त्रविज्ञैः</u> श्यालैः मम पुत्रः उपहसितः भविष्यति।

.... ।

6. <u>परिहासवचनानि</u> श्रोतुम् अशक्ता सा स्वगृहं प्रति प्रस्थितवती।

.... ।

7. सः <u>मार्गम्</u> उभयतः <u>पलाशवृक्षान्</u> अपश्यत्।

.... ।

8. यशोयुक्तं सर्वशास्त्रनिपुणं पण्डितम् उपगत्य <u>स्वं</u> शिक्षितुम् अयाचत।

.... ।

9. पत्न्याः <u>वाण्या</u> मल्लिनाथः जागरितः अभवत्।

.... ।

10. सः <u>महापण्डिताय</u> गुरवे दक्षिणां प्रदाय प्रतिनिवृत्तः।

.... ।

4. एतेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत –

1. मल्लिनाथः कस्य पुत्रः आसीत् ?

.... ।

2. पलाशपुष्पदर्शनेन सन्तुष्टं मल्लिनाथं पत्नी किम् उक्तवती ?

.... ।

3. मल्लिनाथः अध्ययनार्थं कुत्र गतवान् ?

.... ।

4. मल्लिनाथः कथं जागरितः अभवत् ?

.... ।

5. मल्लिनाथः केषां टीकाः रचितवान् ?

.... ।

5. एतौ गीताश्लोकौ पठत, अत्र प्रयुक्तान् हलन्तशब्दान् परिशीलयत च –

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥11.46॥

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम्।
उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥6.27॥

6. भगवद्गीतायाः तृतीयाध्याये अधोनिर्दिष्टसंख्याकेषु श्लोकेषु स्थितान् हलन्तशब्दान् परिशीलयत –

6, 7, 11, 19, 20, 29, 32, 37, 39, 40, 41

सूक्तिः – उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः।

अमरकोषः

3) ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती।
व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः ॥

ब्राह्मी, भारती, भाषा, गीः, वाग्, वाणी, सरस्वती, व्याहारः, उक्तिः, लपितं, भाषितं, वचनं, वचः – इति 13 नामानि भाषायाः।

4) विद्वान् विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः।
धीरो मनिषी ज्ञः प्राज्ञः सङ्ख्यावान् पण्डितः कविः ॥
धीमान्सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः।
दूरदर्शी दीर्घदर्शी श्रोत्रियश्छान्दसौ समौ ॥

विद्वान्, विपश्चित्, दोषज्ञः, सन्, सुधीः, कोविदः, बुधः, धीरः, मनिषी, ज्ञः, प्राज्ञः, संख्यावान्, पण्डितः, कविः, धीमान्, सूरिः कृती, कृष्टिः, लब्धवर्णः, विचक्षणः, दूरदर्शी, दीर्घदर्शी – इत्येतानि 22 नामानि पण्डितस्य।

5 धीरस्तत्र न मुह्यति

हलन्तशब्दाः
(पञ्चमी–षष्ठी–सप्तमीविभक्तयः)

(नद्यां निमज्जतोः बालयोः प्राणरक्षणं **कृतवतः** छात्रस्य **सत्यजितः** सम्माननसमारम्भः प्रवर्तमानः अस्ति। दूरदर्शनेन प्रसार्यमाणः सः कार्यक्रमः एवम् अस्ति। एतम् उच्चैः पठत, अवगच्छत च।)

अध्यक्षः – सर्वेभ्यः नमः।

महत्यां विपदि समागतायाम् **आत्मनः** प्राणान् तृणीकृत्य **सरितः** जले निमज्जन्तौ बालकौ **रक्षितवतः सत्यजितः** सम्माननाय वयम् अस्यां **संसदि** समागताः स्मः।

अयं धीरः बालकः **प्रधानमन्त्रिणः मुख्यमन्त्रिणः** च धीरतापुरस्कारान् प्राप्तवान् अस्ति। एतत् अस्माकं सर्वेषाम् अभिमानास्पदम् अस्ति। एतादृशानां **विवेकिनां, धीमतां, धैर्यवतां** बालानां द्वारा एव देशस्य यशः **जगति** प्रसृतं भविष्यति। प्रवृत्तां घटनां **सत्यजितः** मुखात् एव वयम् इदानीं श्रोष्यामः।

सत्यजित् – सर्वेषां **विदुषां** चरणकमलयोः मम नमस्काराः।

तस्मिन् दिने विरामः आसीत्। अतः अहं क्रीडितुं **सुहृदां** दर्शनाय स्वगृहतः गच्छन् आसम्। **सरितः** तीरेण **गच्छतः** मम **मनसि** 'कञ्चित् कालं **सरिति** तरामि। तदनन्तरं **सुहृदां** दर्शनाय गच्छामि' इति विचारः उत्पन्नः। तरणार्थम् उद्युक्तः अहं किञ्चिदग्रे कस्यचित् तरोः अधः कानिचन वस्त्राणि दृष्टवान्। अहं परितः अवलोकितवान्। परन्तु न कोऽपि तत्र आसीत्। पुनरपि **सरिति** दृष्टिं प्रसारितवान् अहं किञ्चिदग्रे **सरितः** प्रवाहे मज्जन्तौ बालकौ दृष्टवान्। निमेषं यावत् स्तब्धः अभवम्। ततः **सरितः** गभीरतां, **विपदः** कठिनताम्, **आत्मनः** दौर्बल्यं च विस्मृत्य अहं **सरिति** कूर्दितवान्। शीघ्रं तीर्त्वा एकं बालकं

शिरसि गृहीतवान्। तथा अपरं बालकम् **आत्मनः** स्कन्धे कृत्वा समग्रां शक्तिं संहृत्य अहं कथमपि **सरितः** तीरम् आगतवान्। यावत् तीरं प्राप्नवं तावता मम बोधः विनष्टः आसीत्। जागरितः अहम् उच्चैः आक्रुश्य सर्वान् आहूतवान्। ये **विपदि** पतिताः भवन्ति ते केऽपि वा भवन्तु, रक्षणीयाः एव। तत्र **आपदः** काठिन्यम् **आत्मनः** हितं वा यदि चिन्तयामः तर्हि पश्चात् दुःखम् अनुभोक्तव्यं भवति इति मम विश्वासः। धन्यवादः।

अध्यक्षः – इदानीं **सत्यजितः** सम्माननं करोति अस्य नगरस्य **भिषजां** प्रमुखः नरेन्द्रमहोदयः।

नरेन्द्रः – **सत्यजितः** मुखात् एव सर्वं वयं श्रुतवन्तः। कस्यापि जनस्य महत्त्वं **वाचः** माधुर्येण **सम्पदः** राशिना वा न, अपि तु **कर्मणः** प्रभावेण एव सिध्यति। **विवेकिनः, प्रतिभाशालिनः गुणिनः** अस्य बालस्य चरितं सर्वेषाम् आदर्शः भवतु। धन्यवादः।

पठत अवगच्छत च –

पुंलिङ्गशब्दाः

धीमत् (तकारान्तः)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
पञ्चमीविभक्तिः	धीमतः	धीमद्भ्याम्	धीमद्भ्यः
षष्ठीविभक्तिः	धीमतः	धीमतोः	धीमताम्
सप्तमीविभक्तिः	धीमति	धीमतोः	धीमत्सु

गुणिन् (नकारान्तः)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
पञ्चमीविभक्तिः	गुणिनः	गुणिभ्याम्	गुणिभ्यः
षष्ठीविभक्तिः	गुणिनः	गुणिनोः	गुणिनाम्
सप्तमीविभक्तिः	गुणिनि	गुणिनोः	गुणिषु

सुहृद् (दकारान्तः)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
पञ्चमीविभक्तिः	सुहृदः	सुहृद्भ्याम्	सुहृद्भ्यः
षष्ठीविभक्तिः	सुहृदः	सुहृदोः	सुहृदाम्
सप्तमीविभक्तिः	सुहृदि	सुहृदोः	सुहृत्सु

	विद्वस् (सकारान्तः)		
पञ्चमीविभक्तिः	विदुषः	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
षष्ठीविभक्तिः	विदुषः	विदुषोः	विदुषाम्
सप्तमीविभक्तिः	विदुषि	विदुषोः	विद्वत्सु

स्त्रीलिङ्गशब्दाः

	विपद् (दकारान्तः)		
पञ्चमीविभक्तिः	विपदः	विपद्भ्याम्	विपद्भ्यः
षष्ठीविभक्तिः	विपदः	विपदोः	विपदाम्
सप्तमीविभक्तिः	विपदि	विपदोः	विपत्सु

	सरित् (तकारान्तः)		
पञ्चमीविभक्तिः	सरितः	सरिद्भ्याम्	सरिद्भ्यः
षष्ठीविभक्तिः	सरितः	सरितोः	सरिताम्
सप्तमीविभक्तिः	सरिति	सरितोः	सरित्सु

	वाच् (चकारान्तः)		
पञ्चमीविभक्तिः	वाचः	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः
षष्ठीविभक्तिः	वाचः	वाचोः	वाचाम्
सप्तमीविभक्तिः	वाचि	वाचोः	वाक्षु

नपुंसकलिङ्गशब्दाः

	जगत् (तकारान्तः)		
पञ्चमीविभक्तिः	जगतः	जगद्भ्याम्	जगद्भ्यः
षष्ठीविभक्तिः	जगतः	जगतोः	जगताम्
सप्तमीविभक्तिः	जगति	जगतोः	जगत्सु

	वपुष् (षकारान्तः)		
पञ्चमीविभक्तिः	वपुषः	वपुर्भ्याम्	वपुर्भ्यः
षष्ठीविभक्तिः	वपुषः	वपुषोः	वपुषाम्
सप्तमीविभक्तिः	वपुषि	वपुषोः	वपुष्षु

	शिरस् (सकारान्तः)		
पञ्चमीविभक्तिः	शिरसः	शिरोभ्याम्	शिरोभ्यः
षष्ठीविभक्तिः	शिरसः	शिरसोः	शिरसाम्
सप्तमीविभक्तिः	शिरसि	शिरसोः	शिरस्सु

अभ्यासः

1. निर्देशानुसारं लिखत –

	प्रातिपदिकम्	एवं परिवर्तयत ।	
उदा – मन्त्री	**मन्त्रिन्**	सप्तमी–द्विवचनम्	**मन्त्रिणोः**
1. कर्म	....	षष्ठी–एकवचनम्	....
2. चेतसा	....	सप्तमी–बहुवचनम्	....
3. आकाङ्क्षिभ्यः	....	षष्ठी–एकवचनम्	....
4. देहिनः	....	षष्ठी–बहुवचनम्	....
5. अनन्यगामिनि	....	पञ्चमी–द्विवचनम्	....
6. आत्मनि	....	सप्तमी–बहुवचनम्	....
7. विपदा	....	षष्ठी–द्विवचनम्	....
8. शिरसि	....	सप्तमी–बहुवचनम्	....
9. विवेकी	....	पञ्चमी–एकवचनम्	....

2. सूचनानुसारं रूपाणि लिखत –

प्रातिपदिकम्	विभक्तिः	एकव.	द्विव.	ब.व.
1. स्रोतस्	षष्ठी	....		
2. वयस्	पञ्चमी	....		
3. विद्वस्	सप्तमी	....		
4. ज्ञानिन्	पञ्चमी	....		
5. उपनिषद्	षष्ठी	....		
6. पुरुजित्	सप्तमी	....		
7. वेदवित्	पञ्चमी	....		
8. आशिष्	सप्तमी	....		
9. वाच्	षष्ठी	....		
10. पथिन्	सप्तमी	....		

3. अधोरेखाङ्कितं शब्दम् अधिकृत्य एतेषाम् उत्तराणां प्रश्नवाक्यानि लिखत –

1. आत्मा अन्यत् शरीरं धरति। कः अन्यत् शरीरं धरति ?
2. वचसि शुद्धता अस्ति। .... ।
3. अव्यवसायिनां बुद्धयः अनन्ताः। .... ।
4. ज्ञानचक्षुषः पश्यन्ति। .... ।
5. वयं सुखिनः स्याम। .... ।
6. नराः जीर्णानि वासांसि विहाय नवानि धरन्ति। .... ।
7. देही नित्यम् अवध्यः। .... ।
8. धर्मसम्मूढचेताः अर्जुनः पृच्छति। .... ।
9. माधवः पाण्डवश्च महति स्यन्दने स्थितौ। .... ।

4. शुद्धस्य सप्तमीविभक्तिरूपस्य पुरतः ✓ चिह्नं लिखत –

यथा –	गुणिन्	गुणिनि	✓	गुणीनि		गुणीनि	
1.	धीमत्	धीमती		धीमति		धिमति	
2.	सुहृद्	सुहृत्सू		सुहृत्सु		सुहुत्सु	
3.	विपद्	विपत्सु		विपत्षु		विपत्शु	
4.	सरित्	सरीति		सरीती		सरिति	
5.	वाच्	वाक्षू		वाक्षु		वाक्क्षु	
6.	जगत्	जगति		जगती		जगिति	
7.	वपुष्	वपष्षु		वपुष्षु		वपुषु	
8.	शिरस्	शिरिसी		शिरसी		शिरसि	
9.	सरस्	सरस्सु		सरत्सु		सरसु	
10.	आत्मन्	आत्मेषु		आत्मासु		आत्मसु	

5. एतेषां प्रश्नानाम् उत्तरं लिखत –

1. दूरदर्शने कस्य सम्माननसमारम्भः प्रवर्तते ?

.... ।

2. सत्यजित् कस्मात् धीरतापुरस्कारान् प्राप्तवान् ?

.... ।

3. सः सरितः प्रवाहे कौ दृष्टवान् ?

.... ।

4. कः सत्यजितः सम्माननं कृतवान् ?

.... ।

5. कथं महत्त्वं सिध्यति ?

.... ।

6. एतेषु गीतावाक्येषु प्रयुक्तानां हलन्तशब्दानां लिङ्गं विभक्तिं च निर्दिशत –

1. यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यम्। (18.5)
2. स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः। (18.46)
3. कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैः गुणैः। (18.41)
4. सर्वकर्माणि चेतसा मयि संन्यस्य मच्चित्तः सततं भव। (18.57)
5. अफलाकाङ्क्षिभिः यः यज्ञः क्रियते स सात्त्विकः। (17.11)
6. रजः देहिनं कर्मसङ्गेन निबध्नाति। (14.7)
7. छन्दोभिः बहुधा गीतम्। (13.4)
8. नान्यगामिना चेतसा अनुचिन्तयन् दिव्यं परमं पुरुषं याति। (8.8)
9. असंयतात्मना योगः दुष्प्रापः इति मे मतिः। (6.36)
10. यतता वश्यात्मना तु योगः अवाप्तुं शक्यः। (6.36)
11. कर्म हि अकर्मणः ज्यायः। (3.8)
12. ब्रह्म ज्योतिषामपि ज्योतिः तमसः परं च भवति। (13.17)
13. ब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थितः प्रियं प्राप्य न प्रहृष्येत्। (5.20)
14. यः मनः हृदि निरुध्य आत्मनः प्राणं मूर्ध्नि आधाय ॐ इति एकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् देहं त्यजति सः परमां गतिं याति। (8.13)

1. .... । 6. .... ।
2. .... । 7. .... ।
3. .... । 8. .... ।
4. .... । 9. .... ।
5. .... । 10. .... ।
11. .... । 13. .... ।
12. .... । 14. .... ।

सूक्तिः – आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुः आत्मैव रिपुरात्मनः।

6 न विकम्पितुमर्हसि

हलन्तशब्दाः
(सप्तसु विभक्तिषु)

एतां कथाम् उच्चैः पठत, अवगच्छत च –

कस्मिंश्चित् राज्ये कश्चन **राजा** आसीत् । सः **नीतिमान्**, **शास्त्रविद्**, धार्मिकश्च आसीत् । तस्य **यशः** सर्वत्र प्रसृतम् आसीत् । तस्य कश्चन **मन्त्री** अपि आसीत् । सः **विद्वान्**, **विवेकी**, **श्रद्धावान्** च आसीत् । **ज्ञानिनः** तस्य उपदेशम् अनुसृत्य **राजा** राज्यं पालयति स्म । तस्य प्रजाजनाः **गुणिनः** धर्मनिष्ठाः कर्मशूराश्च आसन् । कृषकाः, **वणिजः**, **भिषजः**, **शिल्पिनः**, कुविन्दाः, चर्मकाराः सर्वेऽपि धर्मानुसारेण **निजकर्माणि** निर्व्याजं निर्वहन्ति स्म । अत एव **सर्वसम्पदा** अनुगृहीतम् आसीत् तत् राज्यम् । **सरितः**, **सरांसि** च जलपूर्णानि भवन्ति स्म । फलपूर्णेषु शाखिषु **पक्षिणः** महत्या मुदा विहरन्ति स्म । **सर्वदिशः** अपि जनाः तत् राज्यम् आगच्छन्ति स्म । ते तत्र रम्याणि भवनानि निर्माय **तृप्तमनसा** निवसन्ति स्म ।

अथ कदाचित् शत्रुः युद्धार्थम् आगतवान् । अकस्मात् प्रवृत्ते युद्धे अयं **राजा** पराजितः अभवत् । सः **मन्त्रिणा** साकं कथञ्चित् नगरं परित्यज्य किञ्चन वनं प्राप्तवान् । कण्टकयुक्तेषु **पथिषु** **अश्मसु** वा पादरक्षां विना सञ्चलितुम् अक्षमः सः क्षुधया पिपासया च पीडितःकस्यचित् **सरसः** तीरे उपविष्टवान् । घोरायाम् **आपदि** अपि **आत्मनः** हितं परित्यज्य अनुगतं **मन्त्रिणं** दृष्ट्वा अश्रूणि मुञ्चन् सः अवदत् – ''भोः **मन्त्रिन्** ! मम राज्यं नष्टम् । सर्वाः **सम्पदः** नष्टाः । **महत्** कष्टम् आपतितम् । इतःपरम् अहं जीवितुं न इच्छामि । कथमपि मरिष्यामि एव'' इति ।

दीनं **विलपन्तं** **राजानं** दृष्ट्वा **मन्त्री** तं सान्त्वयन् उक्तवान् – ''**राजन्** ! अलं दुःखेन । राज्यं विनष्टम् इति **भवान्** मा चिन्तयतु । **धीमन्तः** गते शोकं न कुर्वन्ति । ते वर्तमानम् एव चिन्तयन्ति । परिश्रमेण **कर्मणा** ते अभीष्टं साधयन्ति । अतः दुःखार्तः मा भवतु । विनष्टस्य राज्यस्य पुनः प्राप्तये उपायं चिन्तयाव ।

यः अस्माकं शत्रुः **राजा** अस्ति तस्यापि **वैरिणः** वर्तन्ते। तैः **वैरिभिः** सख्यं विधाय पुनरपि युद्धं करिष्यामः। नष्टं राज्यं पुनः न लप्स्यते इति कः अत्र निश्चयः ? **भगवतः** कृपया **भवान्** राज्यं, **सम्पदः यशश्च** विना विलम्बं प्राप्स्यति। चिन्तां मा करोतु'' इति।

मन्त्रिणः सान्त्वनवचसा तुष्टः **राजा** दुःखं परित्यज्य उदतिष्ठत्। अन्यैः **राजभिः** सख्यं विधाय पुनरपि युद्धं कृतवान्। स्वीयं राज्यं प्रतिप्राप्तवान्। **साहाय्यकृद्भ्यः राजभ्यः** प्रभूतम् उपायनादिकं दत्त्वा तान् तोषितवान्। **मन्त्रिणा** सह सुखेन चिरं राज्यपालनं च कृतवान्।

अभ्यासः

1. तत्तत्सङ्ख्याकं गीताश्लोकं परिशील्य कोष्ठकात् युक्तं रूपं चित्वा रिक्तस्थानं पूरयत –

1. ....आत्मानम् उद्धरेत्। (आत्मा / आत्मने / आत्मना) (6.5)
2. इमे देहाः ....। (अन्तवन्तः / अन्तवान् / अन्तः) (2.18)
3. योगः .... कौशलम्। (कर्मसु / कर्मेषु / कर्मः) (2.50)
4. .... शान्तिः नास्ति। (अभावे / अभावेषु / अभावयतः) (2.66)
5. यः इन्द्रियाणि .... नियम्य आरभते सः विशिष्यते। (मनेन / मनांसि / मनसा) (3.17)
6. ये .... मे मतं नानुतिष्ठन्ति तान् – (अभ्यसूयन्तः / अभ्यसूयत / अभ्यसूयताः)(3.32)
   .... नष्टान् विद्धि। (अचेतसः / अचेतांसि / अचेतेषु) (3.32)
7. ..... ज्ञानं नित्यवैरिणा कामेन आवृतं भवति। (ज्ञानिनः / ज्ञानिने / ज्ञानिनाय) (3.39)
8. प्रकृतिसम्भवाः गुणाः अव्ययं .... निबध्नन्ति)(देहिनः / देहिषु / देहिनम्) (14.15)
9. सर्वस्य चाहं .... सन्निविष्टः। (हृदि / हृदेषु / हृदिषु) (15.15)
10. .... यद्दानं दीयते तत् सात्त्विकम्। (अनुपकारिणे / अनुपकारिणाय / अनुपकारिणेषु) (17.20)
11. अज्ञानसंभूतं संशयं .... छिन्धि। (ज्ञानासिना / ज्ञानासेना / ज्ञानासीना) (4.42)
12. .... अस्म्यक्षरम्। (गिराम् / गिरेः / गिरस्य) (10.25)
13. आत्मैव .... रिपुः। (आत्मस्य / आत्मानस्य / आत्मनः) (6.5)
14. बहूनां .... अन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते। (जन्मस्य / जन्मनस्य / जन्मनाम्) (7.19)

2. अर्धवाक्यद्वयं योजयित्वा एकं वाक्यं लिखत –

1.	पृच्छामि मां	सर्वकिल्बिषैः मुच्यन्ते।	3.13
2.	नरः यथा नवानि वासांसि गृह्णाति	एषः वः इष्टकामधुक् अस्तु।	3.10
3.	कर्मण्येवाधिकारः ते	आत्मानम् उद्धरेत्।	6.5
4.	आत्मना	धर्मसम्मूढचेताः।	2.7
5.	यज्ञेन प्रसविष्यध्वम्	देही तथा नवानि शरीराणि संयाति।	2.22
6.	यज्ञशिष्टाशिनः सन्तः	मा फलेषु कदाचन।	2.47
7.	मम वर्त्मानुवर्तन्ते	कर्मसङ्गिनां बुद्धिभेदं न जनयेत्।	3.26
8.	युक्तः विद्वान्	कृत्स्नविद् न विचालयेत्।	3.29
9.	अकृत्स्नविदः मन्दान्	परधर्मः भयावहः।	3.35
10.	स्वधर्मे निधनं श्रेयः	मनुष्याः पार्थ सर्वशः।	3.23
11.	पाप्मानं प्रजहि ह्येनं	ज्ञानविज्ञाननाशनम्।	3.41
12.	इमम् अव्ययं योगं	यः वेत्ति सः मामेति।	4.09
13.	जन्म कर्म च मे दिव्यं	अहं विवस्वते प्रोक्तवान्।	4.01
14.	समिद्धः अग्निः	आत्मशुद्धये कर्म कुर्वन्ति।	5.11
15.	योगिनः सङ्गं त्यक्त्वा	एधांसि भस्मसात्कुरुते।	4.37

यथा – 1. पृच्छामि त्वां धर्मसम्मूढचेताः।

2. .... ।
3. .... ।
4. .... ।
5. .... ।
6. .... ।
7. .... ।
8. .... ।
9. .... ।
10. .... ।
11. .... ।

12. .... ।
13. .... ।
14. .... ।
15. .... ।

3. ज्ञानिशब्दस्य उचितानि रूपाणि प्रयुज्य एतानि वाक्यानि रिक्तस्थाने लिखत –
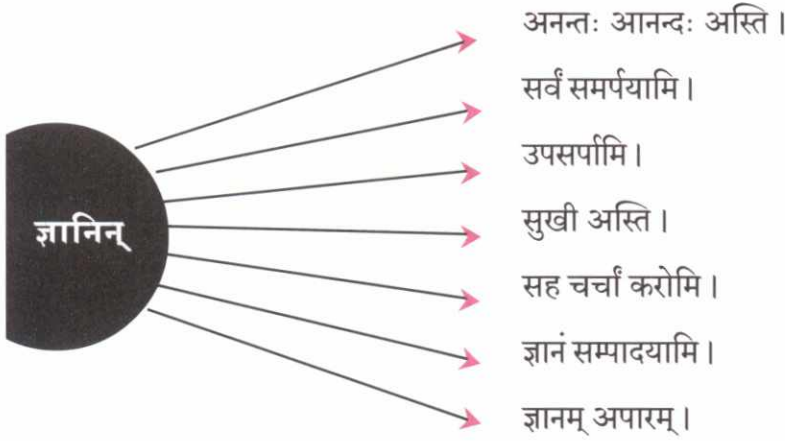
यथा –

1. ज्ञानी सुखी अस्ति ।
2. .... ।
3. .... ।
4. .... ।
5. .... ।
6. .... ।
7. .... ।

4. उपनिषद्-शब्दस्य उचितानि रूपाणि प्रयुज्य एतानि वाक्यानि रिक्तस्थाने लिखत -

यथा -

1. उपनिषद् ऋषिभिः प्रकटिता।
2. .... ।
3. .... ।
4. .... ।
5. .... ।
6. .... ।
7. .... ।

5. पाठस्य आधारेण एतत् कथनं शुद्धम् उत अशुद्धम् इति आवरणे चिह्नं कुरुत -

1. राजा नीतिमान् आसीत्। (✓)
2. मन्त्री अविवेकी आसीत्। (   )
3. राज्यं सर्वसम्पदा अनुगृहीतम् आसीत्। (   )
4. सर्वदिशः अपि जनाः तत्र आगच्छन्ति स्म। (   )
5. राजा अकस्मात् प्रवृत्ते युद्धे जयं प्राप्तवान्। (   )
6. परिश्रमेण कर्मणा धीमन्तः अभीष्टं साधयन्ति। (   )
7. महत् कष्टम् आपतितम् इति मन्त्री अवदत्। (   )
8. राजा मन्त्रिणं प्रति सान्त्वनवचांसि उक्तवान्। (   )
9. राजा मन्त्रिणा सह सुखेन राज्यपालनं कृतवान्। (   )
10. आपदि मन्त्री राजानं त्यक्तवान्। (   )

7 जहि शत्रुं महाबाहो

विशेषणविशेष्यभावः

एतां घटनाम् उच्चैः पठत, अवगच्छत च –

बहूनां दुर्गाणां विजेता शिवराजः स्वकीयं बलं वर्धयति स्म। तस्य **उग्रतेजसां दलपतीनां प्रकाशमानाः खड्गाः सर्वासु दिक्षु** स्वातन्त्र्याय परिभ्रमन्ति स्म। **स्वामिभक्ताः शिवराजसैनिकाः सूचितेषु दुर्गेषु** व्याघ्रवत् आक्राम्यन्ति स्म। तेषां **बलवद्भिः प्रहारैः** विधर्मीयाणां मनोबलं प्रतिक्षणं क्षीयते स्म।

शिवराजस्य पदे पदे **वर्धमानं सामर्थ्यं** दमयितुम् आदिलशाहस्य **सेनापतिः अफजलखानः** प्रतिज्ञाम् अकरोत्। तदनन्तरम् एव सः **महतीं सज्जताम्** आरब्धवान्। न केवलं तावत्, अपि तु शिवराजं कपटस्नेहेन मारयितुं निश्चयं कृतवान्।

ततः **अफजलखानः निश्चिन्तेन मनसा** शिवराजम् आक्रान्तुं तुळजापुरं प्रति **प्रस्थितः**। **निबिडं जावळीवनं** ससैन्यं प्रविश्य **पर्वतमूषिकस्य शिवराजस्य** ग्रहणं तु दुष्करम् एव। तर्हि **का गतिः** ? सन्धेः व्याजेन शिवराजस्य आह्वानं करणीयम्। तेन **अग्रिमं कार्यं सुकरं** भवेत् इति खानः चिन्तितवान्। सः दूतमुखेन शिवराजेन मेलितुम् इच्छां प्रदर्शितवान्।

राजनीतिज्ञः शिवराजः अपि **वयोवृद्धं, ज्ञानवृद्धं गोपीनाथवर्यं** राजदूतरूपेण खानं प्रति प्रेषितवान्। सः गत्वा निवेदितवान् – "खानवर्य ! **भवान् अस्मदीयं महाराजं** सन्ध्यर्थम् **आहूतवान्** इति **परमा दयालुता**। भवतः **पराक्रमः अग्नितुल्यः**। तेनैव **अखिलस्य भूमण्डलस्य शोभा वर्धिता** अस्ति। किन्तु अत्र आगन्तुं तस्य **महत् भयं** वर्तते। अतः भवान् एव जावळीप्रदेशं समागत्य महाराजाय अभयं दातुम् अर्हति।" दूतस्य **तथाविधं कातरं वचनं** श्रुत्वा **खानः** जावळीप्रदेशे मेलनम् **अङ्गीकृतवान्। ससैन्यं प्रस्थितः सः** प्रतापदुर्गात् किञ्चित् दूरे शिबिरं **स्थापितवान्**। शिवखानयोः मेलनस्थानं शिबिरात् दूरे **उत्तुङ्गस्य दुर्गस्य** अधः **एकस्मिन् पटगृहे** निश्चितम्।

रात्रिः अतीता। सूर्योदयः जातः। भवानीभक्तः शिवराजः लौहमयं दृढं कवचं, तीक्ष्णानि व्याघ्रनखानि, रक्तं शिरस्त्राणं, तीक्ष्णं कृपाणं च धृत्वा अफजलेन मेलितुं **प्रस्थितः। आगतं शिवराजं** दृष्ट्वा **अफजलः प्रसन्नः** अभवत्। **सः** स्वस्थानात् सहसा **उत्थितः। एषः शिवराजः अबुधः** अस्ति इति चिन्तयन् सः तं **विविधानि मधुराणि वचनानि** उक्तवान्। **धीरः शिवराजः** अपि तस्य छलयुक्तवचनानि

अवगतवान्। अफजलः **समक्षं स्थितं शिवराजम्** आलिङ्गितुं **दीर्घौ हस्तौ** प्रसारितवान् । **अफजलः स्थूलः, उन्नतः** च। **राक्षसदेहस्य अफजलस्य** पुरतः **शिवराजः वामनः** दृश्यते स्म। **घोरमुखः खानः सुदर्शनं शिवराजं** झटिति आलिङ्गितवान्। शिवराजस्य शिरः अफजलस्य **विशालम् उरः** अस्पृशत् । **दुष्टाशयः खानः** सपदि **शत्रुकर्षणं शिवराजं** कण्ठे गृहीत्वा, गुप्तरूपेण **स्थापितया छुरिकया** घातयितुं **विफलं प्रयत्नं कृतवान्**। शिवराजस्य केवलं **कवचं छिन्नं जातम्। विद्युद्वेगः शिवराजः** अपि **स्वकीयेन दीर्घेण कृपाणेन** खानस्य उदरं **विदारितवान्**। **'हतोऽहं, वञ्चितोऽहम्'** इति उच्चैः **क्रन्दन् मूर्तिभञ्जकः खानः छिन्नः वृक्षः** इव भूमौ **पतितः** । भृशं **पीडितः गतप्रभः सः** क्षणार्धेन **मृतः** । **चिरप्रवृद्धं पापं शान्तम्** अभवत्।

नैकदुर्गविजेतारं धर्मकण्टकनाशकम्।
वन्देऽहं शिवराजं तं खानोदरविदारकम्॥

पठत, अवगच्छत च –

सुन्दरः कृष्णः ।

उन्नतम् आसनम् ।

मुग्धा बालिका ।

अत्र सुन्दरत्वम्, उत्तमत्वं, मुग्धत्वं च विशेषताः सन्ति। विशेषतां यत् पदं सूचयति तत् विशेषणम्। सुन्दरः, उन्नतं, मुग्धा – इत्येतानि विशेषणानि। यस्य विशेषता उच्यते तत् पदं विशेष्यम्। (कृष्णः, आसनम्, बालिका – इत्येतानि विशेष्याणि।)

यथा –

विशेषणम्	विशेष्यम्
विशालम्	सैन्यम्
महती	अक्षौहिणी
तीक्ष्णः	शरः
वीरः	क्षत्रियः
गहनम्	वनम्
अजः	आत्मा

विशेषणम्	विशेष्यम्
भयावहः	परधर्मः
प्रसिद्धा	गीता
योगेश्वरः	कृष्णः
धनुर्धरः	पार्थः
मोहिनी	प्रकृतिः
समम्	ब्रह्म

अभ्यासः

1. यथोदाहरणं विशेषणविशेष्ययोः अङ्कनं कुरुत –

उदा –	विशेषणम्	विशेष्यम्
ध्रुवा नीतिः।	ध्रुवा	नीतिः
1. परमं वचः।	....	....
2. सहजं कर्म।	....	....
3. महती चमूः।	....	....
4. महारथः द्रुपदः।	....	....
5. विक्रान्तः अभिमन्युः।	....	....
6. प्रियः नरः।	....	....
7. शूरः सैनिकः।	....	....
8. ऐश्वरं रूपम्।	....	....
9. दिव्यं चक्षुः।	....	....
10. दिव्यः शङ्खः।	....	....
11. कृशा महिला।	....	....
12. अनन्तः आकाशः।	....	....

अवधेयम्

विशेषणस्य विशेष्यस्य च सम्वन्धः एव विशेषणविशेष्यभावः। अस्मिन् पाठे स्थूलाक्षरैः मुद्रितानां शब्दानां विशेषणविशेष्यभावः अस्ति। यथा – बहूनां दुर्गाणाम्, सर्वासु दिक्षु, स्वकीयं बलम्।

गीतायाः एतेषु वाक्येषु विशेषणविशेष्यभावं परिशीलयत –

1. व्यवस्थितान् धार्तराष्ट्रान्।
2. शस्त्रपाणयः धार्तराष्ट्राः।
3. प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते।
4. प्रज्ञा प्रतिष्ठिता।
5. कुलधर्माः सनातनाः।
6. उभयोः सेनयोः।
7. धर्मे नष्टे।
8. कृत्स्नं कुलम्।
9. गहना गतिः।
10. त्रिषु लोकेषु।
11. विषीदन्तम् अर्जुनम्।
12. अचला श्रद्धा।
13. मानुषीं तनुम्।
14. महानुभावान् गुरून्।

अवधेयम्

विशेषणविशेष्यभावविषये स्मर्तव्याः केचन अंशाः सन्ति।

1. प्रायः विशेषणवाचकानां शब्दानां प्रयोगः त्रिषु लिङ्गेषु अपि भवति।

यथा –

विशेषणम्	पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्
उत्तम	उत्तमः	उत्तमा	उत्तमम्
सुन्दर	सुन्दरः	सुन्दरी	सुन्दरम्
समीचीन	समीचीनः	समीचीना	समीचीनम्

2. विशेष्यवाचकशब्दस्य यत् लिङ्गं तदेव लिङ्गं विशेषणवाचकशब्दस्य अपि भवति।

यथा – समीचीनः बालकः। महान् सन्तोषः।
समीचीना बालिका। महती श्रान्तिः।
समीचीनं पुस्तकम्। महत् दुःखम्।

अभ्यासः

2. विशेष्यस्य लिङ्गम् अनुसृत्य विशेषणस्य प्रयोगं कुरुत –
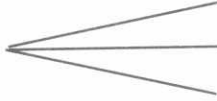
दिव्य
शङ्खः – दिव्यः शङ्खः।
गदा – दिव्या गदा।
चक्रम् – दिव्यं चक्रम्।

प्रिय
अनुजः – ....
भगिनी – ....
मित्रम् – ....
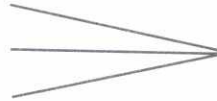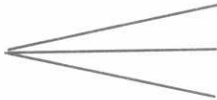
प्रसिद्ध
पुरुषः – ....
गीता – ....
शास्त्रम् – ....

त्यागः – ....
कौशलम् – ....
सिद्धिः – ....

महत्
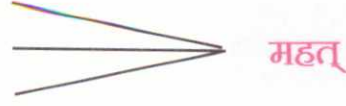
श्रेष्ठ
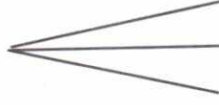
गणः – ....
शक्तिः – ....
कार्यम् – ....

अवधेयम्

3. विशेष्यस्य यत् वचनं तदेव वचनं विशेषणस्य अपि भवति।

यथा –	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
	दिव्यः रथः।	दिव्यौ रथौ।	दिव्याः रथाः।
	विशालं क्षेत्रम्।	विशाले क्षेत्रे।	विशालानि क्षेत्राणि
	विशिष्टा रीतिः।	विशिष्टे रीती।	विशिष्टाः रीतयः।

3. विशेष्यस्य वचनम् अनुसृत्य विशेषणस्य प्रयोगं कुरुत –

1. शूरः सैनिकः। शूरौ सैनिकौ। शूराः सैनिकाः। (शूर)
2. .... मित्रम्। .... मित्रे। .... मित्राणि। (आत्मीय)
3. .... पाण्डवः। .... पाण्डवौ। .... पाण्डवाः। (प्रिय)
4. .... गुरुः। .... गुरू। .... गुरवः। (पूज्य)
5. .... कपिः। .... कपी। .... कपयः। (चटुल)
6. .... वाणी। .... वाण्यौ। .... वाण्यः। (मधुर)
7. .... शत्रुः। .... शत्रू। .... शत्रवः। (क्रूर)
8. .... कथा। .... कथे। .... कथाः। (महत)
9. .... कर्ता। .... कर्तारौ। .... कर्तारः। (श्रेष्ठ)
10. .... ऋषिः। .... ऋषी। .... ऋषयः। (प्रसिद्ध)

अवधेयम्

4. विशेष्यस्य या विभक्तिः सा एव विभक्तिः विशेषणस्य अपि भवति।

यथा –

पुंलिङ्गे

प्रथमा – श्रेष्ठः युवकः अस्ति। *द्वितीया* – श्रेष्ठं युवकम् अभिनन्दामः।

तृतीया – श्रेष्ठेन युवकेन सह चर्चां करोति। *चतुर्थी* – श्रेष्ठाय युवकाय उपायनं दद्मः।

पञ्चमी – श्रेष्ठात् युवकात् नीतिकथां शृणुमः। *षष्ठी* – श्रेष्ठस्य युवकस्य विचाराः उदात्ताः सन्ति।

सप्तमी – श्रेष्ठे युवके जनाः स्निह्यन्ति।

स्त्रीलिङ्गे

प्रथमा – श्रेष्ठा धेनुः चरति। *द्वितीया* – श्रेष्ठां धेनुं चारयतु।

तृतीया – श्रेष्ठया धेन्वा सह वत्सः चरति। *चतुर्थी* – श्रेष्ठायै धेन्वै तृणं ददाति।

पञ्चमी – श्रेष्ठायाः धेन्वाः क्षीरं लभ्यते। *षष्ठी* – श्रेष्ठायाः धेन्वाः वर्णः कपिलः अस्ति।

सप्तमी – श्रेष्ठायां धेन्वां विशिष्टाः गुणाः सन्ति।

नपुंसकलिङ्गे

प्रथमा – श्रेष्ठं कार्यं तत्। *द्वितीया* – श्रेष्ठं कार्यं करोतु।

तृतीया – श्रेष्ठेन कार्येण एव यशः भवति। *चतुर्थी* – श्रेष्ठाय कार्याय समयं दद्मः।

पञ्चमी – श्रेष्ठात् कार्यात् मा विरमतु। *षष्ठी* – श्रेष्ठस्य कार्यस्य सत्फलं भवत्येव।

सप्तमी – श्रेष्ठे कार्ये रताः भवामः।

4. यथोदाहरणं विभिन्नविभक्तिषु विशेषणविशेष्यभावस्य (एकवचने) अभ्यासं कुरुत –

	प्राचीन	देवालय (पुंलिङ्गे)
प्रथमाविभक्तिः	**प्राचीनः**	**देवालयः**
द्वितीयाविभक्तिः	....	....
तृतीयाविभक्तिः	....	....
चतुर्थीविभक्तिः	....	....
पञ्चमीविभक्तिः	....	....
षष्ठीविभक्तिः	....	....
सप्तमीविभक्तिः	....	....

प्राचीन	नगरी। (स्त्रीलिङ्गे)	प्राचीन	भवनम्। (नपुंसकलिङ्गे)
....	....	....	....
....	....	....	....
....	....	....	....
....	....	....	....
....	....	....	....
....	....	....	....
....	....	....	....

5. यथोदाहरणम् उचितेन विभक्तिरूपेण वाक्यनिर्माणं कुरुत –

उदा –

1. विनीतः सञ्जयः अस्ति। तं धृतराष्ट्रः वदति।

विनीतं सञ्जयं धृतराष्ट्रः वदति ।

2. उन्नतः शाखी अस्ति । कपिः तम् आरोहति।

.... ।

3. तीक्ष्णाः इषवः सन्ति। योधाः तैः प्रतियोत्स्यते।

.... ।

4. शान्तः आत्मा अस्ति। तस्मिन् चैतन्यं प्रकाशते।

.... ।

5. अक्षयं तूणीरम् अस्ति। तस्मात् शरं स्वीकरोति।

.... ।

6. महत् स्यन्दनम् अस्ति। तेन गच्छति।

.... ।

7. अद्वेष्टा भक्तः अस्ति। ईश्वरः तम् इच्छति।

.... ।

8. दिव्यं चक्षुः अस्ति। पार्थः तेन विश्वरूपं दृष्टवान्।

.... ।
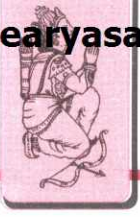
9. महती निशा अस्ति। तस्यां संयमी जागर्ति।

.... ।

10. श्रेष्ठा नारी अस्ति। तस्याः नाम पाञ्चाली।

.... ।

11. पतिव्रताः स्त्रियः सन्ति। तासु श्रीः भवति।

.... ।

12. धीमान् योगी अस्ति। तस्मिन् कुशलता भवति।

.... ।

13. सेवातत्पराः शिष्याः सन्ति। तेभ्यः तत्त्वदर्शिनः ज्ञानं यच्छन्ति।

.... ।

14. शुश्रूषुः अर्जुनः। तस्मै कृष्णः ज्ञानं दत्तवान्।

.... ।

15. आसुरी योनिः अस्ति। तस्यां मूढाः जन्म प्राप्नुवन्ति।

.... ।

16. सूर्यवंशप्रभवः इक्ष्वाकुः अस्ति। तस्मै मनुः योगम् अब्रवीत्।

.... ।

17. सात्त्विकं तपः अस्ति। तस्मिन् निरतः भव।

.... ।

18. अहङ्कारिणी व्यक्तिः अस्ति। तस्यां शान्तिः न भवति।

.... ।

19. विशुद्धा बुद्धिः अस्ति। तया आत्मनियन्त्रणं करणीयम्।

.... ।

20. सः उन्नतः वृक्षः। तस्मात् फलं पतति।

.... ।

6. विशेष्यस्य विभक्त्यनुगुणं विशेषणस्य अपि विभक्तिं वचनं च परिवर्त्य लिखत –

शङ्खं धमति ।
योधान् मारयति ।
अग्रजात् आशीर्वादं प्राप्नोति ।
भीष्माय जलं ददाति ।
कृष्णं नमति ।
पुत्रं स्मरति ।
शरेण हन्ति ।
कृष्णे विश्वसिति ।
कर्म आचरति ।
बन्धुभ्यः भीतः ।
स्यन्दने तिष्ठति ।
निमित्तानि पश्यति ।
बन्धून् समीक्षते ।
चक्षुषा पश्यति ।
कृष्णस्य प्रकृतिं न जानाति ।
भगवतः अनुग्रहं प्राप्नोत् ।

उदा – अर्जुनः दिव्यं शङ्खं धमति ।

1. .... ।
2. .... ।
3. .... ।
4. .... ।
5. .... ।
6. .... ।
7. .... ।
8. .... ।
9. .... ।

10. .... ।
11. .... ।
12. .... ।
13. .... ।
14. .... ।
15. .... ।

7. उचितं विशेषणविशेष्यभावसहितं शब्दद्वयं योजयत –

1.	परम्	चेतसा	.... ।
2.	महति	त्रीन्	.... ।
3.	भजतां	नारायणेन	.... ।
4.	नान्यगामिना	धनञ्जयः	.... ।
5.	भगवता	स्यन्दने	.... ।
6.	हृष्टरोमा	चक्रिणम्	.... ।
7.	किरीटिनम्	भक्तानाम्	.... ।
8.	तान्	ब्रह्म	.... ।

8. मञ्जूषायाः उचितानि विशेषणपदानि चित्वा रिक्तस्थानं पूरयत –

1. ईश्वरः .... सर्वभूतानि मायया भ्रामयति । (यन्त्रारूढाः, यन्त्रारूढानि, यन्त्रारूढैः)
2. त्वं .... शिष्येण व्यूढां सेनां पश्य । (धीमते, धीमान्, धीमता)
3. .... हयैः युक्ते स्यन्दने माधवः तिष्ठति । (श्वेताः, श्वेते, श्वेतैः)
4. .... इन्द्रियाणि मनः हरन्ति । (प्रमाथि, प्रमाथिनी, प्रमाथीनि)
5. विद्वान् .... अज्ञानां बुद्धिभेदं न जनयेत् । (कर्मसङ्गिनाम्, कर्मसङ्गिनः, कर्मसङ्गिनोः)
6. अहं .... योगं विवस्वते प्रोक्तवान् । (इमम्, इयम्, इमे)
7. योगिनः .... इन्द्रियैः अपि कर्म कुर्वन्ति । (केवलेन, केवलाभ्याम्, केवलैः)
8. .... ऋषयः ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते । (क्षीणकल्मषः, क्षीणकल्मषौ, क्षीणकल्मषाः)
9. योगी .... देशे आसनं प्रतिष्ठाप्य योगं युञ्ज्यात् । (शुचि, शुचौ, शुची)
10. मनः .... अस्ति । (बलवान्, बलवत्, बलवतः)

9. कोष्ठकस्थानि विशेषणपदानि क्रमशः उपयुज्य विशेष्यपदानां लिङ्गवचनविभक्त्यनुगुणं वाक्यानि पूरयत –

1. .... अपि जनाः सम्भूय .... कार्यं साधयितुं शक्नुवन्ति। (दुर्बल – महत्)
2. परीक्षायां .... छात्राः उत्तीर्णाः भवन्ति। .... अनुत्तीर्णाः भवन्ति।(श्रद्धावत् –अलस)
3. भवन्तः .... मार्गेण गच्छन्तु , न तु .... मार्गेण। (ऋजु – वक्र)
4. .... वृक्षेषु .... कुसुमानि शोभन्ते। (दृढ – मृदु)
5. भारतं .... राष्ट्रम्। नेपालं .... राष्ट्रम्। (विशाल – लघु)
6. भवन्तः .... जनेभ्यः दूरे तिष्ठन्तु; .... जनेभ्यः न। (दुष्ट – साधु)
7. हे भगवन्! .... शक्तिं यच्छतु ; येन .... अपि कार्यं साधयेयम्। (तादृश – सर्व)
8. .... दण्डं कर्तयामि चेत् .... दण्डौ सिद्ध्यतः। (दीर्घ –ह्रस्व)
9. वृष्टौ कदाचित् .... वृक्षाणां पतनं भवति। .... न भवति। (उन्नत – वामन)
10. .... बालिकाभिः सह क्रीडतु, न तु .... सह। (विनीत – अविनीत)
11. स्वातन्त्र्यसङ्ग्रामे ...., ... युवकाः प्राणार्पणं कृतवन्तः। (बहु – धीर)
12. .... गुरवः .... छात्रैः सह शास्त्रचर्चां कुर्वन्ति। (दक्ष – धीमत्)
13. वयं .... परिश्रमं कृत्वा संस्कृतभाषां .... विश्वे प्रसारयामः। (महत् – समग्र)
14. सः .... लताभ्यः .... पुष्पाणि चिनोति। (कोमल – मनोहर)
15. .... जनानां किमपि असाध्यं नास्ति। (महत्)
16. भवत्यः आपणं गत्वा ...., ... च लेखनीः क्रीणन्तु। (सुन्दर – समीचीन)

10.मञ्जूषायाः उचितानि विशेषणपदानि चित्वा कथां पूरयत –

विपुलम्	निष्ठुरः	उन्नते	घोरम्	समग्रम्	महत्याम्
दीनाम्	महती	परमः	लघूनि	अतीव	श्रेष्ठम्
मृतस्य	सर्वान्	दग्धम्	आर्द्रम्	घोराणि	विस्मयावहम्
दुःखितस्य	धन्यम्	उन्नतस्य	सर्वे		

कश्चन .... व्याधः आसीत्। सः .... वनं गत्वा जालेन पक्षिणः गृहीत्वा तान् विक्रीय जीवति स्म। एकदा सः .... जालं प्रसार्य पक्षिणां ग्रहणं करोति स्म। तावता .... वृष्टिः सञ्जाता। .... अरण्यं जलमयम् अभवत्। .... जीविनः आसन्नमरणाः अभवन्। व्याधः कस्यचन .... वृक्षस्य अधः उपविष्टवान् । तस्मिन् .... वृक्षे कश्चन कपोतः पत्न्या सह वसति स्म।

व्याधस्य .... अवस्थां दृष्ट्वा कपोती भर्तारम् अवदत् – 'भोः ! एषः व्याधः .... आपदि स्थितः अस्ति । शरणागतानां रक्षणम् अस्माकं कर्तव्यम् । सः एव .... धर्मः । अतः भवान् .... व्याधस्य रक्षणं करोतु ।'

कपोत्या प्रेरितः कपोतः कुतश्चित् .... काष्ठानि आनीय अग्निं प्रज्वाल्य व्याधस्य शीतबाधां निवारितवान् । व्याधस्य ...... बुभुक्षा आसीत् । सः कपोतं भक्ष्यपदार्थम् अयाचत । अतिथीनां सत्कारं .... धर्मं मत्वा कपोतः अग्नौ पतित्वा मरणं प्राप्तवान् । व्याधः .... कपोतस्य .... मांसं खादित्वा बुभुक्षां निवारितवान् । तस्य मनः .... अभवत् । सः .... पक्षिणः मोचितवान् । भर्तृविहीनं जीवनं व्यर्थं मत्वा कपोती अपि अग्नौ पतित्वा मरणं प्राप्तवती ।

एतद् .... दृश्यं दृष्ट्वा सः व्याधः स्वस्य .... पापानि स्मरन् जन्म .... कर्तुम् इच्छन् अग्नौ आत्माहुतिं कृतवान् ।

शत्रावप्युचितं कार्यम् आतिथ्यं गृहमागते ।
छेत्तुः पार्श्वगतां छायां नोपसंहरते द्रुमः ॥

विशेषः

लौकिकन्यायाः

प्रस्तुतं कमपि विषयं स्पष्टीकर्तुं संस्कृतसाहित्ये लौकिकन्यायानां प्रयोगः क्रियते । एतादृशाः शताधिकाः न्यायाः शास्त्रेषु काव्येषु च तत्र तत्र प्रयुक्ताः दृश्यन्ते ।

1. अन्धपरम्परान्यायः

यदा कोऽपि जनः स्वबुद्ध्या अविचार्य अन्धः इव अन्येषाम् अनुकरणं करोति तदा एषः न्यायः प्रयुज्यते । सः न चिन्तयति यत् एतत् अनुकरणं स्वम् अन्धकारं प्रति नयति ।

2. अरुन्धतीदर्शनन्यायः

यः अरुन्धतीनामकं तारकं प्रदर्शयितुम् इच्छति सः पूर्वम् अरुन्धत्याः समीपस्थं स्थूलम् अमुख्यं तारकं निर्दिशति । पश्चात् अरुन्धतीं ग्राहयति । एवं यदा सूक्ष्मः पदार्थः स्थूलेन पदार्थेन निर्दिश्यते तदा एषः न्यायः प्रयुज्यते ।

3. स्थालीपुलाकन्यायः

यः ओदनं पचति सः ओदनः पक्वः न वा इति ज्ञातुं स्थाल्यां विद्यमानेभ्यः पुलाककणेभ्यः कमपि एकं सङ्गृह्य परीक्षते । एकस्य कणस्य परीक्षणेन एव सर्वस्य ज्ञानं भवति । अत्र प्रत्येकं कणस्य परीक्षणस्य आवश्यकता न भवति । एवं परीक्षणविषयकीं व्यक्तिं निर्देष्टुम् एषः न्यायः प्रयुज्यते ।

८ गहना कर्मणो गतिः

सर्वनामशब्दाः

एतां कथाम् उच्चैः पठत, अवगच्छत च –

महाभारतयुद्धं परिसमाप्तम् । भीष्मः शरशय्यायाम् आसीत् । **सर्वः** युद्धपरिसरः गजाश्वनरजीवानां मृतशरीरैः भूयिष्ठः आसीत् । **तस्मिन्** युद्धे मृतानां शरीराणि दृष्ट्वा चिन्ताकुलः आसीत् युधिष्ठिरः । **सः** अनुजैः सह भीष्मस्य सन्निधिं गतवान् । **तं** नमस्कृत्य उक्तवान् – ''पितामह ! **अस्य सर्वस्य** विनाशस्य कारणम् **अहमेव** ननु ? **भवतः अस्याः** दुर्दशायाः कारणमपि **अहमेव** खलु ? न जानामि **अहं** कीदृशीं दुर्गतिं प्राप्स्यामि'' इति ।

तदा **तं** सान्त्वयन् भीष्मः अवदत् – ''वत्स ! **अस्य सर्वस्य** कारणं **त्वं** नैव । **इमे ते** बान्धवाः **स्वस्य स्वस्य** पुराकृतस्य कर्मणः फलम् अनुभवन्ति'' इति । किन्तु युधिष्ठिरः समाहितः नाभवत् । **तं** पुनरपि बोधयन् भीष्मः **तस्य** निदर्शनरूपेण **इमां** कथां श्रावितवान् ।

पुरा गौतमी नाम काचित् तपस्विनी महिला आसीत् । **तस्याः** अतिप्रियः एकः एव पुत्रः । कदाचित् कश्चन सर्पः **तं** पुत्रम् अदशत् । **तेन सः** बालः अचेतनः जातः । अर्जुनकः नाम व्याधः **एतद्** दृष्ट्वा झटिति स्नायुपाशेन **तं** सर्पं बद्ध्वा गौतम्याः समीपम् आनीतवान् । उक्तवान् च – ''मातः ! **अयं** दुष्टसर्पः **तव** पुत्रम् अमारयत् । **किम् अहम् एतम्** अग्नौ क्षिपानि, उत खण्डशः करवाणि ? अथवा वद, **अन्येन केन** प्रकारेण **एनं** दण्डयानि'' इति ।

तदा गौतमी अवदत् – ''हे सौम्य ! त्यज **इमं** सर्पम्, यतः **अस्मिन्** सर्पे मारितेऽपि मृतः **मम** पुत्रः जीवितः न भविष्यति'' इति ।

किन्तु व्याधः **तत्** अनङ्गीकुर्वन् पुनः पुनः सर्पं मारयितुं **तस्याः** अनुमतिम् अयाचत । गौतमी तु **तस्मै** अनुमतिं न अददात् । गौतमी–व्याधयोः सम्भाषणं श्रुत्वा **सः** सर्पः मनुष्यभाषया अवदत् – ''हे अर्जुनक ! **अहं** बालम् अदशं यत् तत्र **मम** न **कोऽपि** दोषः । मृत्योः बलात् एव **मया इदं** कार्यं कृतम्'' इति ।

तदा व्याधः अवदत् – ''तथापि **अस्य** बालस्य दशनं तु **त्वया** एव कृतम् । अतः **त्वं** वध्यः एव''

इति । सर्पः अवदत् – "**अहं** मृत्योः प्रेरणया एव **अस्य** बालस्य हनने कर्ता अभवम् । वास्तविकं कारणं तु मृत्युः एव" इति ।

तदा मृत्युः एव तत्र उपस्थितः अभवत् । **सः** अवदत् – "हे सर्प ! नात्र **अहं** कारणम्, न वा **त्वम्** । कालः अत्र कारणम् । यतः **तेन** प्रेरितः **अहं त्वां** प्रेरितवान् । यथा वायुः आकाशे स्थितान् मेघान् आकर्षति, विकर्षति च तद्वदेव कालः अपि **अस्मान् सर्वान्** आकर्षति, विकर्षति च । **तेनैव** कालेन जगत् **इदं** सृज्यते, संह्रियते वा । एवं सति यदि अत्र दोषः स्यात् तर्हि **सः** कालस्यैव, न तु **मम**" इति ।

तत् श्रुत्वा कालः एव तत्र उपस्थितः अभवत् । **सः** अवदत् – "हे व्याध ! **तस्य** बालस्य मरणे न **अयं** पन्नगः, न **एषः** मृत्युः, न वा **अहं** कारणीभूताः । कारणं तु **अनेन** कृतं कर्म एव ।

यदनेन कृतं कर्म तेनायं निधनं गतः ।
विनाशहेतुः कर्मास्य सर्वे कर्मवशा वयम् ।।

छायातपौ इव कर्म कर्ता च नित्यसम्बद्धौ भवतः" इति ।

सर्वम् **एतत्** श्रुत्वा गौतमी अवदत् – "**मम** पुत्रस्य मरणकारणम् **एषु** न **कोऽपि** अस्ति । **मम** पुत्रः स्वीयकर्मणां फलेन मृत्युं प्राप्तवान् अस्ति । **ममापि** तादृशकर्म एव स्यात् **येन एतस्य** मृत्युः समभवत् । अतः कालः मृत्युः च स्वस्थानं गच्छताम् । **त्वमपि** सर्पम् **एतं** परित्यज" इति ।

एतां कथां श्रावयित्वा भीष्मः अकथयत् – "राजन् ! **सर्वेऽपि** स्वकर्मणां फलं प्राप्नुवन्ति इति ज्ञानेन गौतम्याः शोकः परिसमाप्तः । अत्रापि तथैव । **त्वया** दुर्योधनेन वा न **किमपि** अपराद्धम् । **सर्वे**ऽपि **इमे** स्वकर्मणः फलम् अनुभवन्ति । **अहमपि** अनुभवामि । **सर्वे** कर्मवशाः **वयम्** । अतः शोकं मा कुरु" इति । भीष्मस्य वचनैः युधिष्ठिरः समाहितः अभवत् ।

एतानि वाक्यानि सावधानतया उच्चैः पठत –

इदम् एकं गुरुकुलम् अस्ति ।
अयम् आचार्यः अस्ति ।
इमम् आचार्यं शिष्याः प्रणमन्ति ।
अनेन आचार्येण सह शास्त्रचर्चां कुर्वन्ति ।
अस्मै आचार्याय फलानि यच्छन्ति ।
अस्मात् आचार्यात् विविधविद्याः प्राप्नुवन्ति ।
अस्य आचार्यस्य नाम विश्वविख्यातम् अस्ति ।
अस्मिन् आचार्ये बहवः सद्गुणाः सन्ति ।

☞ एतानि रूपाणि पठत – (यत्र शेषं 'पुंलिङ्गवत्' इति लिखितम् अस्ति तत्र पुंलिङ्गरूपाणि दृष्ट्वा रिक्तस्थानानि पूरयत।)

'इदम्' शब्दः (पुंलिङ्गरूपाणि)

प्रथमाविभक्तिः	अयम्	इमौ	इमे
द्वितीयाविभक्तिः	इमम्	इमौ	इमान्
तृतीयाविभक्तिः	अनेन	आभ्याम्	एभिः
चतुर्थीविभक्तिः	अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः
पञ्चमीविभक्तिः	अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः
षष्ठीविभक्तिः	अस्य	अनयोः	एषाम्
सप्तमीविभक्तिः	अस्मिन्	अनयोः	एषु

'इदम्' शब्दः (नपुंसकलिङ्गरूपाणि)

प्रथमाविभक्तिः	इदम्	इमे	इमानि
द्वितीयाविभक्तिः	इदम्	इमे	इमानि
तृतीयाविभक्तिः	....	....	....
चतुर्थीविभक्तिः	....	....	....
पञ्चमीविभक्तिः	....	....	....
षष्ठीविभक्तिः	....	....	....
सप्तमीविभक्तिः	....	....	....

(शेषं पुंलिङ्गवत्) (शेषं पुंलिङ्गवत्) (शेषं पुंलिङ्गवत्)

अवधेयम्

सर्व, अन्य, तद्, एतद्, यद्, इदम्, किम्, अस्मद्, युष्मद्, भवत् – इत्यादयः शब्दाः सर्वनामशब्दाः इति उच्यन्ते। सर्वनामशब्दाः विशेषणानि भवन्ति। एतेषु बहूनां विभक्तिरूपाणि, तेषां प्रयोगं च गीतासोपानस्य प्रथमभागे भवन्तः ज्ञातवन्तः। अस्मिन् पाठे विशेषतया 'इदम्' शब्दस्य प्रयोगः कृतः अस्ति।

अभ्यासः

1. अधः कानिचन वाक्यानि सन्ति। तेषु अधोरेखाङ्कितं शब्दम् उद्दिश्य 'किम्'शब्दस्य उचितानि रूपाणि उपयुज्य प्रश्नवाक्यानि लिखत –

   1. <u>कृष्णः</u> सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापितवान्।

      ....?

   2. पण्डिताः <u>गतासून् अगतासून्</u> च न अनुशोचन्ति।

      ....?

   3. <u>उल्बेन</u> गर्भः आवृतः।

      ....?

   4. हरिः <u>पार्थाय</u> ऐश्वरं रूपं दर्शयामास।

      ....?

   5. <u>तपस्विभ्यः</u> योगी अधिकः।

      ....?

   6. <u>जातस्य</u> मृत्युः ध्रुवः।

      ....?

   7. अर्जुनः विषादेन <u>रथोपस्थे</u> उपाविशत्।

      ....?

   8. <u>कल्याणकृत्</u> दुर्गतिं न गच्छति।

      ....?

2. 'किम्' शब्दस्य नपुंसकलिङ्गरूपाणि स्मृत्वा लिखत –

प्रथमाविभक्तिः	किम्	के	कानि
द्वितीयाविभक्तिः	....	के	....
तृतीयाविभक्तिः	....	....	....
चतुर्थीविभक्तिः	कस्मै	....	....
पञ्चमीविभक्तिः	....	काभ्याम्	....
षष्ठीविभक्तिः	....	....	केषाम्
सप्तमीविभक्तिः	कस्मिन्	....	....

3. यथोदाहरणम् 'एतद्'शब्दस्य 'तद्'शब्दस्य वा उचितरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत –

तद् एतद्	**एतद्** भवनं सुन्दरम् अस्ति । 1. .... भगवद्गीता पुस्तिका सुन्दरी अस्ति । 2. .... ग्रन्थस्य कर्ता वेदव्यासः । 3. .... गीतायाः अध्ययनेन शान्तिः लभ्यते । 4. .... योगम् अहं विवस्वते प्रोक्तवान् । 5. .... लोके द्विविधा निष्ठा भवति । 6. .... योगेषु जनानां श्रद्धा अस्ति । 7. .... महद्ब्रह्मणि अहं गर्भं दधामि । 8. .... अर्जुनदुर्योधनाभ्यां भीष्मः उपदेशं कृतवान् । 9. .... देहे अहं देवान् पश्यामि । 10. .... उपदेशान् अहम् उक्तवान् । 11. .... पाण्डवेषु कृष्णः स्निह्यति । 12. .... अध्यायं पठ । 13. .... अध्याये योग्यः विचारः अस्ति । 14. .... दिवसे तत् ज्ञातवान् । 15. .... ज्ञात्वा कार्यं कुरु ।

4. अधः काचित् कथा दत्ता अस्ति । तत्र मध्ये मध्ये कानिचित् स्थानानि रिक्तानि सन्ति । 'तद्'शब्दस्य उचितैः पुंलिङ्गरूपैः तानि स्थानानि पूरयत –

सः कश्चन संन्यासी । प्रतिदिनं समुद्रतीरे उपविश्य ध्यानकरणं .... संन्यासिनः अभ्यासः । .... समये सागरपक्षिणः तत्र आगत्य ध्यानमग्नं .... परितः डयन्ते स्म । केचन पक्षिणः .... संन्यासिनः स्कन्धयोः उपविश्यापि क्रीडन्ति स्म । संन्यासिनः तु .... पक्षिणां विषये अवधानम् एव नासीत् ।

कदाचित् कश्चन युवा तत्र आगतवान् । .... संन्यासिनं नमस्कृत्य उक्तवान् – "स्वामिन् ! भवन्तं परितः तावन्तः समुद्रपक्षिणः क्रीडन्ति खलु ! .... पक्षिषु एकं पक्षिणं गृहीत्वा मह्यं ददातु" इति । संन्यासी "अस्तु" इति उक्तवान् । .... ध्यानार्थम् उपविष्टवान् च । परन्तु अहो
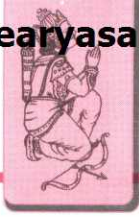
आश्चर्यम् ! .... दिने एकः अपि पक्षी .... संन्यासिनः समीपं न आगतः । सर्वेऽपि .... संन्यासिनः भीताः इव दूरे एव डयन्ते स्म । .... संन्यासिने क्रुध्यन्तः इव ते दूरे एव स्थिताः । ....पक्षिणां व्यवहारं दृष्ट्वा संन्यासी नितरां विस्मितः अभवत् । ततः 'यदि मम मनसि दुर्भावनाः भवन्ति तर्हि .... पक्षिणः मम समीपं नागच्छन्ति' इति सः ज्ञातवान् ।

एतत् सम्भाषणं पठत –

(पर्यटकाः – अनन्तगणेशपद्मनाभाः, मार्गदर्शकः रङ्गनाथः च ।)

पर्यटकः – नमो नमः । **वयं** कुरुक्षेत्रं द्रष्टुम् इच्छामः ।

मार्गदर्शकः – **अहं** भवतः **सर्वान्** नयामि । **मया** सह आगच्छन्तु ।

पर्यटकः – अत्र **वयं** प्रथमं **किं** पश्यामः ?

मार्गदर्शकः – प्रथमं **वयं** ब्रह्मसरोवरं गच्छामः । **तत्** बहु सुन्दरं विशालञ्च स्थानम् । **इदम**स्ति गीता–उपदेशस्थानम् ।

पर्यटकः – **एतस्य** वैशिष्ट्यं **किम्** ?

दिग्दर्शकः – गीतोपदेशस्य साक्षिभूतः वटवृक्षः **एषः** अत्र अस्ति । **एतस्य** स्थानस्य नाम ज्योतिःसरः ।

पर्यटकः – **भवान्** अस्मान् भीष्मकुण्डं नयति वा ?

दिग्दर्शकः – अधुना तत्रैव भवद्भिः सह **अहम्** आगच्छामि । पितामहः भीष्मः युद्धसमाप्त्यनन्तरं युधिष्ठिरम् अत्र उपदिष्टवान् । **अस्माकं सर्वेषाम् एतत्** श्रद्धाकेन्द्रम् ।

पर्यटकः – **एतत्** किं मन्दिरम् ?

दिग्दर्शकः – **एतस्य** मन्दिरस्य नाम स्थाणुमन्दिरम् । **एतस्मिन्** एव मन्दिरे युद्धात् पूर्वं पाण्डवाः पूजां कृतवन्तः । **एतदस्ति** भद्रकालीमन्दिरम् ।

पर्यटकः – अहो, धन्याः स्मः कुरुक्षेत्रस्य दर्शनेन ।

एतं गीताश्लोकं पठत । अत्र प्रयुक्तानि सर्वनामानि जानीत –

यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वापि स इमान् लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥18.17॥

सूक्तिः – स सुहृद् व्यसने यः स्यात् ।

9 श्रद्धावान् लभते ज्ञानम्

एतं पाठम् उच्चैः पठत –

सर्वनामशब्दाः (स्त्रीलिङ्गे)

भगवद्गीतायां भगवान् श्रीकृष्णः श्रद्धां सम्यक् विवृतवान् अस्ति। **इयं** च सात्त्विकी, राजसी तामसी इति त्रिविधा। **इमां** सात्त्विकीं श्रद्धाम् आपन्नाः जनाः देवान् यजन्ते। **अस्याः** राजस्याः श्रद्धायाः उपासकाः यक्षरक्षांसि भजन्ते। तामस्याः **अस्याः** आराधकाः प्रेतान् भूतगणान् च सेवन्ते।

आहारविषयेऽपि तत्र **इयमेव** रीतिः। **तस्याः** सात्त्विक्याः श्रद्धायाः उपासकाः उत्साहवर्धकं चित्तप्रसादकरं, प्रीतिकरम् आहारं सेवन्ते। राजस्या **तया** युक्ताः दुःखशोकप्रदान् कट्वम्ललवणात्युष्णान् आहारान् सेवन्ते। **एतया** तामस्या श्रद्धया युक्ताश्च यातयामे गतरसे दुर्गन्धयुते च आहारे प्रीतिमन्तः भवन्ति।

आसां श्रद्धानां विभागेन वयं मनुष्याणां स्वभावं सम्यक् अवज्ञातुं शक्नुमः।

तपसि अपि **अस्याः** श्रद्धायाः त्रैविध्यम् अस्ति। **तया** परया श्रद्धया युक्ताः अफलाकाङ्क्षिणः भवन्ति। **ते** सात्त्विकाः इत्युच्यन्ते। द्वितीयायाम् **अस्यां** राजसश्रद्धायाम् अन्तर्भूताः जनाः सत्कार-मान-पूजार्थं तपः आचरन्ति। तामसीं श्रद्धाम् उपाश्रिताः तु तमोरूपया आत्मपीडया **अन्येषां** नाशार्थं तपः कुर्वन्ति। एवम् **एषा** श्रद्धा त्रिविधा वर्तते। तद्विषये कृष्णस्य उक्तिः **एषा**।

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां **सा** स्वभावजा।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति **तां** शृणु॥ 17.2॥

सत्त्वानुरूपा **सर्वस्य** श्रद्धा भवति भारत।
श्रद्धामयोऽ**यं** पुरुषो **यो** यच्छ्रद्धः **स** एव **सः**॥ 17.3॥

एतानि वाक्यानि सावधानतया उच्चैः पठत –

इयं मम भगिनी।
इयं महाविद्यालये अध्यापिका अस्ति।
इमाम् अहम् आचार्ये इति आह्वयामि।
अनया लिखितानि चित्राणि सुन्दराणि सन्ति।
अस्यै रसगोलकम् अत्यन्तं रोचते।
अस्याः छात्राः बिभ्यति।
अस्याः प्रियनाटकम् उत्तररामचरितम्।
अस्यां मम महान् आदरः।

'इदम्' शब्दः (स्त्रीलिङ्गरूपाणि)

प्रथमाविभक्तिः	इयम्	इमे	इमाः
द्वितीयाविभक्तिः	इमाम्	इमे	इमाः
तृतीयाविभक्तिः	अनया	आभ्याम्	आभिः
चतुर्थीविभक्तिः	अस्यै	आभ्याम्	आभ्यः
पञ्चमीविभक्तिः	अस्याः	आभ्याम्	आभ्यः
षष्ठीविभक्तिः	अस्याः	अनयोः	आसाम्
सप्तमीविभक्तिः	अस्याम्	अनयोः	आसु

अभ्यासः

1. यथोदाहरणम् एतद्–तद्शब्दयोः स्त्रीलिङ्गरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत–

उदा – (तत्) **तस्यां** ब्राह्म्यां स्थित्यां स्थितप्रज्ञः न मुह्यति।

1. (एतत्) .... सात्त्विक्या बुद्ध्या युक्तः बन्धं मोक्षं च वेत्ति।
2. (तत्) .... तामस्या धृत्या दुर्मेधाः मोहादिकं न विमुञ्चति।
3. (एतत्) .... मायां भक्ताः तरन्ति।
4. (तत्) .... मायया अपहृतज्ञानाः आसुरं भावम् आश्रयन्ति।

5. भगवतः सान्निध्येन (इयम्) .... प्रकृत्या जगत् सृज्यते।
6. (एतत्) .... दैवीसम्पदा मोक्षः प्राप्यते।
7. (एतत्) .... राजविद्यया स्त्रियः अपि मोक्षं प्राप्तुं शक्नुवन्ति।
8. (तत्) .... युद्धवार्तां श्रुत्वा धृतराष्ट्रः कुतूहली अभवत्।
9. (एतत्) .... निश्चयात्मिकायै बुद्ध्यै प्रयत्नः करणीयः।
10. (तत्) .... युद्धवीथ्याः धूलिः उद्गच्छति।
11. कृष्णस्य (एतत्) .... अपेक्षां विमृश्य अर्जुनः निर्णयं स्वीकृतवान्।
12. भोगे विद्यमानायाः (एतत्) .... प्रीतेः कारणात् दुःखम् अनुभवन्ति जनाः।
13. (एतत्) .... गीतामातरम् अनुसरन्तु।
14. (तत्) .... जीवनवृत्या जीवनम् आनन्दमयं भवेत्।

2. अधः कतिचन वाक्यानि सन्ति। तेषु अधोरेखाङ्कितं शब्दम् उद्दिश्य 'किम्'शब्दस्य स्त्रीलिङ्गरूपाणि उपयुज्य प्रश्नवाक्यानि लिखत –

1. सीता <u>जनकपुत्री</u> आसीत्। सीता **का** आसीत् ?
2. जनकः भूमौ <u>सीतां</u> प्राप्तवान्।
   .... ?
3. <u>सीतया सह</u> रामस्य विवाहः अभवत्।
   .... ?
4. हनुमान् <u>सीतायै</u> अङ्गुलीयकं दत्तवान्।
   .... ?
5. रामः <u>सीतायाः</u> ऋते एकवर्षम् अवसत्।
   .... ?
6. <u>सीतायाः</u> प्रियः श्रीरामः।
   .... ?
7. <u>सीतायाम्</u> आदर्शनारीगुणाः सन्ति।
   .... ?

3. प्रथमवाक्ये प्रयुक्तस्य सर्वनामशब्दस्य एव उचितं रूपं द्वितीये वाक्ये रिक्तस्थाने लिखत –

1. इदं महाभारतम्। **अस्मिन्** भगवद्गीता वर्तते। (अस्मिन्, अस्याम्, तस्य)
2. ताः कपाटिकाः। .... कपाटिकासु व्याख्यानग्रन्थाः सन्ति। (एतासु, एतासाम्, तासु)
3. तौ विजयिनौ।............ विजयिभ्यां भगवद्गीतां ददातु। (एताभ्याम्, ताभ्याम्, तेभ्यः)
4. इमे ज्ञानिनः।............ ज्ञानिनः भगवान् इच्छति। (एतान् , इमौ, इमान्)
5. सा भगवद्गीता। .... 18 अध्यायेषु 700 श्लोकाः सन्ति। (तस्मिन्, तस्याम्, एतस्याम्)
6. एते यज्ञाः। ....यज्ञेषु जपयज्ञः श्रेष्ठः। (एतेषु, तेषु, एषु)
7. तत् विश्वरूपम्। .... विश्वरूपात् अर्जुनः भीतः अभवत्। (तस्मात्, एतस्मात्, तस्याः)
8. इमे सम्पदौ। .... सम्पदोः दैवी सम्पत् मोक्षाय भवति। (अनयोः, एतयोः, एतासाम्)
9. अर्जुनः वदति 'ते मम बान्धवाः। .... बान्धवान् अहं न हनिष्यामि।'(एतान्, इमान्, तान्)
10. इदं शास्त्रम्। .... शास्त्रे उक्तम् अनुसृत्य जीवनीयम्। (एतस्मिन्, अस्मिन्, तस्मिन्)
11. ताः धेनवः। .... धेनुषु एका धेनुः कपिला अस्ति। (तासु, एतासु, तेषु)
12. एषः अतपस्कः। .... अतपस्काय गीताशास्त्रं न दातव्यम्।(अस्मै, एतस्मै, एतस्यै)
13. तानि पुष्पाणि। .... पुष्पेभ्यः उत्तमं भगवते अर्पयतु। (ताभ्यः, तेभ्यः, एभ्यः)
14. इमे त्रयः गुणाः।........... त्रिभिः गुणैः विमुक्ताः ब्रह्मज्ञानं प्राप्नुवन्ति। (ताभिः, एभिः, आभिः)
15. ते वेदाः। .... वेदानां भगवान् सामवेदः अस्ति। (तासाम्, तेषाम्, एषाम्)
16. इमानि इन्द्रियाणि। .... इन्द्रियेभ्यः परं मनः। (एभ्यः, एताभ्यः, आभ्यः)
17. इमाः भगवतः विभूतयः। भगवान् .... विभूतिभ्यः भिन्नः अपि अस्ति। (आभ्यः, एभ्यः, ताभ्यः)
18. अयं योगमार्गः। .... योगमार्गेण भगवन्तं प्राप्तुं शक्यते। (एतेन, अनेन, अनया)
19. इमे निष्ठे स्तः। .... निष्ठयोः अन्यतरयोः मोक्षं प्राप्नुवन्ति। (एनयोः, अनयोः, आवयोः)
20. एताः त्रैविद्याः। .... विद्यानाम् आचरणेन पुण्यप्राप्तिः भवति। (आसाम्, तासाम्, एतासाम्)
21. एतौ क्षराक्षरौ पुरुषौ। .... पुरुषाभ्यां सह लोकः प्रवर्तते।(आभ्याम्, एताभ्याम्, आवाभ्याम्)
22. इयं माया। .... मायां तरन्ति भक्ताः। (एतम्, एताम्, इमाम्)
23. सत्त्वं, रजः, तमः इमे भावाः। .... भावैः लोकः मोहितः अस्ति। (एभिः, ताभिः, आभिः)
24. गीताकक्ष्या तत्र प्रचलति। .... कक्ष्यां गमिष्यामि। (तस्मिन् , ताम्, तम्)
25. भगवदुक्तयः अमृततुल्याः सन्ति। .... अहं सङ्गृह्णामि। (तान्, तानि, ताः)

अधः दत्तान् गीताश्लोकान् पठत, सर्वनामशब्दान् च परिशीलयत –

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥13.1॥

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।
स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥13.3॥

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः सम्भवन्ति याः ।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥14.4॥

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥4.18॥

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥2.54॥

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥2.39॥

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥2.12॥

सूक्तिः – क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ।

विशेषः

प्रहेलिका

1) वृक्षाग्रवासी न च पक्षिराजः त्रिनेत्रधारी न च शूलपाणिः ।
त्वग्वस्त्रधारी न च सिद्धयोगी जलं च बिभ्रन्न घटो न मेघः ॥

एषः वृक्षस्य उपरि निवसति, किन्तु पक्षी न । एतस्य त्रीणि नेत्राणि सन्ति, किन्तु एषः न शिवः । एषः त्वग्वस्त्रं धरति, किन्तु न योगी । एषः जलं धरति, किन्तु न घटः, न वा जलधरः मेघः । एषः कः ?

2) अपदो दूरगामी च साक्षरो न च पण्डितः ।
अमुखः स्फुटवक्ता च यो जानाति स पण्डितः ॥

एतस्य पादौ न स्तः, परन्तु एषः दूरं गच्छति । अस्मिन् अक्षराणि भवन्ति, परन्तु न अयं पण्डितः । अस्य मुखमेव नास्ति, तथापि एषः विषयं सम्यक् निवेदयति । अयं कः इति यः जानाति सः पण्डितः ।
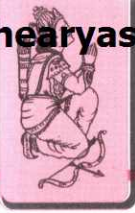
10 गणनां कुर्मः

सङ्ख्यासु लिङ्गभेदः
(विशेषणविशेष्यभावः)
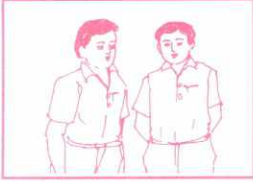
पुंलिङ्गे	स्त्रीलिङ्गे	नपुंसकलिङ्गे
एकः बालकः ।	एका बालिका ।	एकं दूरदर्शनम् ।
द्वौ युवकौ ।	द्वे महिले ।	द्वे फले ।
त्रयः छात्राः ।	तिस्रः नर्तक्यः ।	त्रीणि पुष्पाणि ।
चत्वारः पत्रकाराः ।	चतस्रः कूप्यः ।	चत्वारि छत्राणि ।
पञ्च वैद्याः ।	पञ्च द्रोण्यः ।	पञ्च कङ्कतानि
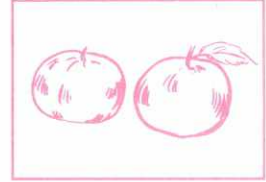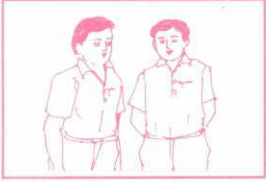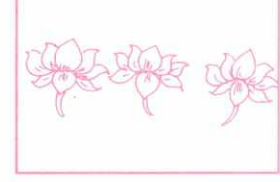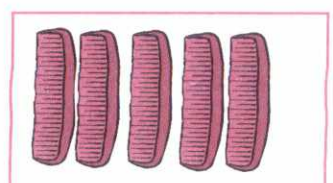
पठत अवगच्छत च –

प्रातिपदिकम्	पुंलिङ्गे	स्त्रीलिङ्गे	नपुंसकलिङ्गे
एक	एकः	एका	एकम्
द्वि	द्वौ	द्वे	द्वे
त्रि	त्रयः	तिस्रः	त्रीणि
चतुर्	चत्वारः	चतस्रः	चत्वारि
पञ्चन्	पञ्च	पञ्च	पञ्च
षष्	षट्	षट्	षट्
सप्तन्	सप्त	सप्त	सप्त
अष्टन्	अष्ट	अष्ट	अष्ट
नवन्	नव	नव	नव
दशन्	दश	दश	दश

अवधेयम्

- एकं, द्वे, त्रीणि, चत्वारि – इत्यादयः सङ्ख्यावाचकशब्दाः अपि विशेषणानि भवन्ति।
- एकं, द्वे, त्रीणि, चत्वारि – इत्येतेषां चतुर्णाम् एव त्रिषु लिङ्गेषु भिन्नानि रूपाणि भवन्ति। ततः अग्रे त्रिषु अपि लिङ्गेषु समानं रूपं भवति।
- पञ्च इत्यतः आरभ्य नवदशपर्यन्तं सङ्ख्यावाचकशब्दाः नित्यबहुवचनान्ताः भवन्ति।
- 'अष्टन्' शब्दस्य अष्ट अष्टौ इति रूपद्वयं भवति।
- विंशतितः नवनवतिपर्यन्तं सर्वेऽपि सङ्ख्यावाचकश्ब्दाः एकवचनान्ताः स्त्रीलिङ्गाश्च भवन्ति।
- 'शतम्' शब्दः नपुंसकः पुंलिङ्गश्च।

पठत अवगच्छत च –

'एक' शब्दः

	पुंलिङ्गे	स्त्रीलिङ्गे	नपुंसकलिङ्गे
प्रथमाविभक्तिः	एकः	एका	एकम्
द्वितीयाविभक्तिः	एकम्	एकाम्	एकम्
तृतीयाविभक्तिः	एकेन	एकया	....
चतुर्थीविभक्तिः	एकस्मै	एकस्यै	....
पञ्चमीविभक्तिः	एकस्मात्	एकस्याः	....
षष्ठीविभक्तिः	एकस्य	एकस्याः	....
सप्तमीविभक्तिः	एकस्मिन्	एकस्याम्	....

(शेषं पुंलिङ्गवत्)

'द्वि' शब्दः

पुंलिङ्गे	स्त्रीलिङ्गे	नपुंसकलिङ्गे	
द्वौ	द्वे	द्वे	प्रथमाविभक्तिः
द्वौ	द्वे	द्वे	द्वितीयाविभक्तिः
द्वाभ्याम्	*	*	तृतीयाविभक्तिः
द्वाभ्याम्	....	....	चतुर्थीविभक्तिः
द्वाभ्याम्	....	....	पञ्चमीविभक्तिः
द्वयोः	....	....	षष्ठीविभक्तिः
द्वयोः	....	....	सप्तमीविभक्तिः

(शेषं पुंलिङ्गवत्)

'त्रि' शब्दः

	पुंलिङ्गे	स्त्रीलिङ्गे	नपुंसकलिङ्गे
प्रथमाविभक्तिः	त्रयः	तिस्रः	त्रीणि
द्वितीयाविभक्तिः	त्रीन्	तिस्रः	त्रीणि
तृतीयाविभक्तिः	त्रिभिः	तिसृभिः	* ....
चतुर्थीविभक्तिः	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	....
पञ्चमीविभक्तिः	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	....
षष्ठीविभक्तिः	त्रयाणाम्	तिसृणाम्	....
सप्तमीविभक्तिः	त्रिषु	तिसृषु	....

(शेषं पुंलिङ्गवत्)

'चतुर्' शब्दः

पुंलिङ्गे	स्त्रीलिङ्गे	नपुंसकलिङ्गे	
चत्वारः	चतस्रः	चत्वारि	प्रथमाविभक्तिः
चतुरः	चतस्रः	चत्वारि	द्वितीयाविभक्तिः
चतुर्भिः	चतसृभिः	*	तृतीयाविभक्तिः
चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः	....	चतुर्थीविभक्तिः
चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः	....	पञ्चमीविभक्तिः
चतुर्णाम्	चतसृणाम्	....	षष्ठीविभक्तिः
चतुर्षु	चतसृषु	....	सप्तमीविभक्तिः

(शेष पुंलिङ्गवत्)

'पञ्चन्' शब्दः

	पुंलिङ्गे	स्त्रीलिङ्गे	नपुंसकलिङ्गे
प्रथमाविभक्तिः	पञ्च	*	* ....
द्वितीयाविभक्तिः	पञ्च	....	....
तृतीयाविभक्तिः	पञ्चभिः	....	....
चतुर्थीविभक्तिः	पञ्चभ्यः	....	....
पञ्चमीविभक्तिः	पञ्चभ्यः	....	....
षष्ठीविभक्तिः	पञ्चानाम्	....	....
सप्तमीविभक्तिः	पञ्चसु	....	....

(शेष पुंलिङ्गवत्) (शेष पुंलिङ्गवत्)

* यत्र 'पुंलिङ्गवत्' इति लिखितम् अस्ति तत्र पुंलिङ्गरूपाणि दृष्ट्वा रिक्तस्थानानि पूरयत –

अभ्यासः

1. कश्चन गीताशिबिरे भागं गृहीतवान्। तेन तस्य जीवने परिवर्तनं भवति। ततः सः कं कं निर्णयं करोति इति अत्र लिखितमस्ति। तत्र 'एक' शब्दस्य उचितरूपाणां साहाय्येन रिक्तस्थानानि पूरयत –

प्रतिदिनं गीतायाः .... अध्यायं पठामि। ....श्लोकस्य कण्ठपाठं करोमि। प्रतिमासं .... जनाय गीतापुस्तकं ददामि। ....जनेन सह वा गीताविषये चर्चां करोमि। गीताजयन्त्याः .... दिनात् पूर्वं सर्वत्र गीतासन्देशं प्रसारयामि। वर्षे .... सप्ताहे गीताशिक्षणे भागं वहामि। अहम् .... एव चेदपि गीताकक्ष्यां सञ्चालयामि।

एकेन
एकस्य
एकः
एकस्मै
एकम्
एकस्मात्
एकस्मिन्

2. आवरणे विद्यमानं तत्तत्सङ्ख्याकं गीताश्लोकम् अवलोक्य सङ्ख्यावाचकशब्दानाम् उचितरूपैः यथोदाहरणं रिक्तस्थानं पूरयत –

1. हे सहस्रबाहो ! त्वं पुनः **चतुर्भिः** भुजैः युतं रूपं स्वीकुरु। (11.46)
2. .... कार्याणि मनीषिणां पावनानि। (18.5)
3. .... कर्मचोदनाः भवन्ति। (18.18)
4. .... श्रद्धाभिः उपेत एव मनुष्यः। (17.2)
5. अस्मिन् लोके आसुरः, दैवः इति .... भूतसर्गौ स्तः। (16.6)
6. कामः, क्रोधः लोभः इत्येतानि .... नरकस्य द्वाराणि। (16.21)
7. असुरगुणसमपन्नाः, अहङ्कारः, बलं, दर्पः, कामः, क्रोधः इति ..... दोषैः माम् आत्मपरदेहेषु प्रद्विषन्ति। (16.18)
8. एषः लोकः क्षरः अक्षरः इति .... पुरुषाभ्यां युतः अस्ति। (15.16)
9. .... गुणाः भवन्ति, सत्त्वं, रजः.तमः इति। (14.5)
10. अस्मिन् लोके कर्मयोगः, ज्ञानयोगः च इति .... निष्ठे स्तः। (3.3)
11. अप्रकाशः, अप्रवृत्तिः, प्रमादः, मोहः, च इति .... तामसलक्षणानि। (14.13)
12. .... इन्द्रियैः; कायः, मनः बुद्धिः इति .... साधनैश्च योगिनः आत्मशुद्धये कर्म कुर्वन्ति। (5.11)
13. इन्द्रियार्थे .... रागद्वेषौ व्यवस्थितौ। (3.34)

3. विशेष्यम् अनुसृत्य विशेषणस्य सङ्ख्यावाचकशब्दस्य उचितेन रूपेण रिक्तस्थानं पूरयत –

1. **एका** (1) गायिका गायति।
2. .... (3) वानराः क्रीडन्ति।
3. .... (2) पुस्तके स्तः।
4. .... (5) सेवकाः सन्ति।
5. .... (5) कमलानि सन्ति।
6. .... (1) पुष्पं पतति।
7. .... (3) धेनवः चरन्ति ।
8. .... (5) मार्जालाः धावन्ति ।
9. .... (2) लेखन्यौ स्तः।
10. .... (4) उपवेदाः सन्ति।
11. ताः ....(3) कन्दुकानि क्रीणन्ति।
12. .... (1) वृद्धः गच्छति।
13. सः ....(5) फलानि चिनोति।
14. .... (2) युवकौ क्रीडतः।
15. ते .... (4) उत्पीठिकाः स्थापयन्ति।
16. .... (8) आसन्दाः सन्ति ।
17. वर्णकारः .... (7) वर्णान् लेपयति।
18. .... (10) अङ्गुल्यः सन्ति ।

19. ....(6) महाविद्यालयाः विद्यन्ते ।   20. .... (9) रसाः सन्ति ।

4. कोष्ठके विद्यमानानि पदानि चित्वा रिक्तस्थानेषु योजयत –

1. अद्य मम गृहं प्रति **त्रयः** अतिथयः आगताः ।
2. तस्मिन् ग्रामे .... संस्कृतगृहाणि सन्ति ।
3. भवान् .... हस्ताभ्यां मा खादतु ।
4. .... मासेषु चैत्रः प्रथमः ।
5. .... लतायाम् एव पुष्पाणि सन्ति ।
6. .... नर्तकीनां नृत्यं पश्य ।
7. .... काव्यानां लेखनेन सः विख्यातः ।
8. सः राजा .... वीरैः सह युद्धं कृतवान् ।
9. .... ग्रामेभ्यः जनाः आगतवन्तः ।
10. .... बालिकाभ्यः पारितोषिकं दत्तवान् ।
11. भारतस्य यशः .... दिक्षु व्याप्तम् अस्ति ।
12. सा आपणतः .... लेखनीः क्रीणाति ।

एकस्यां
षड्भ्यः
दशभिः
तिसृणां
त्रयः
चतसृषु
द्वाभ्यां
चतसृभ्यः
चत्वारि
द्वादशसु
पञ्चानां
तिस्रः

5. आवरणे विद्यमानसङ्ख्यानुगुणं रिक्तस्थानं पूरयत –

एकस्मिन् (1) ग्रामे .... (4) युवकाः आसन् । ते .... (4) अपि विविधशास्त्राणि जानन्ति स्म । तेषु .... (4) युवकेषु .... (1) युवकं विहाय अन्ये .... (3) युवकाः मूर्खाः आसन् । कदाचित् ते .... (1) वनमार्गेण गच्छन्ति स्म । तदा .... (1) वृक्षस्य अधः .... (1) सिंहस्य मृतशरीरं दृष्टवन्तः ।

मृतं सिंहं दृष्ट्वा .... (4) युवकेषु .... (1) युवकः उक्तवान् – "मित्राणि अस्माकं शास्त्रज्ञानस्य परीक्षणार्थम् उत्तमः अवसरः प्राप्तः । वयं मन्त्रशक्तिप्रयोगेण एनं मृतं सिहं सजीवं कारयामः" इति ।

तत् श्रुत्वा .... (2) युवकौ तस्य वचनम् अङ्गीकृतवन्तौ । परन्तु बुद्धिमान् युवकः तेषां निर्णयं न अङ्गीकृतवान् । सः तान् .... (3) अपि सुहृदः उक्तवान् –"भोः, कृपया एनं सिंहं मा जीवयन्तु । यदा सः प्राणान् धारयति तदा अस्मान् .... (4) अपि मारयति । अतः एतम् उद्यमं

परित्यजन्तु'' इति।

परन्तु .... (3) अपि मूर्खाः तस्य वचनं न श्रुतवन्तः। ते सिंहं जीवयितुम् आरभन्त। तदा बुद्धिमान् युवकः समीपस्थम् .... (1) वृक्षम् आरुह्य उपविष्टवान्। ततः तेषां .... (3) युवकानां मन्त्रप्रयोगेण सिंहः प्राणान् अधरत्। नितरां बुभुक्षितः सः झटिति एव तान् .... (3) अपि युवकान् अमारयत्।

6. कोष्ठके कानिचन पदानि सन्ति। तेषु भवतां गृहे कानि कानि कति सन्तीति लिखत –

भ्रातरः, भगिन्यः, प्रकोष्ठाः, व्यजनानि, आसन्दाः, अजाः, धेनवः, कुक्कुटाः, वृषभाः, पुस्तकानि, दण्डदीपाः, द्रोण्यः, द्वाराणि, वातायनानि, दर्व्यः, आच्छादकानि, घट्यः, स्यूताः

उदा – मम गृहे षोडश आसन्दाः सन्ति।

1. .... ।
2. .... ।
3. .... ।
4. .... ।
5. .... ।
6. .... ।
7. .... ।
8. .... ।
9. .... ।
10. .... ।
11. .... ।
12. .... ।
13. .... ।
14. .... ।
15. .... ।

संख्यावाचकशब्दसहितानि एतानि सुभाषितानि पठत अवगच्छत च –

एक एव खगो मानी वने वसति चातकः ।
पिपासितो वा म्रियते याचते वा पुरन्दरम् ॥

वने वसत्सु पक्षिषु चातकपक्षी अत्यन्तं स्वाभिमानी । सः जलार्थं भगवन्तम् इन्द्रमेव याचते, न तु अन्यं कमपि । पिपासया मरणावस्थामेव प्राप्नुयात् चेदपि सः इन्द्रात् अन्यं न याचते ।

विद्या शस्त्रं च शास्त्रं च द्वे विद्ये प्रतिपत्तये ।
आद्या हास्याय वृद्धत्वे द्वितीयाद्रियते सदा ॥

यत् किमपि कार्यं साधयितुं शस्त्रं शास्त्रं चेति विद्याद्वयं वर्तते । प्रथमा शस्त्रविद्या वार्धक्ये हास्यास्पदं भवति । परं द्वितीया शास्त्रविद्या सदैव गौरवास्पदं भवति ।

पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलमन्नं सुभाषितम् ।
मूढैः पाषाणखण्डेषु रत्नसंज्ञा विधीयते ॥

जगति भूमौ जलम् अन्नं सुभाषितं चेति त्रीणि रत्नानि सन्ति । किन्तु मूढाः जनाः पाषाणखण्डान् एव रत्नानि मन्यन्ते ।

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम् ॥

ज्येष्ठानाम् अभिवादनस्य स्वभावः यस्य अस्ति, यः वयोवृद्धानां ज्ञानवृद्धानां च सेवनं करोति तस्य आयुः, विद्या, यशः बलं चेति एतानि चत्वारि वर्धन्ते ।

पञ्चभिः सह गन्तव्यं स्थातव्यं पञ्चभिः सह ।
पञ्चभिः सह वक्तव्यं न दुःखं पञ्चभिः सह ॥

बुद्धिमता जनेन पञ्चभिः जनैः सह गमनं करणीयम् । पञ्चभिः (बहुभिः) जनैः सह स्थातव्यं, वक्तव्यं च । एवं पञ्चभिः(बहुभिः) सह जीवनेन कदापि दुःखं न भवति ।

उद्यमः साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः ।
षडेते यत्र वर्तन्ते तत्र देवः सहायकृत् ॥

परिश्रमः, साहसं, धैर्यं, बुद्धिः, शक्तिः पराक्रमः इत्येते षड् गुणाः यत्र सन्ति तत्र ईश्वरः साहाय्यं करोति ।

उरसा शिरसा दृष्ट्या मनसा वचसा तथा ।
पद्भ्यां कराभ्यां कर्णाभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते ॥

वक्षःस्थलेन, मस्तकेन, दृष्ट्या, मनसा, वाचा, पादाभ्यां, हस्ताभ्यां कर्णाभ्यां च क्रियमाणः नमस्कारः साष्टाङ्गनमस्कारः इति कथ्यते।

एतेषु गीताश्लोकेषु संख्यावाचकशब्दानां प्रयोगं परिशीलयत।

यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते।
एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥5.5॥

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥16.6॥

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत्।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥7.13॥

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥7.16॥

पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे।
साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥18.13॥

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥8.24॥

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥10.6॥

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्नाप्रकृतिरष्टधा ॥7.4॥

सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्ते सुखं वशी।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥13.6॥

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥13.5॥

सूक्तिः – मनः एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः।

11 अस्माकं तु विशिष्टा ये

पूरणप्रत्ययान्ताः

एतत् सम्भाषणम् उच्चैः पठत, अवगच्छत च –

सुधा – भगिनि ! किं कुर्वती अस्ति भवती ?

वसुधा – अहम् एकां दिनदर्शिकां रचयन्ती अस्मि।

सुधा – भोः ! अधुना विपण्यां विविधाः दिनदर्शिकाः लभ्यन्ते खलु ? पुनः निर्माणं किमर्थम् ?
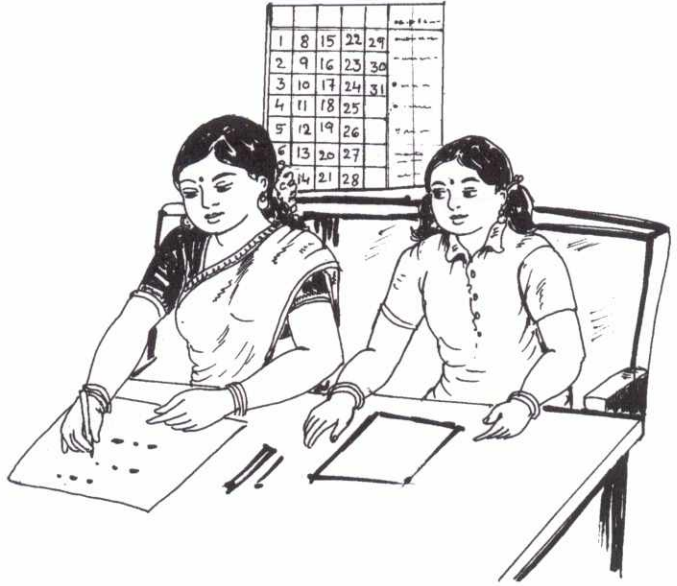
वसुधा – एषा किञ्चित् भिन्ना अस्ति। अस्यां सर्वे भारतीयाः उत्सवाः, महापुरुषाणां जन्मतिथयः ऐतिहासिकमुहूर्ताश्च उल्लिखिताः सन्ति। तेन राष्ट्रस्य विषये ज्ञानं सुकरं भवेत्।

सुधा – अतीव शोभनम्। भवती तत् दर्शयतु तावत्।

वसुधा – ततः पूर्वं भवत्याः परीक्षां करोमि। भवती मम प्रश्नानाम् उत्तरं वदेत्।

सुधा – अस्तु।

वसुधा – स्वातन्त्र्यदिनोत्सवः कदा भवति ?

सुधा – कः न जानाति भोः ? अगस्तमासस्य **पञ्चदशे** दिनाङ्के।

वसुधा – सुधे ! तर्हि गणेशोत्सवः कदा ?

सुधा – **चतुर्थ्यां** तिथौ इति जानामि। किन्तु मासं तु न स्मरामि।

वसुधा – भवतु, अहमेव वदामि। भाद्रपदमासस्य शुक्लपक्षे **चतुर्थ्यां** तिथौ गणेशोत्सवः।

सुधा – अस्तु। कः **तृतीयः** प्रश्नः ?

वसुधा – छत्रपतेः शिवराजस्य जन्म फाल्गुनमासस्य **द्वितीयायां** तिथौ, उत **तृतीयायां** तिथौ ?

सुधा – **तृतीयायां** तिथौ एव, न तु **द्वितीयायां** तिथौ।

वसुधा – समीचीनम् उत्तरम् उक्तवती भवती। तर्हि एतद् वदतु, वयं नवरात्रोत्सवं कदा आचरामः ?

सुधा - आश्वयुजमासस्य शुक्लपक्षे **प्रथमायाः** तिथेः आरभ्य **नवमीं** तिथिं यावद् नवरात्रम् आचरामः। तत्र **अष्टमी** तिथिः 'दुर्गाष्टमी' इति, **नवमी** तिथिः 'महानवमी' इति, **दशमी** तिथिः 'विजयदशमी' इति च विख्याताः।

वसुधा - किमर्थं **दशमीं** तिथिं विजयदशमीं वदन्ति ?

सुधा - **दशम्यां** तिथौ एव दुर्गादेवी महिषासुरं हतवती। अतः देव्याः विजयकारणात् **दशमीं** तिथिं तथा वदामः। एतावता भवती मां प्रश्नैः पीडितवती। इदानीम् अहमपि किञ्चित् पृच्छामि।

वसुधा - पृच्छतु तावत्।

सुधा - चैत्रमासस्य **प्रथमायाः** तिथेः वैशिष्ट्यं किम् ?

वसुधा - चैत्रमासस्य **प्रथमायां** तिथौ एव 'युगादिपर्व' भवति।

सुधा - सखि ! आषाढमासस्य **चतुर्दश्यां** तिथौ कोऽपि विशेषः अस्ति किम् ?

वसुधा - **चतुर्दश्याः** तिथेः विषये मम ज्ञानं नास्ति। परन्तु आषाढमासस्य पूर्णिमायाम् एव 'व्यासजयन्ती' इति जानामि। 'गुरुपूर्णिमा' इत्येव तस्याः प्रसिद्धिः। अस्तु भगिनि ! भवती अपि दिनदर्शिकायाः निर्माणे साहाय्यं करोति किम् ?

सुधा - निश्चयेन करोमि। वदतु, मया किं करणीयम् ?

वसुधा - भवती एतानि पत्राणि गृह्णातु। **प्रथमे** पत्रे उत्सवानाम् आवलिः अस्ति। **द्वितीये** पत्रे महापुरुषाणां जन्मतिथयः लिखिताः सन्ति। **तृतीयं** पत्रम् इदानीं न आवश्यकम्। तत् पार्श्वे स्थापयतु।

सुधा - तथैव करोमि।

वसुधा - भवती **प्रथमं** पत्रं **द्वितीयं** पत्रं च दृष्ट्वा कस्यां तिथौ कस्मिन् दिनाङ्के च किं भवति इति सूचयतु। अहं लिखामि।

सुधा - अस्तु, एप्रिल्मासस्य **चतुर्दशे** दिनाङ्के अम्बेडकरजयन्ती भवति। श्रावणमासस्य कृष्णपक्षस्य **अष्टम्यां** तिथौ श्रीकृष्णजयन्ती भवति। तस्मिन्नेव मासे पूर्णिमायां संस्कृतदिनमपि भवति। भगिनि ! श्वः **द्वादशः** दिनाङ्कः खलु, मम परीक्षाः आरप्स्यन्ते। मया पठनीयम् अस्ति। अतः गच्छानि किम् ?

वसुधा - भवतु, भवती सम्यक् पठतु। पुनः कदा आगमनं भवेत् भवत्याः ?

सुधा - **षोडशे** दिनाङ्के आगमिष्यामि। यतः **पञ्चदशं** दिनाङ्कं यावत् मम परीक्षाः भविष्यन्ति।

वसुधा - अस्तु, पुनर्मिलाव।

पठत, अवगच्छत च –

पूरणप्रत्ययान्ताः			
सङ्ख्या	पुंलिङ्गे	स्त्रीलिङ्गे	नपुंसकलिङ्गे
1	प्रथमः	प्रथमा	प्रथमम्
2	द्वितीयः	द्वितीया	द्वितीयम्
3	तृतीयः	तृतीया	तृतीयम्
4	चतुर्थः	चतुर्थी	चतुर्थम्
5	पञ्चमः	पञ्चमी	पञ्चमम्
6	षष्ठः	षष्ठी	षष्ठम्
7	सप्तमः	सप्तमी	सप्तमम्
8	अष्टमः	अष्टमी	अष्टमम्
9	नवमः	नवमी	नवमम्
10	दशमः	दशमी	दशमम्
11	एकादशः	एकादशी	एकादशम्
12	द्वादशः	द्वादशी	द्वादशम्
13	त्रयोदशः	त्रयोदशी	त्रयोदशम्
14	चतुर्दशः	चतुर्दशी	चतुर्दशम्
15	पञ्चदशः	पञ्चदशी	पञ्चदशम्
16	षोडशः	षोडशी	षोडशम्
17	सप्तदशः	सप्तदशी	सप्तदशम्
18	अष्टादशः	अष्टादशी	अष्टादशम्
19	नवदशः	नवदशी	नवदशम्
20	विंशतितमः	विंशतितमी	विंशतितमम्
30	त्रिंशत्तमः	त्रिंशत्तमी	त्रिंशत्तमम्
40	चत्वारिंशत्तमः	चत्वारिंशत्तमी	चत्वारिंशत्तमम्
50	पञ्चाशत्तमः	पञ्चाशत्तमी	पञ्चाशत्तमम्
60	षष्टितमः	षष्टितमी	षष्टितमम्
70	सप्ततितमः	सप्ततितमी	सप्ततितमम्
80	अशीतितमः	अशीतितमी	अशीतितमम्
90	नवतितमः	नवतितमी	नवतितमम्
100	शततमः	शततमी	शततमम्

अवधेयम्

→ प्रथमः, द्वितीयः, तृतीयः – इत्यादयः पूरणप्रत्ययान्ताः इति उच्यन्ते।
(एकं, द्वे, त्रीणि – इत्यादयः तु सङ्ख्याः इत्युच्यन्ते।)

→ विंशतितः अग्रे विंशः, विंशतितमः, एकविंशः, एकविंशतितमः – चेति रूपद्वयं भवति। परन्तु अत्र एकमेव रूपं निर्दिष्टम् अस्ति।

अभ्यासः

1. कोष्ठकस्थसङ्ख्यायाः पूरणप्रत्ययान्तं रूपं लिखत –

	पुंलिङ्गे	स्त्रीलिङ्गे	नपुंसकलिङ्गे	
उदा.	त्रयोदशः	त्रयोदशी	त्रयोदशम्	(13)
1.	....	....	....	(4)
2.	....	....	....	(6)
3.	....	....	....	(17)
4.	....	....	....	(20)
5.	....	....	....	(26)
6.	....	....	....	(65)
7.	....	....	....	(59)
8.	....	....	....	(71)
9.	....	....	....	(90)
10.	....	....	....	(25)
11.	....	....	....	(73)
12.	....	....	....	(37)
13.	....	....	....	(48)
14.	....	....	....	(22)
15	....	....	....	(34)
16.	....	....	....	(82)
17.	....	....	....	(40)

2. कौरवपाण्डवाः बाल्ये वीटया क्रीडितवन्तः । क्रीडासम्बद्धानि कानिचनवाक्यानि अत्र सन्ति । तानि वाक्यानि यथोदाहरणं पूरणप्रत्ययान्तेन पूरयत – (*वीटा = गुल्ली–डण्डा*)

1. क्रीडारम्भे पाण्डवेषु (1) प्रथमः युधिष्ठिरः वीटां कौरवेषु (3) तृतीयाय दुश्शासनाय सम्प्रेषितवान्।
2. पाण्डवेषु (2) .... भीमः वीटां कौरवेषु (1) .... दुर्योधनाय सम्प्रेषितवान्।
3. कौरवेषु (2) .... युयुत्सुः वीटां पाण्डवेषु (4) .... नकुलाय सम्प्रेषितवान्।
4. पाण्डवेषु (5) .... सहदेवः वीटां कौरवेषु (4) .... दुस्सहाय सम्प्रेषितवान्।
5. पाण्डवेषु (3) .... अर्जुनः वीटां कौरवेषु (5) .... दुश्शलाय सम्प्रेषितवान्।
6. कौरवेषु (25) .... चित्राक्षः वीटां कौरवेषु (50) .... चित्रायुधाय सम्प्रेषितवान्।
7. कौरवेषु (74) .... आदित्यकेतुः वीटां कौरवेषु (98) .... कनकध्वजाय सम्प्रेषितवान्।
8. कौरवेषु (55) .... दृढक्षत्रः वीटां कौरवेषु (71) .... सुहस्ताय सम्प्रेषितवान्।

3. वर्षे प्रतिमासम् अपि कानिचन विशेषदिनानि भवन्ति । अत्र तादृशानि कानिचन दिनानि निर्दिष्टानि सन्ति । तानि कदा भवन्ति इति यथोदाहरणं वाक्यरूपेण लिखत –

1. जनवरिमासः	– 12 विवेकानन्दजयन्ती	2. जनवरिमासः	– 26 गणतन्त्रदिनम्
3. मार्च्मासः	– 1 विश्ववनितादिनम्	4. एप्रिल्मासः	– 14 अम्बेडकरजयन्ती
5. मई मासः	– 1 विश्वकार्मिकदिनम्	6. जुलैमासः	– 5 विश्वपर्यावरणदिनम्
7. सप्तम्बर्मासः	– 5 अध्यापकदिनम्	8. नवम्बर्मासः	– 14 बालदिनम्

उदा – 1. जनवरिमासस्य द्वादशे दिनाङ्के विवेकानन्दजयन्ती भवति।

2. ....।
3. ....।
4. ....।
5. ....।
6. ....।
7. ....।
8. ....।

4. अधः प्रधानमन्त्रिणः प्रवासयोजना दत्ता अस्ति। एतस्याः आधारेण सः कस्मिन् दिनाङ्के कुत्र भविष्यति इति लिखत –

1 – देहलीतः प्रस्थानम्	2 – लखनऊनगरम्	4 – पटनानगरम्
7 – गुवाहटीनगरम्	9 – कोलकता	10 – भुवनेश्वरम्
12 – भाग्यनगरम्	14 – चेन्नैनगरम्	17 – तिरुवनन्तपुरम्
19 – बेङ्गलूरुनगरम्	20 – मुम्बयीनगरम्	22 – भोपालम्
24 – कर्णावती	29 – चण्डीगढ	30 – श्रीनगरम्

उदा – 1. **प्रधानमन्त्री प्रथमे दिनाङ्के देहलीतः प्रस्थानं करोति ।**

2. **सः द्वितीयदिनाङ्के लखनऊनगरे भविष्यति ।**

3. .... ।

4. .... ।

5. .... ।

6. .... ।

7. .... ।

8. .... ।

9. .... ।

10. .... ।

11. .... ।

12. .... ।

13. .... ।

14. .... ।

15. .... ।

5. महाभारतयुद्धे कदा कः केन हतः इति अत्र सूचितम् अस्ति। यथोदाहरणं वाक्यानि रचयत –

1. (1) श्वेतः – भीष्मः	**प्रथमे दिने श्वेतः भीष्मेण हतः ।**
2. (2) शक्रदेवः – भीमः	.... ।
3. (4) गजसेना – भीमः	.... ।
4. (5) सात्यकेः 10 पुत्राः – भूरिश्रवाः	.... ।

5. (7) शङ्खः – द्रोणः .... ।
6. (8) इरावान् – अलम्बुषः .... ।
7. (10) भीष्मः – अर्जुनः ....पातितः ।
8. (13) अभिमन्युः – दौश्शासनिः .... हतः ।
9. (14) जयद्रथः – अर्जुनः .... ।
10. (14) भूरिश्रवाः – सात्यकिः .... ।
11. (15) द्रोणः – धृष्टद्युम्नः .... ।
12. (17) कर्णः – अर्जुनः .... ।

6. क्रीडाक्षेत्रं परितः वृक्षाः सन्ति। द्वौ वानरौ वृक्षात् वृक्षं गच्छन्तौ क्रीडतः। तौ कतमवृक्षात् कतमं वृक्षं गच्छतः इति अधः सूचितम् अस्ति। उचितेन पदेन वाक्यानि पूरयत –

प्रथमः वानरः

(1) ⇨ (2) ⇨ (3) ⇨ (4) ⇨ (5) ⇨ (6) ⇨ (7) ⇨ (8) ⇨ (9) ⇨ (10) ⇨ (11)

द्वितीयः वानरः

(25) ⇨ (24) ⇨ (23) ⇨ (22) ⇨ (21) ⇨ (20) ⇨ (19) ⇨ (18) ⇨ (17) ⇨ (16) ⇨ (15)

1. प्रथमः वानरः **प्रथमात** वृक्षात् **द्वितीयं** वृक्षं गच्छति।
2. .... ।
3. .... ।
4. .... ।
5. .... ।
6. .... ।
7. .... ।
8. .... ।
9. .... ।
10. .... ।
11. द्वितीयः वानरः .... ।
12. .... ।
13. .... ।

14. ....।
15. ....।
16. ....।
17. ....।
18. ....।
19. ....।
20. ....।

एतत् गणेशस्तोत्रम् उच्चैः पठत। अत्र प्रयुक्तानि पूरणप्रत्ययान्तरूपाणि च जानीत –

प्रथमं वक्रतुण्डं च एकदन्तं द्वितीयकम्।
तृतीयं कृष्णपिङ्गाक्षं गजवक्त्रं चतुर्थकम्॥

लम्बोदरं पञ्चमं च षष्ठं विकटमेव च।
सप्तमं विघ्नराजं च धूम्रवर्णं तथाष्टकम्॥

नवमं भालचन्द्रं च दशमं तु विनायकम्।
एकादशं गणपतिं द्वादशं तु गजाननम्॥

द्वादशैतानि नामानि त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नरः।
न च विघ्नभयं तस्य सर्वसिद्धिकरं परम्॥

एतत् सुभाषितम् उच्चैः पठत –

प्रथमे नार्जिता विद्या द्वितीये नार्जितं धनम्।
तृतीये नार्जितं पुण्यं चतुर्थे किं करिष्यति॥

जीवनस्य प्रथमे भागे भवता विद्या न सम्पादिता। द्वितीये भागे धनं न सम्पादितम्। तृतीये भागे पुण्यं न सम्पादितम्। एवं चेत् चतुर्थे भागे किं वा करिष्यति ?

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम्।
विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम्॥18.14॥

सूक्तिः – वज्रादपि हि वीराणां चित्तरत्नमखण्डितम्।

12 कश्चित् यतति सिद्धये

एतां कथाम् उच्चैः पठत, अवगच्छत च –

चित्–चन – प्रयोगः

कस्मिंश्चित् ग्रामे **कश्चन** आश्रमः आसीत्। तत्र **कश्चन** गुरुः निवसति। तस्य दश शिष्याः आसन्। आश्रमसमीपे एव **काचित्** नदी प्रवहति स्म।

कदाचित् गुरुः **कैश्चित्** शिष्यैः सह नौकया **कञ्चित्** देशं प्रति प्रस्थितवान् आसीत्। गमनसमये एते पुरतः **कुतश्चित्** आगच्छन्तीं **काञ्चित्** नौकां दृष्टवन्तः। तस्यां नौकायां बहवः जनाः आसन्। यदा एते दृष्टवन्तः तदा एव सा नौका अकस्मात् **काञ्चित्** शिलां घट्टयित्वा भग्ना अभवत्। नौकायां स्थिताः सर्वे नद्याम् अपतन्। **केचन** मृताः। अन्ये **केचन कथञ्चित्** रक्षां प्राप्तवन्तः च।
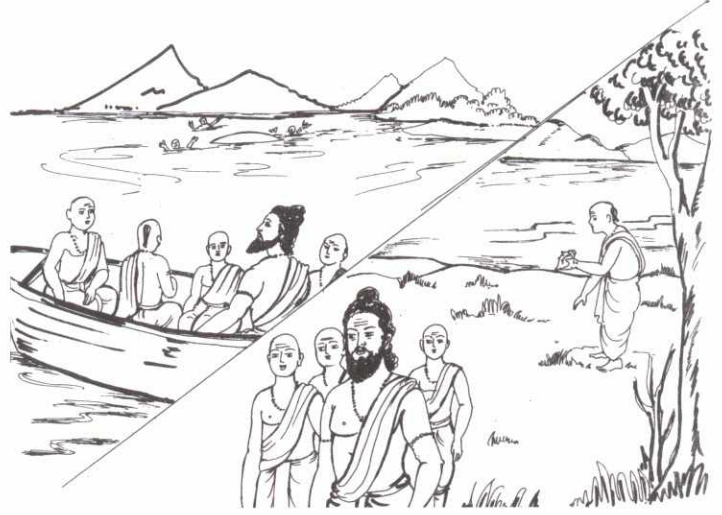
तद् दृश्यं दृष्ट्वा गुरुः शिष्यान् उक्तवान् – "नौकायां **कश्चन** दुष्टः आसीत्, तस्य एकस्य कारणतः एषा दुर्घटना सम्भूता। निर्भाग्याः **केचन** मृत्युमुखं प्रविष्टवन्तः, अन्ये **केचन** मृतप्रायाश्च सञ्जाताः" इति।

गुरोः वचनं श्रुत्वा सर्वे शिष्याः आश्चर्येण तं पृष्टवन्तः – "गुरो! तेषु **कश्चित्** दुष्टः स्यात् नाम, परन्तु एकस्य दुष्टस्य कारणेन निरपराधैः अन्यैः अपि मरणं प्राप्तव्यम् इत्येतद् कथं समीचीनं भवेत्?" इति।

गुरुः **किञ्चिदपि** न उक्तवान्। स्वल्पसमयानन्तरं ते अन्यत् तीरं प्राप्तवन्तः। सर्वे अग्रे गच्छन्तः आसन्। तदा **केनचित्** शिष्येण सिकतासु निमग्नः **कश्चन** शङ्खः दृष्टः। सः **कथञ्चित्** तं गृहीत्वा इतस्ततः भ्रामितवान्। शङ्खस्य अन्तः **काश्चन** पिपीलिकाः आसन्। तासु **काचित्** पिपीलिका तस्य हस्तम् अदशत्। तदा सः शिष्यः तीव्रवेदनाम् अनुभूय क्रोधेन तं शङ्खं नद्यां क्षिप्तवान्। सर्वाः पिपीलिकाः मृताः अभवन्।

तदा गुरुः शिष्यान् उक्तवान् – "भोः शिष्याः! पश्यन्तु, **काचित्** पिपीलिका एतम् अदशत्, किन्तु तस्याः कारणतः सर्वाः अपि पिपीलिकाः एतेन जले पातिताः। एवमेव एकः दुष्टः भवति चेदपि तस्य प्रभावः तं परितः स्थितानां निरपराधानां सज्जनानाम् उपरि अपि भवति" इति।

गुरोः वचनं श्रुत्वा सर्वे विस्मिताः अभवन्।

अभ्यासः

1. पाठे स्थूलाक्षरैः मुद्रितान् शब्दान् चित्वा अधः लिखत –

1.	2.	3. ....
4.	5.	6. ....
7.	8.	9. ....
10.	11.	12. ....
13.	14.	15. ....
16.	17.	18. ....
19.	20.	21. ....
22.	23.	24. ....

एते सर्वेऽपि शब्दाः अनिश्चितार्थकाः सन्ति।

अवधेयम्

'किम्' इति शब्दः प्रश्नार्थकः। तस्य रूपैः सह चित्, चन योजनेन अनिश्चितार्थकत्वं सिद्ध्यति।
उदा – 1. काचित् गच्छति। (अत्र का गच्छति इति निश्चयः नास्ति।)
2. कश्चन अभिनयति। (अत्र कः अभिनयति इति निश्चयः नास्ति।)
3. शिशिरः केनचित् सह क्रीडति। (अत्र केन सह क्रीडति इति निश्चयः नास्ति।)
– एतादृशः अर्थः अनिश्चितार्थः।

एतानि रूपाणि पठत –

पुंलिङ्गे

प्रथमाविभक्तिः	कश्चित्	कौचित्	केचित्
द्वितीयाविभक्तिः	कञ्चित्	कौचित्	कांश्चित्
तृतीयाविभक्तिः	केनचित्	काभ्याञ्चित्	कैश्चित्
चतुर्थीविभक्तिः	कस्मैचित्	काभ्याञ्चित्	केभ्यश्चित्
पञ्चमीविभक्तिः	कस्माच्चित्	काभ्याञ्चित्	केभ्यश्चित्
षष्ठीविभक्तिः	कस्यचित्	कयोश्चित्	केषाञ्चित्
सप्तमीविभक्तिः	कस्मिंश्चित्	कयोश्चित्	केषुचित्

2. पुंलिङ्गरूपाणि दृष्ट्वा रिक्तस्थानानि पूरयत –

नपुंसकलिङ्गे

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
किञ्चित्	केचित्	कानिचित्
किञ्चित्	केचित्	कानिचित्
………………	………………	………………
………………	………………	………………
शेषं पुंलिङ्गवत्	शेषं पुंलिङ्गवत्	शेषं पुंलिङ्गवत्
………………	………………	………………
………………	………………	………………

स्त्रीलिङ्गे

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
काचित्	केचित्	काश्चित्
काञ्चित्	केचित्	काश्चित्
कयाचित्	काभ्याञ्चित्	काभिश्चित्
कस्यैचित्	काभ्याञ्चित्	काभ्यश्चित्
कस्याश्चित्	काभ्याञ्चित्	काभ्यश्चित्
कस्याश्चित्	कयोश्चित्	कासाञ्चित्
कस्याञ्चित्	कयोश्चित्	कासुचित्

अवधेयम्

➡ कश्चित् , काचित् , किञ्चित् – इत्यादयः सर्वेऽपि विशेषणत्वेन उपयुज्यन्ते । अतः ते सर्वे विशेष्यस्य लिङ्गं वचनं विभक्तिं च अनुसरन्ति ।

यथा –
1. सः कश्चित् बालकः ।
2. काचित् महिला गच्छति ।
3. तत्र किञ्चित् पुस्तकम् अस्ति ।
4. ह्यः कश्चित् अतिथिः आगतवान् ।
5. गुरुः कांश्चित् छात्रान् पाठयन् अस्ति ।
6. वृद्धः केनचित् दण्डेन चलति ।
7. माता कस्मैचित् भिक्षुकाय भोजनं दत्तवती ।
8. मम भगिनी कयाचित् सख्या सह महाविद्यालयं गतवती ।
9. कस्माच्चित् आपणात् वस्तूनि आनीतानि ।
10. कस्मिंश्चित् वित्तकोषे सः उद्योगी अस्ति ।

3. वलयतः उचितं शब्दं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत –

कस्मिंश्चित्, कस्मैचित्, कश्चित्, केषुचित्, कश्चन,
कानिचित्, केभ्यश्चित्, कञ्चित्, कैश्चित्, कस्याश्चित्
कस्यचित्, केचित्, केनचित्, काश्चन

1. प्रभुः .... अपि जनस्य पापं सुकृतं वा नादत्ते ।
2. कल्याणकृत् .... दुर्गतिं न गच्छति ।
3. .... जनाः फलाकाङ्क्षया कर्माणि कुर्वन्ति ।
4. मनुष्याणां सहस्रेषु .... जनेन सिद्धये प्रयत्यते ।
5. गीताशास्त्रं .... अपि अशुश्रूषवे न वाच्यम् ।
6. भवतः .... अपि कर्मणि सङ्गः मास्तु ।
7. भगवतः .... वाक्येषु अर्जुनस्य भ्रमः जातः ।
8. आत्मा न .... हन्ति । तथा न ....आत्मा हन्यते ।
9. भगवतः चतुर्भुजरूपं वेदैः वा तपसा दानेन वा द्रष्टुं .... जनैः न शक्यम् ।
10. अर्जुनः भगवतः .... विभूतीः श्रुतवान् ।
11. गीतायाः .... वाक्यानि अत्यन्तं मनोहारीणि एव ।
12. धीराः .... कर्मणः न व्यतिचलन्ति ।

एते सुभाषिते उच्चैः पठत –

न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचिद्रिपुः ।
कारणेन हि जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥

लोके कोऽपि जनः सहजतया अन्यस्य कस्यचित् मित्रं न भवति । शत्रुः अपि न भवति । किमपि कारणम् अस्ति चेदेव जनाः मित्राणि शत्रवः वा भवन्ति ।

केचिदज्ञानतो नष्टाः केचिन्नष्टाः प्रमादतः ।
केचिज्ज्ञानावलेपेन केचिन्नष्टैस्तु नाशिताः ॥

लोके केचन अज्ञानेन नष्टाः भवन्ति । अन्ये केचन प्रमादकारणेन नष्टाः भवन्ति । पुनः केचन अहं जानामि इति गर्वेण नष्टाः भवन्ति । एवं नष्टाः जनाः अन्यान् कांश्चित् नाशयन्ति अपि । अतः ते एतैः नाशिताः भवन्ति ।

अवधेयम्

➡ चित् – चन – इत्येतयोः अर्थभेदः कोऽपि नास्ति।
कश्चित् – कश्चन – इत्येतयोः अर्थः समानः। एवम् इतरत्र अपि।

1. आपणतः कानिचित् पत्राणि आनयामि। – आपणतः कानिचन पत्राणि आनयामि।
2. केषुचित् नगरेषु जलाभावः अस्ति। – केषुचन नगरेषु जलाभावः अस्ति।
3. परिश्रमिणः केचित् एव उत्तीर्णाः भवन्ति। – परिश्रमिणः केचन एव उत्तीर्णाः भवन्ति।

4. कोष्ठकस्य साहाय्येन यथोदाहरणं वाक्यानि योजयत –

कोष्ठकः	वाक्यानि
कासाञ्चित्	पण्डिताः गीताव्याख्यानं कुर्वन्ति।
कस्याञ्चित्	मार्गेण मनोनिग्रहः करणीयः।
कानिचित्	अध्यायेषु अधिकाः श्लोकाः सन्ति।
कश्चित्	यतिः भगवन्तं प्राप्नोति।
कासुचित्	भीताः प्राञ्जलयः गृणन्ति।
केचित्	गीतासु भगवद्गीता प्रसिद्धा।
केचन	प्रकृतिस्थानि कारणानि सर्वान् चालयन्ति।
केषुचित्	कथायां गीतामाहात्म्यं पठितवान्।
केनचित्	प्रकृतीनां परिष्कारः अशक्यः।

अवधेयम्

➡ किं शब्दस्य रूपैः सह यथा तथैव कुत्र, कति, कदा, कुतः, कथम् – इत्येतैः प्रश्नवाचकैः सह अपि चित् – चन योजयितुं शक्यते। तेषाम् अपि अनिश्चयार्थकत्वमेव।
यथा –

1. सः जङ्गमदूरवाणीं कुत्रचित् पातितवान्।
2. आत्मा कदाचित् न जायते न म्रियते।
3. जीवने कष्टानि भवन्त्येव। कथञ्चित् स्वकार्यं समाजकार्यञ्च साधनीयम्।
4. सर्वस्यापि कतिचित् जन्मानि भवन्ति।
5. कुतश्चित् वार्ता श्रुता मया। कुतः इति न स्मरामि।

5. कोष्ठकस्य साहाय्येन यथोदाहरणम् अनेकानि वाक्यानि रचयत –

उमा अहम्	कञ्चित् / कञ्चन काश्चित् / काश्चन कानिचित् / कानिचन काञ्चित् / काञ्चन किञ्चित् / किञ्चन कांश्चित् / कांश्चन	पुस्तकानि ग्रन्थान् पत्रिकाः श्लोकम् कविताम् काव्यम्	अपठत् अपठम्

यथा – उमा कञ्चित् श्लोकम् अपठत्।

1. .... ।
2. .... ।
3. .... ।
4. .... ।
5. .... ।
6. .... ।
7. .... ।
8. .... ।
9. .... ।
10. .... ।
11. .... ।
12. .... ।

6. तत्तत्संख्याकं गीताश्लोकं परिशील्य रिक्तस्थानम् उचितैः चित् / चन प्रत्यययुक्तशब्दैः पूरयत –

1. आश्चर्यवत् पश्यति .... एनम् आश्चर्यवत् वदति तथैव चान्यः। (2.29)
2. आश्चर्यवत् च एनम् अन्यः शृणोति। श्रुत्वा अपि एनं वेद न चैव .... । (2.29)
3. न हि .... क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्। (3.5)
4. नादत्ते .... पापं न चैव सुकृतं विभुः। (5.15)
5. न हि कल्याणकृत् .... दुर्गतिं तात गच्छति। (6.40)
6. मनुष्याणां सहस्रेषु .... यतति सिद्धये। (7.3)
7. यतताम् अपि सिद्धानां .... मां वेत्ति तत्त्वतः। (7.3)
8. अमी हि त्वां सुरसङ्घा विशन्ति .... भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति। (11.21)
9. .... विलग्ना दशनान्तरेषु। (11.27)
10. ध्यानेन आत्मनि पश्यन्ति .... आत्मनम् आत्मना। (13.24)
11. हे पार्थ ! मे त्रिषु लोकेषु ....कर्तव्यं नास्ति। (3.22)

7. आवरणे विद्यमानेषु रूपेषु उचितेन रूपेण रिक्तस्थानं पूरयत –

1. **केचन** छात्राः सर्वदा जल्पन्ति । (कानिचन, कश्चन, केचन)
2. .... नाटकस्य सारांशं वद । (कस्याश्चित्, कस्यचित्, केषाञ्चित्)
3. शीघ्रं गच्छ, ... आपणात् पुस्तकम् आनय । (कस्माच्चित्, कस्याश्चित्, कस्यचित्)
4. .... अभिनेत्र्याः अभिमानिनः तत्र सम्मिलिताः । (काचित्, कस्याश्चित्, कस्यचित्)
5. .... विद्यालयेषु चतुराः बालाः पठन्ति । (कासुचित्, कस्मिंश्चित्, केषुचित्)
6. .... भारतीयाः वैज्ञानिकाः जगत्प्रसिद्धाः सन्ति । (केचित्, काश्चित्, कानिचित्)
7. प्रधानमन्त्री .... मन्त्रिभिः सह समालोचयति । (काभिश्चित्, कैश्चित्, केनचित्)
8. माधुरी .... वित्तकोषे अधिकारिणी अस्ति । (कस्मिंश्चित्, कस्याञ्चित्, केषुचित्)
9. राष्ट्राध्यक्षः .... क्रीडकाय पारितोषिकं प्रददाति । (कस्यैचित्, कस्मैचित्, कयाचित्)
10. अहं .... नर्तकीः अभिनन्दामि । (काश्चित्, कैश्चित्, काञ्चित्)

8. चित् चन – उपयुज्य कृतानि वाक्यानि परिशीलयत –

1. अर्जुनः **काञ्चित्** अनिर्वचनीयां भीतिम् अवाप्तवान् ।
2. अर्जुनः कृष्णं कांश्चन प्रश्नान् पृष्टवान् ।
3. किञ्चित् अपि कार्यं करोमि इति तत्त्ववित् न मन्यते ।
4. केनचित् प्रकारेण कृष्णः अर्जुनं युद्धे प्रेरितवान् ।
5. परमेश्वरः न कस्यचित् जीवस्य पापम् आदत्ते ।
6. परमात्मा केषाञ्चन जनानां ज्ञानं प्रकाशयति ।
7. तत्त्वज्ञानं विना कस्यचिदपि जनस्य मुक्तिः न भवति ।
8. चतुर्विधेषु भक्तेषु केचन आर्ताः जिज्ञासवः, केचन अर्थार्थिनः, केचन ज्ञानिनः च ।
9. सहस्रे मनुष्येषु कश्चित् जनः एव सिद्धये यतते ।
10. कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं न गच्छति ।

एतानि सुभाषितानि उच्चैः पठत –

पर्यन्तो लभ्यते भूमेः समुद्रस्य गिरेरपि ।
न कथञ्चिन्महीपस्य चित्तान्तः केनचित् क्वचित् ॥

भूमेः सीमा का इति द्रष्टुं शक्यते । समुद्रस्य पर्वतस्य वा अपि सीमा ज्ञातुं शक्यते । परन्तु राज्ञः (अधिकारे स्थितस्य) मनसि किम् अस्ति इति केनापि कथमपि ज्ञातुं नैव शक्यते ।

मिथ्यारूपं न सन्दर्श्यं केनचित् कर्हिचित् क्वचित्।
यथार्थेऽवगते सद्यो दुर्गतिस्तस्य जायते ॥

केनापि जनेन कदापि कुत्रापि च स्वीयं रूपम् आच्छाद्य मिथ्यारूपं न दर्शनीयम्। यतः यदा तत् मिथ्यारूपम् अन्यैः अवगतं भवति तदा अस्य दुर्गतिः एव भवति।

न कश्चिदपि जानाति किं कस्य श्वो भविष्यति।
अतः श्वः करणीयानि कुर्यादद्यैव बुद्धिमान् ॥

कस्यापि जनस्य श्वः किं भविष्यति इति कोऽपि न जानाति। अतः बुद्धिमान् जनः श्वः करणीयानि कार्याणि अद्यैव कृत्वा समापयेत्।

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥2.20॥

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥5.15॥

सूक्तिः – असतां सङ्गदोषेण साधवो यान्ति विक्रियाम्।

विशेषः

चाटुश्लोकः

अद्याष्टमीति नवमीति चतुर्दशीति ज्योतिष्यवाचोपवसन्ति भक्त्या।
अहो श्रुतेस्तत्त्वमसीति वाक्यं न विश्वसन्तीत्यद्भुतमेतदेव ॥

'अद्य अष्टमी, अतः भोजनं न क्रियते' 'अद्य नवमी, अतः उपवासः' 'चतुर्दशी कारणतः उपवासः क्रियते मया' – इत्यादीनि वचनानि बहुधा श्रूयन्ते लोके। तादृशेषु दिनेषु उपवासस्य आचरणात् पुण्यमिति ज्योतिषिकैः यदुक्तं तत्र विश्वसन्तः जनाः एवं व्यवहरन्ति। किन्तु 'तत्त्वमसि' प्रभृतिषु वाक्येषु जनाः विश्वासं न कुर्वन्ति। बाह्याचरणे अधिकश्रद्धा, तत्त्वे अश्रद्धा च लोकस्य स्वभावः भवति प्रायः।

13 सागरतीरविहारः

आत्मनेपदिनः धातवः
लृट्लकारः

विनीतः 'श्वः अहं किं करिष्यामि' इति चिन्तयन् अस्ति। तस्य वाक्यानि उच्चैः पठत –

'श्वः रविवासरः। सायम् अहं सागरतीरं गमिष्यामि। तत्र गोपालः मां **प्रतीक्षिष्यते**। सायङ्काले सागरशोभा नितरां **वर्धिष्यते**। बहवः जनाः तत्र **वर्तिष्यन्ते**। सर्वेऽपि सागरसौन्दर्यम् **आस्वदिष्यन्ते**।

आकाशे चन्द्रः **प्रकाशिष्यते,** नक्षत्राणि **द्योतिष्यन्ते**। तदा सूर्यः सागरे **गाहिष्यते**। सः रक्तवर्णेन **शोभिष्यते**। सः पक्वं फलम् इव **भासिष्यते**। आवां तं सानन्दं **लोकिष्यावहे**। सर्वे जनाः अपि **लोकिष्यन्ते**। क्रीडारताः बालाः तत्र **वर्तिष्यन्ते**। तेषां चेष्टाः **वीक्षिष्यावहे**। तैः साकं भृशं **मोदिष्यावहे**। रात्रिं यावत् तत्रैव **रंस्यावहे** ....।'

☞ पठत जानीत च –

लट्लकारः	लृट्लकारः	लट्लकारः	लृट्लकारः
वर्धते	वर्धिष्यते	द्योतते	द्योतिष्यते
वर्तते	वर्तिष्यते	भासते	भासिष्यते
शोभते	शोभिष्यते	ईक्षते	ईक्षिष्यते
लोकते	लोकिष्यते	स्वदते	स्वदिष्यते
मोदते	मोदिष्यते	कम्पते	कम्पिष्यते
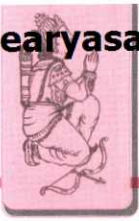
☞ आत्मनेपदिनां धातूनां लृट्लकारे रूपाणि एवं भवन्ति –

'वन्द्' धातुः			
प्रथमपुरुषः	वन्दिष्यते	वन्दिष्येते	वन्दिष्यन्ते
मध्यमपुरुषः	वन्दिष्यसे	वन्दिष्येथे	वन्दिष्यध्वे
उत्तमपुरुषः	वन्दिष्ये	वन्दिष्यावहे	वन्दिष्यामहे

☞ *कानिचन विशिष्टरूपाणि –*

मन् – मन्यते – मंस्यते। वृत् – वर्तते – वर्तिष्यते। शीङ् – शेते – शयिष्यते।
क्रीण् – क्रीणीते, क्रेष्यते। कृञ् – कुरुते , करिष्यते। ईक्ष् – ईक्षते , ईक्षिष्यते।
पद् – पद्यते, पत्स्यते। भुज् – भुङ्क्ते, भोक्ष्यते। भास् – भासते, भासिष्यते।

अभ्यासः

1. रिक्तस्थानानि पूरयत –

लभते	लप्स्यते	....	लप्स्यन्ते
(लभ्)	....	....	....
	लप्स्ये	लप्स्यावहे	....
युध्यते	योत्स्यते	....	....
(युध्)	योत्स्यसे	....	....
	योत्स्ये	....	....
कम्पते	....	कम्पिष्येते	....
(कम्प्)	....	....	कम्पिष्यध्वे
	....	....	....
जायते	जनिष्यते	....	....
(जन्)	....	जनिष्येथे	....
	जनिष्ये	....	....
यजते	यक्ष्यते	....	....
(यज्)	....	....	....
	यक्ष्ये	....	....

2. अधः दत्तानां क्रियापदानां भविष्यत्कालरूपाणि उपयुज्य पार्श्वे दत्तानां कर्तृवाचकशब्दानां योजनेन वाक्यानि रचयत –

सः
ते
एताः
तौ
अहम्
वयम्
आवाम्
त्वम्
यूयम्

वन्दते, कुरुते, चेष्टते, लभते, रमते, अश्नुते, वर्तते, आरभते, युध्यते

उदा –

1. सः वन्दिष्यते ।	2. ते वन्दिष्यन्ते ।
3. .... ।	4. .... ।
5. .... ।	6. .... ।
7. .... ।	8. .... ।
9. .... ।	10. .... ।
11. .... ।	12. .... ।
13. .... ।	14. .... ।
15. .... ।	16. .... ।
17. .... ।	18. .... ।
19. .... ।	20. .... ।
21. .... ।	22. .... ।
23. .... ।	24. .... ।
25. .... ।	26. .... ।
27. .... ।	28. .... ।
29. .... ।	30. .... ।

3. पाठाधारितानाम् अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन लिखत –

1. गोपालः सागरतीरे किं करिष्यते ?

   .... ।

2. किं सायङ्काले सागरशोभा वर्धिष्यते ?

   आम्, ... ।

3. किं सर्वे सागरसौन्दर्यम् आस्वदिष्यन्ते ?

   .... ।

4. किं चन्द्रः आकाशे प्रकाशिष्यते ?

   .... ।

5. किं सायङ्काले सूर्यः सागरे गाहिष्यते ?

   .... ।

6. सायङ्काले आकाशे कः रक्तवर्णेन शोभिष्यते ?

   .... ।

7. सागरतीरे रात्रिं यावत् कौ रंस्येते ?

   .... ।

8. सागरतीरे कीदृशाः बालाः वर्तिष्यन्ते ?

   .... ।

9. सायङ्काले पक्वं फलम् इव कः भासिष्यते ?

   .... ।

10. किं द्वे मित्रे सागरतीरे मोदिष्येते ?

   .... ।

4. निम्नलिखितेषु वाक्येषु लृट्लकारस्य रूपाणि प्रयुज्य वाक्यानि लिखत –

1. ब्रह्म चन्द्रं भासयते। .... ।
2. असंयमिनः आग्रहः वर्धते। .... ।
3. ज्ञानी सर्वदा आनन्दं लभते। .... ।
4. अर्जुनस्य हस्तात् गाण्डीवं स्रंसते। .... ।
5. विश्वरूपं दृष्ट्वा पार्थः कम्पते। .... ।
6. जिज्ञासवः गुरून् सेवन्ते। .... ।
7. भक्ताः भगवति रमन्ते। .... ।
8. सर्वे जनाः स्वप्रकृत्यनुसारं चेष्टन्ते। .... ।
9. आर्ताः देवध्यानं कुर्वते। .... ।
10. आत्मा कदापि न जायते। .... ।
11. ज्ञानं सर्वपापानि भस्मसात्कुरुते। .... ।
12. नवद्वारे पुरे देही किमपि अकुर्वन् आस्ते। .... ।
13. साधुः अनन्यभाक् ईश्वरं भजते। .... ।
14. युवकः भगवद्गीतां क्रीणीते। .... ।
15. तामसाः अधर्मं धर्मम् इति मन्यन्ते। .... ।

5. यथानिर्दिष्टं परिवर्त्य लिखत –

1. सा गीतां क्रेष्यते।
.... । (उत्तमपुरुषे)
2. अर्जुनः कृष्णस्य वचनं करिष्यते।
.... । (मध्यमपुरुषे)
3. धृतराष्ट्रः राजभवने वर्तिष्यते।
.... । (उत्तमपुरुषे)
4. आवां ज्ञानिनां चेष्टाः वीक्षिष्यावहे।
.... । (प्रथमपुरुषे एकवचनम्)
5. भक्ताः सदा ईश्वरं भक्ष्यन्ते।
.... । (एकवचने)

6. त्वं युध्यस्व।

.... । (द्विवचने)

7. युवां नगरं प्रपत्स्येथे।

.... । (उत्तमपुरुषे)

8. आवां मंस्यावहे।

.... । (बहुवचने)

9. ताराः शोभिष्यन्ते।

.... । (द्विवचने)

10. त्वं मोदिष्यसे।

.... । (प्रथमपुरुषे)

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥2.37॥

लौकिकन्यायाः

4. काकतालीयन्यायः

कश्चित् काकः यदा तालवृक्षस्य समीपम् आगच्छत्। तदा एव तस्मात् वृक्षात् पक्वं फलं अधः न्यपतत्। काकः तच्च फलं खादित्वा सन्तुष्टः अभवत्। एवम् अकस्मादेव अविचिन्तितरूपेण घटनाद्वयं प्रवर्तते तदा एषः न्यायः प्रयुज्यते।

5. घट्टकुटीप्रभातन्यायः

कथ्यते यत् शकटवान् वणिक् कश्चन करं दातुं न इच्छति स्म। राजमार्गेण गमनेन तत्र घट्टकुट्यां तिष्ठद्भ्यः अधिकारिभ्यः करः दातव्यः भवति इति चिन्तयित्वा सः तं मार्गं परिहरन् केनचित् दुर्गमेण मार्गेण रात्रौ प्रस्थितः। किन्तु इतस्ततः अटन् सः दौर्भाग्येन प्रभाते घट्टकुटीसमीपम् एव आगत्य अतिष्ठत्। विवशः सः करं दत्तवान्। कार्यं परिहर्तुम् इच्छायां सत्याम् अपि तत् अन्ततो गत्वा यदा अवशं करणीयं भवति तदा एषः न्यायः प्रयुज्यते।

14 स्वधर्मः आचरितः भवति

विधिलिङ्लकारः
सम्भावनार्थे

(नकुलसहदेवौ युद्धशिबिरे रात्रौ सम्भाषणं कुरुतः)

सहदेवः – भोः भ्रातः ! श्वः युद्धस्य पञ्चमं दिनम्।

नकुलः – आम्, भ्रातः ! अद्यावधि पञ्चलक्षाधिकाः सैनिकाः वीरगतिं प्राप्तवन्तः।

सहदेवः – श्वः किं किं **भवेत्** इति चिन्तयामि। कः युद्धारम्भं **कुर्यात्** ?

नकुलः – तत् तु सेनापतिः **निश्चिनुयात्**। भवान् केन सह युद्धं **कुर्यात्** ?

सहदेवः – ये पुरतः आगच्छेयुः तैः सह **कुर्याम्**। अस्माकं व्यूहरचना कथं **स्यात्** ?

नकुलः – प्रायः द्वौ व्यूहौ **भवेताम्** इति चिन्तयामि। आवां नेतृत्वं **वहेव**।

सहदेवः – आम् ! आत्मानं परितः अश्वदलं **स्थापयेव**।

नकुलः – कदाचित् पितामहः भीष्मः रणतन्त्रं **परिवर्तयेत्**। कौरवाः युगपत् सर्वत्र **आपतेयुः**।

सहदेवः – चिन्ता न करणीया। कृष्णः तत्परिहारोपायं **चिन्तयेत्**।

नकुलः – कृष्णार्जुनौ श्वः अन्यत्र **गच्छेताम्**। आवाभ्यां सह भ्राता भीमः **तिष्ठेत्**।

सहदेवः – तदपि उत्तममेव। भीमं दृष्ट्वा कौरववीराः भीत्या **धावेयुः**।

नकुलः – युद्धे वयं **जयेम**, अथवा ते **जयेयुः**, किं तेन ? अस्माभिस्तु स्वधर्मः आचरितः भवति।

सहदेवः – आम्। तथैव कुर्मः।

अवधेयम्

उपरिलिखितेषु वाक्येषु सम्भावना अस्ति। कदाचित्, प्रायः, अथवा इत्यादिपदानि सम्भावनां प्रदर्शयन्ति। 'सम्भावना' (ऊहा) इत्यर्थे विधिलिङ्लकारस्य प्रयोगः क्रियते। उपरितनानि स्थूलाक्षरैः मुद्रितानि सर्वाणि विधिलिङ्-लकारस्य रूपाणि।

एतान् श्लोकान् पठत। एतेषु प्रयुक्तानि विधिलिङ्लकाराणि परिशीलयत।

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन।
पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ॥1.36॥

तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् स्वबान्धवान्।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥1.37॥

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥1.46॥

गुरूनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके।
हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुञ्जीय भोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ॥2.5॥

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः।
यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥2.6॥

अभ्यासः

1. एतानि उदाहरणवाक्यानि परिशीलयत, लिखत च यत् अत्र सन्देहः अस्ति, उत न इति।

1. प्रायः अद्य वृष्टिः न **भवेत्**।	सन्देहः अस्ति।
2. कदाचित् मम प्राप्तेः पूर्वमेव ते **गच्छेयुः**।	....
3. यदि यानं शीघ्रं **गच्छेत्** तर्हि समये **प्राप्नुयाम्** एव।	....
4. सम्भवतः कक्ष्यायां श्वः गणितपाठः भवेत्।	....
5. कदाचित् परीक्षा अस्मिन् मासे एव भवेत्।	....

6. कदाचित् विद्युत् गता स्यात्।	....
7. सर्वे खादन्ति।	....
8. सर्वे पश्येयुः।	....
9. अहं सर्वं न जानामि।	....
10. अहं सर्वं न जानीयाम्।	....

परस्मैपदिनां धातूनां विधिलिङ्लकारे रूपाणि एवं भवन्ति –

'पठ' धातुः

प्रथमपुरुषः	पठेत्	पठेताम्	पठेयुः
मध्यमपुरुषः	पठेः	पठेतम्	पठेत
उत्तमपुरुषः	पठेयम्	पठेव	पठेम

एवमेव लिखति, नयति, गच्छति, तिष्ठति, पृच्छति, खादति, पश्यति, इच्छति, वदति, पतति, पिबति, हसति, क्रीडति, चलति – इत्यादीनां विधिलिङ्रूपाणि भवन्ति।

अभ्यासः

2. रिक्तस्थानानि पूरयत –

	प्रथमपुरुषः		उत्तमपुरुषः	
	एकवचनम्	बहुवचनम्	एकवचनम्	बहुवचनम्
गच्छति	गच्छेत्	गच्छेयुः	गच्छेयम्	गच्छेम
पृच्छति	....	....	....	....
नयति	....	....	....	....
नमति	....	....	....	....
वदति	....	....	....	....
खादति	....	....	....	....
इच्छति	....	....	....	....
स्मरति	....	....	....	....

अवधेयम्

केषाञ्चित् धातूनां रूपाणि भिन्नानि भवन्ति –

यथा –

'ग्रह' धातुः

गृह्णीयात्	गृह्णीयाताम्	गृह्णीयुः
गृह्णीयाः	गृह्णीयातम्	गृह्णीयात
गृह्णीयाम्	गृह्णीयाव	गृह्णीयाम

एवमेव बध्नाति, जानाति, क्रीणाति, प्रीणाति, अश्नाति – इत्यादीनां रूपाणि भवन्ति।

'शक्' धातुः

शक्नुयात्	शक्नुयाताम्	शक्नुयुः
शक्नुयाः	शक्नुयातम्	शक्नुयात
शक्नुयाम्	शक्नुयाव	शक्नुयाम

एवमेव चिनोति, आप्नोति, शृणोति, तनोति – इत्यादीनां रूपाणि भवन्ति।

'कृञ्' धातुः

कुर्यात्	कुर्याताम्	कुर्युः
कुर्याः	कुर्यातम्	कुर्यात
कुर्याम्	कुर्याव	कुर्याम

'दा' धातुः

दद्यात्	दद्याताम्	दद्युः
दद्याः	दद्यातम्	दद्यात
दद्याम्	दद्याव	दद्याम

3. अधोलिखितानि वाक्यानि सम्भावनारूपेण परिवर्त्य लिखत –

1. मम मित्रम् आगच्छति। .... ।
2. सः पत्रं लिखति। .... ।
3. अतिथयः प्रश्नान् पृच्छन्ति। .... ।
4. आवां त्वाम् आह्वयावः। .... ।
5. सः श्वः चिन्तां करिष्यति। .... ।
6. वयं प्रीत्या वार्तालापं कुर्मः। .... ।
7. सर्वे आगन्तुं न शक्नुवन्ति। .... ।
8. तौ दम्पती न आगमिष्यतः। .... ।
9. भवत्याः बहूनि कार्याणि भवन्ति। .... ।
10. अनेन मम साहाय्यं भवति। .... ।

4. उदाहरणानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयत –

क्रीणाति	क्रीणीयात्	क्रीणीयुः	क्रीणीयाम्	क्रीणीयाम
गृह्णाति	....	....	....	....
अश्नाति	....	....	....	....
जानाति	....	....	....	....
बध्नाति	....	....	....	....
शक्नोति	शक्नुयात्	शक्नुयुः	शक्नुयाम्	शक्नुयाम
तनोति	....	....	....	....
शृणोति	....	....	....	....
प्राप्नोति	....	....	....	....
चिन्तयति	चिन्तयेत्	चिन्तयेयुः	चिन्तयेयम्	चिन्तयेम
गणयति	....	....	....	....
मार्जयति	....	....	....	....
कथयति	....	....	....	....

5. कस्यचिदपि धातोः विधिलिङ्लकाररूपाणि उपयुज्य यथोदाहरणं वाक्यानि रचयत –

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
सः	सः कुर्यात् ।	तौ कुर्याताम् ।	ते कुर्युः ।
सा	.................|	.......................|	.......................|
एषः	.................|	.......................|	.......................|
एषा	.................|	.......................|	.......................|
भवान्	.................|	.......................|	.......................|
भवती	.................|	.......................|	.......................|
अयं	.................|	.......................|	.......................|
इयं	.................|	.......................|	.......................|
त्वं	.................|	.......................|	.......................|
अहम्	अहं शक्नुयाम्।	.......................|	.......................|

6. युष्माकं गृहे उत्सवः अस्ति। सर्वे मिलित्वा कार्यं करिष्यन्ति। 'कः / का' किं कुर्यात् इति पञ्च वाक्यानि लिखत –

1. .... ।
2. .... ।
3. .... ।
4. .... ।
5. .... ।

7. अधः लिखितानि वाक्यानि 'कदाचित्, प्रायः, श्वः, यदि' – इत्यादीनां पदानां प्रयोगेण सम्भावनार्थे परिवर्त्य लिखत –

1. अद्य रमेशः आगच्छति।	**कदाचित् अद्य रमेशः आगच्छेत् ।**
2. सः आगत्य करोति।	.... ।
3. त्वं मित्रगृहं गत्वा फलानि खादसि।	.... ।
4. वयं तत्र न तिष्ठामः।	.... ।
5. बालकाः अत्र क्रीडन्ति।	.... ।
6. जनाः किं कुर्वन्ति ?	.... ?
7. सा आगच्छति, त्वमपि आगच्छसि।	.... ।
8. कार्यं समाप्य यूयं खादथ।	.... ।
9. भवन्तः पुस्तकालयं गत्वा लिखन्ति।	.... ।
10. गृहे के के तिष्ठन्ति ?	.... ?

8. विधिलिङ्क्रियापदानां प्रयोगेण अधः लिखितं संवादं पूरयत–

श्यामः – किम् अद्य भवती तत्र गमिष्यति ?
विजिता – कदाचित् .... ।
श्यामः – किं भवती कार्यं शीघ्रं करोति ?
विजिता – प्रायः शीघ्रम् एव .... ।
श्यामः – प्रायः अहमपि शीघ्रं कार्यं .... ।
विजिता – किं त्वं विद्यालये क्रीडिष्यसि ?
श्यामः – यदा विद्यालयं .... (गम्) तदा ....।

सूक्तिः – क्षणशः कणशश्चैव विद्याम् अर्थं च साधयेत्।

15 परस्परं भावयन्तः

विधिलिङ्लकारः
विध्यर्थे

एतत् दूरवाणीसम्भाषणम् उच्चैः पठत –

वरदा – हरिः ओम्, शारदा खलु ?
शारदा – आम् । वदतु, कः विशेषः ?
वरदा – सर्वं कुशलम् । भवती किमर्थं ह्यस्तनं मेलनं न आगतवती ?
शारदा – क्षम्यताम् । मया अन्यत्र गन्तव्यम् आपतितम् । अतः एव नागतवती । मेलने के के निर्णयाः कृताः ?
वरदा – प्रायः सर्वाणि कार्याणि चिन्तितानि । उत्तरदायित्वानि अपि निश्चितानि ।
शरदा – भगिनि, कस्यै किम् उत्तरदायित्वं दत्तम् ?
वरदा – सभाकार्यं नलिनी **पश्येत्** । तस्याः साहाय्यार्थं तिस्रः **भवेयुः** । अतिथीनां व्यवस्थां रेवती **निर्वहेत्** । गङ्गा तस्याः साहाय्यं **कुर्यात्** । लतिका शुभा च पानजलं **वितरेताम्** । कार्यक्रम–सञ्चालनं लक्ष्मीः **कुर्यात्** ।
शारदा – भगिनि, वैयक्तिकगीतं का **गायेत्** ?
वरदा – गायत्री वैयक्तिकगीतं **गायेत्** । विजया स्वागतं विदिता धन्यवादं च **व्याहरेताम्** ।
शारदा – वरदे, अहं किं **कुर्याम्** ?
वरदा – भवती प्रचारकार्यं **कुर्यात्** । सर्वेभ्यः पत्रं **लिखेत्** । सर्वान् अपि **आह्वयेत्** । पत्रिकाभ्यः वार्ताम् अपि **दद्यात्** । यतः कार्यक्रमः भविष्यति इति सर्वेऽपि **जानीयुः** किल ....।
शारदा – अन्यत् किं किं **कुर्याम्** ?
वरदा – कार्यक्रमविवरणपत्रं सिद्धं **कुर्यात्** । तत्र दोषाः न **स्युः** ।
शारदा – अस्तु, तथैव करिष्यामि ।
वरदा – पुनः भवती गीतामपि **सूचयेत्** । यतः प्रार्थनां सा **गायेत्** । सा ह्यः नागता आसीत् ।
शारदा – भवतु, अवश्यं सूचयामि ।
वरदा – भवती समये एव **आगच्छेत्** । वयं सर्वाः अपि मिलित्वा कार्यक्रमं सम्यक् **कुर्याम** ।
शारदा – निश्चयेन । धन्यवादः ।

अवधेयम्

वधिलिङ्लकारस्य सम्भावना इव विधिः (आज्ञा) इत्यर्थे अपि प्रयोगः भवति ।

यथा –
1. भवान् श्वः समये प्राप्नुयात् ।
2. सर्वेऽपि गृहपाठान् अवश्यं लिखेयुः ।
3. छात्रः अध्यापकान् न उपहसेत् ।
4. सेवकाः कार्यं कुर्युः ।
5. भवती अद्य एव दूरवाणीं कुर्यात् ।
6. वयं कार्यक्रमं सम्यक् कुर्याम ।

अभ्यासः

1. अत्र मञ्जूषायां क्रियापदानि लिखितानि सन्ति। ततः विधिलिङ्लकारस्य क्रियापदानि एव चित्वा रिक्तस्थानेषु लिखत –

चलति, अचलत्, पठेताम्, पठेम, नंस्यति, अशक्नोत्, शक्नुयात्, कुर्वन्तु, कुर्युः, शक्नुयाताम्, गृह्णीयुः, क्रीणाति, क्रीणीयात्, पठानि, पृच्छेयम्, प्राप्नुयात्, गणयेः, क्रीडेम, चलेताम्, दद्यात्, शृणोति, शृणुयात्, कुर्वः, कुर्याव, शक्नुयाम्

....

....

....

....

2. रमेशः श्वः जन्तुशालां गमिष्यति। अद्य सः कीदृशीं कल्पनां करोति इति कोष्ठकसाहाय्येन वाक्यानि लिखत–

मयूरः नृत्यति।	वानराः विहरन्ति।	सिंहाः गर्जन्ति।
पिकः कूजति।	अश्वः धावति।	गजौ क्रीडतः।
शुकाः वदन्ति।	राजहंसः तरति।	शशाः धावन्ति।
बकौ गृह्णीतः।	उष्ट्रः चर्वति।	व्याघ्रः गर्जति।
कच्छपः चलति।	अजगराः गिलन्ति।	मीनाः तरन्ति।

1. मयूरः नृत्येत्। 2........................। 3........................।

4........................। 5........................। 6........................।

7........................। 8........................। 9........................।

10........................। 11........................। 12........................।

13 ....। 14........................। 15........................।

3. लट्रूपाणां स्थाने विधिलिङ्रूपाणि योजयित्वा वाक्यानि रचयत –

उदा – छात्रः गृहपाठं लिखति। **छात्रः गृहपाठं लिखेत्।**

1. भवती काव्यं पठति। ....।
2. बालः क्षीरं पिबति। ....।
3. सः नगरं गच्छति। ....।
4. ते नाटकं पश्यन्ति। ....।
5. एताः नृत्यं कुर्वन्ति। ....।
6. वयं ज्ञानं सम्पादयामः। ....।
7. जनाः उद्याने विहरन्ति। ....।
8. बालिकाः कलहं न कुर्वन्ति। ....।
9. भवन्तः सर्वं जानन्ति। ....।
10. छात्राः वृष्टौ क्रीडन्ति। ....।
11. अहं देवं नमामि। ....।
12. सर्वे कर्मनिरताः भवन्ति। ....।
13. त्वं पुस्तकं क्रीणासि। ....।
14. वयम् अप्रियं न वदामः। ....।
15. अहं गुरोः वाक्यं स्मरामि। ....।
16. के कार्याणि कुर्वन्ति ? ....?
17. मातरः पुत्रान् लालयन्ति। ....।
18. वयं सज्जनैः सह वसामः। ....।
19. त्वं सङ्गीतं शृणोषि। ....।
20. गुरुः शिष्यान् उपदिशति। ....।
21. यूयं समाजसेवां कुरुथ। ....।
22. वैद्यः रोगिणं पश्यति। ....।
23. युवत्यः लेखनीः क्रीणन्ति। ....।
24. भवान् गीतं लिखति। ....।
25. ताः श्लोकान् वदन्ति। ....।

4. तत्तत्संख्याकान् गीताश्लोकान् परिशील्य कीदृशस्य तपसः आचरणाय कः किं कुर्यात् इति आवरणे स्थितस्य धातोः विधिलिङ्लकाररूपेण निर्दिशत –

क. शारीरतपसः आचरणाय जनः – ॥17.14॥

1. देवद्विजगुरुप्राज्ञान् .... । (पूज्)
2. शौचम् आर्जवं च .... । (आ+चर्)
3. हिंसां न .... । (कृ)
4. ब्रह्मचर्यं .... । (रक्ष)

ख. वाङ्मयतपसः आचरणाय जनाः – ॥17.15॥

1. अनुद्वेगकरं वाक्यं .... । (वद्)
2. सत्यं प्रियहितं च वाक्यं .... । (ब्रू)
3. स्वाध्यायाभ्यसनं .... । (कृ)

ग. मानसतपसः आचरणाय अहम् – ॥17.16॥

1. मनः प्रसादं .... । (प्र+आप)
2. सौम्यत्वं .... । (आप्)
3. मौनं .... । (पाल्)
4. आत्मविनिग्रहं .... । (कृ)
5. भावसंशुद्धिं .... । (रक्ष)

☞ एतेषु गीताश्लोकेषु प्रयुक्तानि विधिलिङ्लकाररूपाणि परिशीलयत –

शनैः शनैरुपरमेत् बुद्ध्या धृतिगृहीतया।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ 6.25॥
यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम्।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ 6.26॥
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥3.26॥

16 धीरमाता विदुला

एतां कथाम् उच्चैः पठत –

आत्मनेपदिनः धातवः
(लङ्लकारः विधिलिङ्लकारश्च)

सौवीरदेशे सञ्जयः नाम राजा **अवर्तत**। तस्य पिता वृद्धक्षत्रः। माता च विदुला।

कदाचित् सञ्जयस्य समीपराज्यस्थेन सिन्धुराजेन सह युद्धं **प्रावर्तत**। यद्यपि सञ्जयः भृशम् **अयुध्यत** तथापि तस्य सैन्यं पराजयम् **अलभत**। बहवः सैनिकाः **अम्रियन्त**। भीतः सञ्जयः प्राणान् रक्षितुं ततः **पलायत**। राजभवनम् आगतः सः अन्तःपुरं प्राप्य निरुत्साहतया **अशेत**।

रणाङ्गणात् आगतं पुत्रं विदुला दूरात् एव **अलोकत**। पश्चात् सा पुत्रस्य निकटं गत्वा **अब्रूत** – "सञ्जय! भवादृशं भीरुं पुत्रं प्राप्य अहं नितरां लज्जे। भवान् यावज्जीवं **युध्येत** इति चिन्तनं मम मनसि **अवर्तत**। परं भवान् भीरुः इव पलायितः। पुत्र! त्वं वीरक्षत्रियकुले **अजायथाः**। पलायनं न ते भूषणम्। अतः इदानीम् एव युद्धक्षेत्रं प्रतिनिवर्तस्व। 'मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयः, न तु धूमायितं चिरम्' इति वाक्यं स्मर। पराक्रमेण युध्यस्व" इति।

तदा सञ्जयः – "अम्ब! शत्रुसैन्यम् अस्माकं सैन्यस्य अपेक्षया बृहत् शक्तियुक्तं च अस्ति। अतः एव वयं **पराजयामहि**। अग्रे बृहतः सैन्यस्य सङ्ग्रहं कृत्वा विजयं लप्स्ये। अद्य यदि तत्र गच्छेयं तर्हि अवश्यम् एव **म्रियेय**" इति अवदत्।

विदुला पुत्रस्य वचनं **निराकुरुत**। सा पुनरपि – "पुत्र! भवान् युद्धे **विजयेत,** न वा। चिन्तां मा करोतु। युद्धक्षेत्रं गच्छतु। राजानं भवन्तं पलायितं दृष्ट्वा सैनिकाः किं **कुर्वीरन्**? ते किङ्कर्तव्यताविमूढाः

जायेरन् । अतः भवान् आदौ विकीर्णस्य सैन्यस्य एकत्रीकरणं **कुर्वीत** । सिन्धुराजस्य सैन्ये विद्यमानान् दोषान् लोपान् च **जानीयात** । तस्य शत्रवः राजानः ये सन्ति तान् अपि आह्वयेत् । तदनन्तरं तेन सह **युध्येत** । भवान् अवश्यं **विजयेत**" इति तं प्रोत्साहितवती ।

मातुः वचनेन सञ्जयः जागरितः । सः असामान्यं धैर्यम् **अलभत** । तस्य उत्साहः **अवर्धत** । सः उत्थाय मातरं प्रणम्य – "अम्ब ! धीरमातुः भवत्याः वचनैः अहं नूतनः मनुष्यः **अजाये** । मम पराक्रमं लोकताम् । अद्य अवश्यं विजयं **लभेय**" इति उक्त्वा युद्धार्थं **प्रातिष्ठत** ।

सञ्जयः मातृवचनानुसारेण शीघ्रमेव सैन्यं सज्जीकृत्य झटिति शत्रोः सैन्यस्य उपरि आक्रमणम् **अकुरुत** । विजयोन्मत्तः सिन्धुराजः तस्य सैनिकाः च एतेन आक्रमणेन **व्यस्मयन्त** । सञ्जयस्य सैनिकाः अपूर्वशौर्येण **अयुध्यन्त** । विजयम् **अलभन्त** च ।

विजयश्रीलालितं पुत्रं विदुला यथोचितं स्वागतीकृतवती ।

एतस्मिन् पाठे स्थूलाक्षरैः मुद्रितानि क्रियापदानि अत्र संगृह्णीत –

....

....

....

....

....

....

एतानि सर्वाणि लङ्लकारस्य विधिलिङ्लकारस्य वा रूपाणि ।

आत्मनेपदिनां धातूनां लङ्लकारे रूपाणि एवं भवन्ति –

'वृध्' धातुः			*'लभ्' धातुः*		
अवर्धत	अवर्धेताम्	अवर्धन्त	अलभत	अलभेताम्	अलभन्त
अवर्धथाः	अवर्धेथाम्	अवर्धध्वम्	अलभथाः	अलभेथाम्	अलभध्वम्
अवर्धे	अवर्धावहि	अवर्धामहि	अलभे	अलभावहि	अलभामहि

विधिलिङ्लकारे रूपाणि एवं भवन्ति –

वर्धेत	वर्धेयाताम्	वर्धेरन्	लभेत	लभेयाताम्	लभेरन्
वर्धेथाः	वर्धेयाथाम्	वर्धेध्वम्	लभेथाः	लभेयाथाम्	लभेध्वम्
वर्धेय	वर्धेवहि	वर्धेमहि	लभेय	लभेवहि	लभेमहि

एतानि रूपाणि सावधानतया उच्चैः पठत –

लट्लकारः	लङ्लकारः	विधिलिङ्लकारः
वर्तते	अवर्तत	वर्तेत
लभते	अलभत	लभेत
जायते	अजायत	जायेत
शोभते	अशोभत	शोभेत
कम्पते	अकम्पत	कम्पेत
विद्यते	अविद्यत	विद्येत
प्रार्थयते	प्रार्थयत	प्रार्थयेत
उत्पद्यते	उदपद्यत	उत्पद्येत
रमते	अरमत	रमेत
विजयते	व्यजयत	विजयेत

अभ्यासः

1. सूचनानुसारेण अधः दत्तानां धातूनां रूपाणि लिखत पठत च –

i

प्रथमपुरुषः	अशोभत	....	....
मध्यमपुरुषः	....	....	....
उत्तमपुरुषः	....	....	....

शोभते लङ्

ii

सेवते विधिलिङ्

प्रथमपुरुषः	सेवेत	....	....
मध्यमपुरुषः	....	....	....
उत्तमपुरुषः	....	....	....

iii

लभते विधिलिङ्			
प्रथमपुरुषः	....	....	....
मध्यमपुरुषः	....	....	....
उत्तमपुरुषः	....	....	....

iv

रमते लङ्			
प्रथमपुरुषः	....	....	....
मध्यमपुरुषः	....	....	....
उत्तमपुरुषः	....	....	....

v

मोदते लङ्			
प्रथमपुरुषः	....	....	....
मध्यमपुरुषः	....	....	....
उत्तमपुरुषः	....	....	....

vi

जायते विधिलिङ्			
प्रथमपुरुषः	....	....	....
मध्यमपुरुषः	....	....	....
उत्तमपुरुषः	....	....	....

2. एतेषु वाक्येषु प्रयुक्तानां लट्लकाररूपाणां स्थाने लङ्लकाररूपाणि उपयुज्य वाक्यानि पुनः लिखत – यथा –

छात्राः संस्कृतेन भाषन्ते। **छात्राः संस्कृतेन अभाषन्त ।**

1. त्वं लज्जसे। .... ।
2. असतः भावः न विद्यते। .... ।
3. मनसः निग्रहं सुदुष्करं मन्ये। .... ।
4. श्रद्धावान् ज्ञानं लभते। .... ।

5. त्वं प्रज्ञावादान् भाषसे। .... ।
6. युवाम् एतं हतं मन्येथे। .... ।
7. सर्वे विस्मिताः त्वां वीक्षन्ते। .... ।
8. यूयं श्रद्धयान्विताः यजध्वे। .... ।
9. वयं घोरं तपामहे। .... ।
10. आवाम् ईश्वरं भजावहे। .... ।
11. सर्वेऽपि स्वकर्म कुर्वते। .... ।
12. मानवः देवम् अभ्यर्च्य सिद्धिं लभते। .... ।
13. भवन्तः कृष्णं भजन्ते। .... ।
14. आत्मकारणात् पचन्तः अघं भुञ्जते। .... ।
15. मनुष्याः भगवतः वर्त्म अनुवर्तन्ते। .... ।

3. अधः दत्तानि वाक्यानि परिशीलयत, तेषाम् इतरवचनयुक्तानि वाक्यानि रचयत –

यथा – सः अभाषत।	**तौ अभाषेताम्।**	**ते अभाषन्त।**
1. वयम् अवन्दामहि।	......................।	..............................।
2. युवकौ अकम्पेताम्।	......................।	..............................।
3. त्वम् असहथाः।	......................।	..............................।
4. बालिकाः अवर्धन्त।	......................।	..............................।
5. युवाम् अशोभेथाम्।	......................।	..............................।
6. अहम् ऐक्षे।	......................।	..............................।
7. यूयम् असेवध्वम्।	......................।	..............................।
8. भवान् अलभत।	......................।	..............................।
9. आवाम् अमन्यावहि।	......................।	..............................।
10. भवत्यः अरमन्त।	......................।	..............................।

4. अधः दत्तानि वाक्यानि विधिलिङ्वाक्यत्वेन परिवर्तयत –

यथा – 1. छात्राः धार्मिकशिक्षां लभन्ते। .... लभेरन्।

2. वयं राष्ट्रहिताय यतामहे । .... ।

3. यूयं कदापि न स्पर्धध्वे । .... ।
4. शत्रवः भीत्या पलायन्ते । .... ।
5. त्वं परीक्षायां विजयसे । .... ।

5. अत्र गुणत्रयात्मकस्य आहारस्य आवलिः दत्ता अस्ति । तस्याः आधारेण सेव, भुज्, कृ, लभ – इत्येतेषां धातूनां विधिलिङ्रूपाणि योजयित्वा यथोदाहरणं वाक्यानि लिखत –

आहारः		
सात्त्विकः	राजसः	तामसः
आयुर्वर्धनः	कटुः	यातयामः
सत्त्ववर्धनः	आम्लः	गतरसः
बलवर्धनः	लवणः	पूतियुक्तः
आरोग्यवर्धनः	अत्युष्णः	पर्युषितः
सुखवर्धनः	तीक्ष्णः	उच्छिष्टः
प्रीतिवर्धनः	रूक्षः	अमेध्यः

1. सः आरोग्यवर्धनम् आहारं सेवेत ।
2. तौ प्रीतिवर्धनं भोजनं लभेयाताम् ।
3. अहं .... ।
4. सज्जनाः .... ।
5. वयं .... ।
6. त्वं .... ।
7. ताः .... ।
8. युवां .... ।
9. आवां .... ।
10. यूयं .... ।
11. सात्त्विकः .... ।
12. भवान् .... ।
13. भवती .... ।
14. एतौ .... ।
15. भवन्तः .... ।
16. तौ .... ।
17. सा .... ।
18. अहं .... ।
19. योगिनः .... ।
20. वयं .... ।

☞ एते सुभाषिते पठत –

1. गते शोकं न कुर्वीत भविष्यं नैव चिन्तयेत्।
वर्तमानेषु कालेषु वर्तयन्ति विचक्षणाः ॥

बुद्धिमता पुरुषेण गतः विषयः न चिन्तनीयः। भविष्यतः विषयेऽपि न चिन्तनीयम्। तेन वर्तमानकालविषये एव चिन्तनीयं, व्यवहर्तव्यं च।

श्वः कार्यमद्यकुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम्।
न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतमद्य न वा कृतम् ॥

श्वः करणीयं कार्यं बुद्धिमान् अद्यैव कुर्यात्। अपराह्णे करणीयं कार्यं पूर्वाह्णे एव कुर्यात्। यतः मृत्युः अनेन एतत् कार्यं कृतमस्ति न वा इति न प्रतीक्षते।

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥6.10॥

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम्।

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ॥6.11॥

विशेषः

चाटुश्लोकः

किं वाससेत्यत्र विचारणीयं वासःप्रधानं खलु योग्यतायाः।
पीताम्बरं वीक्ष्य ददौ स्वकन्यां चर्माम्बरं वीक्ष्य विषं समुद्रः ॥

वस्त्रेण किम् ? इति विषये चिन्तनीयं किञ्चित् अस्ति। वस्त्रं योग्यतायाः निर्णायकं भवति। भगवान् विष्णुः पीताम्बरधारी अस्ति इति तं दृष्ट्वा समुद्रराजः तस्मै पुत्रीं लक्ष्मीं दत्तवान्। शिवः तु चर्माम्बरधारी। तं दृष्ट्वा समुद्राजः तस्मै विषं दत्तवान् !

17. यदि गीतां न अपठिष्यं ....

एतत् सम्भाषणम् उच्चैः पठत –

लृङ्लकारः

आचार्यः	–	विजय ! गीतोपदेशस्य कारणं जानासि किम् ?
शिष्यः	–	आम्। जानामि। अर्जुनस्य विषादः तत्र कारणम्। अर्जुनः यदि विषादाविष्टः न **अभविष्यत्** तर्हि कृष्णः गीतां न **उपादेक्ष्यत्**।
मीनाक्षी	–	किन्तु अर्जुनः विषादं कथम् अनुभूतवान् ?
आचार्यः	–	अर्जुनः युद्धपरिणामे स्वस्य अधिकारसम्बन्धं स्थापितवान्, अतः विषादः जातः। यदि सः कर्मण्येव स्वाधिकारम् **अस्थापयिष्यत्** तर्हि तस्य विषादः न **अभविष्यत्**।
विजयः	–	अस्तु। यदि अर्जुनः एतत् युद्धम् अधर्मविरुद्धम् इति विचिन्त्य **अयोत्स्यत** तर्हि तस्य विषादः न **अभविष्यत्**।
मीनाक्षी	–	अवश्यं खलु ! अर्जुनः आदौ न चिन्तितवान् यत् धर्मकार्यं न **अभविष्यत्** चेत् अहं गाण्डीवचालनकौशलं श्रीकृष्णस्य सान्निध्यं च न **प्राप्स्यम्** इति।
आचार्यः	–	सः युद्धभूमौ एव विषादग्रस्तः अभवत्। यदि विषादरहितः **अभविष्यत्** तर्हि गीतोपदेशस्य अवसरः न **अभविष्यत्**।
विजयः	–	मोहग्रस्तः धनञ्जयः हृषीकेशं प्रार्थयत यत् मम साहाय्यं करोतु।
आचार्यः	–	तदा श्रीकृष्णः कुरुक्षेत्रे अष्टादशाध्यायिनीं गीताम् उपादिशत्।
विजयः	–	उपदेशं श्रुत्वा अर्जुनस्य मोहः नष्टः, स्मृतिः लब्धा।
मीनाक्षी	–	परिणामतः नष्टमोहः अर्जुनः युद्धाय असन्नह्यत।
आचार्यः	–	अर्थात् यदि कृष्णः अर्जुनं न **उपादेक्ष्यत्** तर्हिः सः **अयोत्स्यत**। पाण्डवाः नैव **अजेष्यन्**।
विजयः	–	न वा वयं गीतारूपम् अमूल्यनिधिं **अलप्स्यामहि**।
मीनाक्षी	–	अहं यदि गीतां न **अपठिष्यं** तर्हि जगतः वास्तविकस्वरूपं न **अज्ञास्यम्**।
आचार्यः	–	न केवलं तत्, अस्य उपनिषत्सारामृतस्य आस्वादनात् एव वयं वञ्चिताः **अभविष्याम**।

पठत अवगच्छत च –

1. *अर्जुनेन सह यदि श्रीकृष्णः न अभविष्यत् तर्हि सः युद्धं न अकरिष्यत्।*
2. अर्जुनः यदि रणाङ्गणात् पलायिष्यत तर्हि इतिहासः तम् अनिन्दिष्यत्।
3. पाण्डवाः अज्ञातवासे वासांसि अभिधानानि च यदि न पर्यवर्तयिष्यन् तर्हि तेषाम् अभिज्ञानम्

अभविष्यत्।

4. श्रीकृष्णः स्थिरमतिः इति न अवदिष्यत् तर्हि अर्जुनस्य मतिः स्थिरा न अभविष्यत्।
5. श्रीकृष्णः यदि अर्जुनस्य सारथिः न अभविष्यत् तर्हि जनाः तं 'पार्थसारथिः' इति न समबोधयिष्यन्।
6. अर्जुनः श्रीकृष्णस्य वचनं श्रुत्वा यदि शीघ्रमेव तृप्तिं प्राप्स्यत् तर्हि श्रीकृष्णः विस्तरेण गीतां न अवदिष्यत्।
7. कौरवाः श्रीकृष्णस्य शान्तिप्रस्तावम् अङ्ग्यकरिष्यन् तर्हि पाण्डवाः न अयोत्स्यन्त।
8. महाभारतयुद्धं न अभविष्यत् चेत् गीतोपदेशः न अभविष्यत्।
9. धर्मराजः द्यूतेन न अक्रीडिष्यत् चेत् पाण्डवाः वनं न अगमिष्यन्।

सावधानं पश्यत, जानीत च –
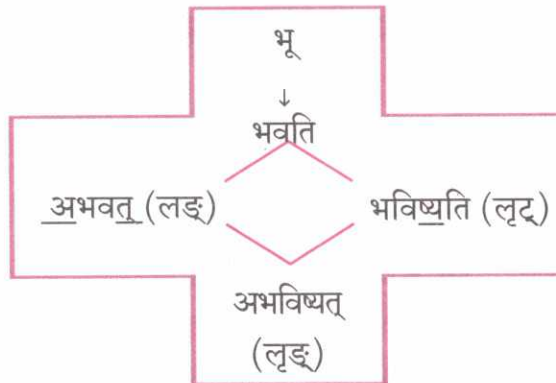
परस्मैपदिधातूनां लृङ्लकारे रूपाणि एवं भवन्ति –

'भू' धातुः			
	अभविष्यत्	अभविष्यताम्	अभविष्यन्
	अभविष्यः	अभविष्यतम्	अभविष्यत
	अभविष्यम्	अभविष्याव	अभविष्याम

आत्मनेपदिधातूनां लृङ्लकारे रूपाणि एवं भवन्ति –

'वन्द्' धातुः			
	अवन्दिष्यत	अवन्दिष्येताम्	अवन्दिष्यन्त
	अवन्दिष्यथाः	अवन्दिष्येथाम्	अवन्दिष्यध्वम्
	अवन्दिष्ये	अवन्दिष्यावहि	अवन्दिष्यामहि

अवधानपूर्वकं पठत –

1. विजयः यदि मार्गनियमं **पर्यपालयिष्यत्** तर्हि दुर्घटना न अभविष्यत्।
2. हनुमान् सञ्जीवनीं न **आनेष्यत्** चेत् रामलक्ष्मणौ संज्ञां न **प्राप्स्यताम्**।
3. मिहिरः वैद्यस्य सूचनाम् **अवागमिष्यत्** चेत् शीघ्रं स्वस्थः अभविष्यत्।
4. अहं तत्र **उपावेक्ष्यं** चेत् युतकं मलिनम् अभविष्यत्।
5. भीमः यदि दुर्योधनं वक्षसि एव **प्राहरिष्यत्** तर्हि **पराजेष्यत**।
6. आवां समये **आगमिष्याव** चेत् मोदकम् अपि **प्राप्स्याव**।
7. यात्रिकाः यदि पराक्रमं **प्रादर्शयिष्यन्** तर्हि शत्रवः विमानं न **अपाहरिष्यन्**।
8. सरोवरः **अशोक्ष्यत्** चेत् मृगाः **न्यवर्तिष्यन्त**।

एतेषु वाक्येषु उपसर्गसहितानां धातूनां लृङ्लकाररूपाणि स्थूलाक्षरैः मुद्रितानि सन्ति।

पठत जानीत च –

उपसर्गसहितक्रियाः	लङ्रूपाणि		लृङ्रूपाणि
अपगच्छति	अप + अगच्छत्	अपागच्छत्	अपागमिष्यत्
परिहरति	परि + अहरत्	पर्यहरत्	पर्यहरिष्यत्
आनयति	आ + अनयत्	आनयत्	आनेष्यत्
आगच्छति	आ + अगच्छत्	आगच्छत्	आगमिष्यत्
प्रतिवदति	प्रति + अवदत्	प्रत्यवदत्	प्रत्यवदिष्यत्
अनुकरोति	अनु + अकरोत्	अन्वकरोत्	अन्वकरिष्यत्
प्रविशति	प्र + अविशत्	प्राविशत्	प्रावेक्ष्यत्
उत्तिष्ठति	उत् + अतिष्ठत्	उदतिष्ठत्	उदस्थास्यत्
विहरति	वि + अहरत्	व्यहरत्	व्यहरिष्यत्
प्रार्थयते	प्र + आर्थयत	प्रार्थयत	प्रार्थयिष्यत
निर्गच्छति	निर् +अगच्छत्	निरगच्छत्	निरगमिष्यत्
उपदिशति	उप + अदिशत्	उपादिशत्	उपादेक्ष्यत्
विराजते	वि + अराजत	व्यराजत	व्यराजिष्यत
व्यवहरति	वि + अव +अहरत्	व्यवाहरत्	व्यवाहरिष्यत्

विशेषः –

स्वीकरोति	– स्वी + अकरिष्यत्	→ स्व्यकरिष्यत्
अङ्गीकरोति	– अङ्गी + अकरिष्यत्	→ अङ्ग्यकरिष्यत्

अभ्यासः

1. यथोदाहरणं लृङ्प्रयोगेण वाक्यानि लिखत –

उदा – परशुरामः शप्तवान्। कर्णः धनुर्विद्यां विस्मृतवान्।
परशुरामः यदि न अशप्स्यत् तर्हि कर्णः धनुर्विद्यां न व्यस्मरिष्यत् ।

1. अर्जुनः धनुर्विद्यायाः अभ्यासं कृतवान्। धनुर्धारी इति ख्यातः अभवत्।
   .... ।
2. एकलव्यः अङ्गुष्ठं दत्तवान्। गुरुभक्तः इति प्रसिद्धः अभवत्।
   .... ।
3. कर्णः सर्वान् दानेन तोषितवान्। दानवीरः इति ख्यातिं प्राप्तवान्।
   .... ।
4. श्रीकृष्णः व्रजं विहाय अगच्छत्। द्वारकायां राज्यम् अरचयत्।
   .... ।
5. पाण्डवाः द्यूतेन क्रीडितवन्तः। सर्वदा पराजयं प्राप्तवन्तः।
   .... ।
6. मुनिः शापं ददाति। दुष्यन्तः शकुन्तलां विस्मरति।
   .... ।
7. बालिकाः गीतां न अन्वगायन्। गीता कण्ठस्था न अभवत्।
   .... ।

2. कोष्ठके लिखितानि पदानि चित्वा वाक्यानि पूरयत –

अभविष्यत्	अगमिष्यत्	अन्वकरिष्यन्	अकरिष्यत्
प्राप्स्यत्	उदतरिष्यत्	अलप्स्यत	व्यस्मरिष्यत्

ललितः विद्यालयं न गतवान्। सः प्रतिदिनं विद्यालयम् **अगमिष्यत्** चेत् सम्यक् अध्ययनम् .... । सम्यक् अध्ययनम् .... चेत् परीक्षां निःशङ्कम् .... । परीक्षाम् .... चेत् उच्चशिक्षणम् .... । उच्चशिक्षणम् .... चेत्

विवेकं .... । विवेकं .... चेत् निरन्तरं राष्ट्रसेवाम् ....। निरन्तरं राष्ट्रसेवाम् ....चेत् लोकस्य हितम् .... । लोकः चिरकालं तं न .... । तस्मात् ललितस्य जीवनयात्रा सफला .... ।

3. वाक्ये प्रयुक्तानां लट्रूपाणां स्थाने लृङ्रूपाणि उपयुज्य वाक्यानि पुनः लिखत –

उदा – विद्युत् भवति, दीपः ज्वलति।

यदि विद्युत् अभविष्यत् तर्हि दीपः अज्वलिष्यत् ।

1. छात्राः भवन्ति, शिक्षकः पाठयति।

   .... ।
2. कोषे धनम् अस्ति, फलं क्रीणामि।

   .... ।
3. उत्साहः अस्ति, भवान् लक्ष्यं प्राप्नोति।

   .... ।
4. विरामः अस्ति, भवती नाटकं पश्यति।

   .... ।
5. भवतः वचनं सत्यम् अस्ति, अङ्गीकरोमि।

   .... ।
6. वृक्षाः उन्नताः भवन्ति, पतन्ति।

   .... ।
7. सः सम्यक् कार्यं करोति, निर्वाचने जयति।

   .... ।
8. भवान् कम्बलं धरति, शैत्यं न बाधते।

   .... ।
9. जलं भवति, तडागः शुष्कः न भवति।

   .... ।
10. अनिलः आलस्यं त्यजति, सुखम् अनुभवति।

    .... ।

सकर्मकाः अकर्मकाः च धातवः

एतानि वाक्यानि सावधानतया परिशीलयत –

सकर्मकाः

कर्तृपदम्	कर्मपदम्	क्रियापदम्
लेखकः	ग्रन्थं	पठति। (पठ)
सैनिकः	देशं	रक्षति। (रक्ष)
अतिथिः	भोजनं	करोति। (कृ)
भक्तः	देवम्	अर्चति। (अर्च)
भवती	दूरदर्शनं	पश्यति। (दृश्)
सः	सर्वं	जानाति। (ज्ञा)
धेनुः	तृणं	खादति। (खाद्)
बालः	विषयं	स्मरति। (स्मृ)

अकर्मकाः

कर्तृपदम्	क्रियापदम्
शिक्षकः	अस्ति। (अस)
बाला	हसति। (हस्)
मयूरः	नृत्यति। (नृत्)
शिशुः	क्रीडति। (क्रीड्)
हरिणः	धावति। (धाव्)
भीरुः	रोदिति। (रुद्)
शुकः	डयते। (डी)
सस्यं	वर्धते। (वृध्)

अवधेयम्

- उपरितनवाक्येषु प्रयुक्ताः पठ, रक्ष, कृ – इत्यादयः धातवः **सकर्मकाः**, यतः एतेषां कर्म सम्भवति।
- अपरस्मिन् भागे विद्यमानेषु वाक्येषु प्रयुक्ताः अस, हस्, नृत् –इत्यादयः धातवः **अकर्मकाः**, यतः एतेषां धातूनां कर्म न सम्भवति।
- केषां धातूनां कर्म सम्भवति केषां च कर्म न सम्भवति इत्यस्य ज्ञानाय कश्चन क्रमः अनुसर्तव्यः भवति।

i. प्रथमतया क्रियापदम् उच्चारणीयम्। यथा – पठति।

ii. तदनन्तरं कर्तृसहितं क्रियापदम् उच्चारणीयम्। यथा – लेखकः पठति।

iii. कर्तृक्रिययोः मध्ये द्वितीयाविभक्तिसम्बद्धः कं / कां / किम् इति प्रश्नः करणीयः।

यथा – लेखकः कं /कां / किं पठति ?

लेखकः ग्रन्थं / पत्रिकां / रामायणं पठति।

अत्र उत्तरं प्राप्यते, अतः 'पठ'धातुः सकर्मकः।

iV. प्रश्नकरणानन्तरं यदि उत्तरं प्राप्यते तर्हि धातुः सकर्मकः इति निश्चेतुं शक्यते।

V. पूर्वतनक्रमेणैव प्रश्नकरणानन्तरं यदि उत्तरं न प्राप्यते तर्हि धातुः अकर्मकः इति निश्चेतुं शक्यम्।

यथा – क) अस्ति। ख)शिक्षकः अस्ति। ग) शिक्षकः कं /कां /किम् अस्ति ?

शिक्षकः .... अस्ति। अत्र उत्तरं न प्राप्यते, अतः 'अस'धातुः अकर्मकः।

अभ्यासः

4. यथानिर्देशं धातुः सकर्मकः उत अकर्मकः इति लिखत –

क्रियापदम्	कर्तृसहितक्रियापदम्	कर्तृसहितक्रियामुद्दिश्य प्रश्नः	उत्तरमस्ति उत न	सकर्मकः/अकर्मकः
इच्छति	बालः इच्छति	बालः कं / कां / किम् इच्छति	अस्ति	सकर्मकः
वर्धते	बालः वर्धते	बालः कं / कां / किं वर्धते	नास्ति	अकर्मकः
वन्दते	....	....	....	....
उपविशति	....	....	....	....
लभते	....	....	....	....
शृणोति	....	....	....	....
सहते	....	....	....	....
क्रीणाति	....	....	....	....
पतति	....	....	....	....
कम्पते	....	....	....	....
श्लाघते	....	....	....	....

5. यथोदाहरणं वाक्यं सकर्मकवाक्यम् उत अकर्मकवाक्यम् इति आवरणे लिखत –

उदा – सः वदति। **(सकर्मकवाक्यम्)** बालकः पतति। **(अकर्मकवाक्यम्)**

1. बालः क्षिपति। (..............) 2. दीपः ज्वलति। (..............)
3. योधः गृह्णाति। (..............) 4. सज्जनः त्यजति। (..............)
5. मार्जारः गच्छति। (..............) 6. नदी प्रवहति। (..............)
7. सः शक्नोति। (..............) 8. कर्मकरः क्षालयति।(..............)
9. आनन्दः भवति। (..............) 10. मशकः दशति। (..............)
11. अहं मन्ये। (..............) 12. चोरः पलायते। (..............)
13. सा वसति। (..............) 14. भवान् पिबति। (..............)
15. मूर्खः निन्दति (..............) 16. रथः तिष्ठति। (..............)
17. भवती खिद्यते। (..............) 18. पक्षी चिनोति। (..............)
19. मेघः वर्षति। (..............) 20. चित्रं शोभते। (..............)

द्विकर्मकाः धातवः

एतानि वाक्यानि सावधानतया परिशीलयत –

1. भिक्षुकः **धनिकं धनं** याचति। (याच्)
2. अध्यापकः **छात्रं प्रश्नं** पृच्छति। (प्रच्छ)
3. पितामहः **पौत्रं कथां** वदति। (वद)
4. सेवकः **आसन्दं प्रकोष्ठं** नयति। (नी)
5. कर्मकरः **पेटिकाम् आपणं** वहति। (वह)

अवधेयम्

- याच्, प्रच्छ, वद– इत्येतादृशाः उपरितनवाक्येषु प्रयुक्ताः धातवः **द्विकर्मकाः**, यतः एतेषां कर्मद्वयं सम्भवति।
- द्विकर्मकप्रयोगे एकं कर्म प्रधानम्, अपरं च गौणं भवति।

गौणं कर्म – यस्य कर्मणः **अन्यविभक्तिप्राप्तिसम्भावना अस्ति** तत् गौणं कर्म इति ज्ञातुं शक्यते।
यथा –भिक्षुकः धनिकं धनं याचति – इत्यत्र धनिककर्मणः धनिकात् इति पञ्चमीविभक्तिः अपि भवितुम् अर्हति। अतः अत्र धनिकः गौणं कर्म भवति।

प्रधानं कर्म – यस्य कर्मणः **सर्वदा कर्मत्वम् एव भवति** यत्र च **अन्यविभक्तेः प्रयोगस्य सम्भावना नास्ति** तत् प्रधानं कर्म।
यथा – 'भिक्षुकः धनिकं धनं याचति' इत्यस्मिन् वाक्ये धनम् इत्यस्य सर्वदा 'कर्मत्वम्' एव भवति। अतः तत्र द्वितीयाविभक्तिः एव भवति।

- द्विकर्मकाः धातवः षोडश सन्ति। तेषां लट्लकारे प्रथमपुरुषैकवचनरूपाणि एवं भवन्ति –

1. दोग्धि (दुह)	2. याचति (याच्)	3. पचति (पच्)
4. दण्डयति (दण्ड)	5. रुणद्धि (रुध्)	6. पृच्छति (प्रच्छ)
7. चिनोति (चि)	8. ब्रवीति (ब्रू)	9. शास्ति (शास्)
10 . जयति (जि)	11. मथ्नाति(मन्थ)	12. मुष्णाति (मुष)
13. नयति (नी)	14. हरति (हृ)	15. कर्षति (कृष)
16. वहति (वह)		

- एवं धातवः सकर्मकाः, अकर्मकाः द्विकर्मकाः इति त्रिधा भवन्ति।

सूक्तिः – बहुविघ्नास्तु सदा कल्याणसिद्धयः।

18 संस्कृतिः संस्कृताश्रिता

एतत् सम्भाषणम् उच्चैः पठत –

कर्मणिप्रयोगः
(वर्तमानकाले)

(कश्चन प्रधानाचार्यः। संस्कृतकार्यक्रमेषु महती आसक्तिः तस्य। सः विद्यालये अध्यापकानाम् एकां गोष्ठीम् आहूय कार्यक्रमाणां सन्दर्भे चर्चां करोति।)
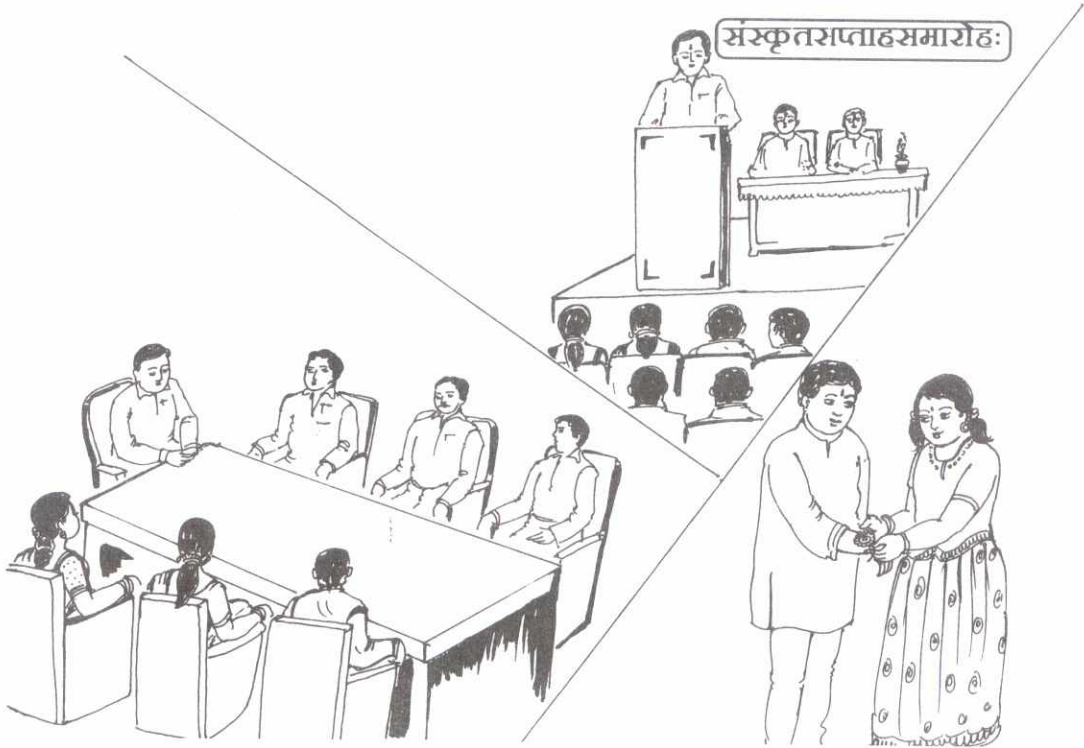
प्रधानाचार्यः – संस्कृतसप्ताहस्य आचरणावसरे अस्माभिः प्रतिवर्षं बहवः कार्यक्रमाः **क्रियन्ते**। अस्मिन् वर्षे अपि कार्यक्रमाः **क्रियन्ते** खलु ?

राजेन्द्रः – निश्चयेन श्रीमन् ! अस्मिन् वर्षे प्रथमदिनस्य कार्यक्रमाय पञ्चमवर्गस्य छात्राः सज्जीकृताः। विद्यालयस्य पुरतः मार्गे स्थित्वा तैः सर्वेषां ललाटे तिलकं **धार्यते**, संस्कृतसप्ताहस्य शुभाशयाः **उच्यन्ते**।

प्रधानाचार्यः – समीचीनम् एतत्। अभयवर्य ! भवता किं **चिन्त्यते** ?

अभयः – द्वितीये दिने मया गीतस्पर्धा **आयोज्यते**।

प्रधानाचार्यः – तस्मिन् कार्यक्रमे कैः कैः भागः **गृह्यते** ?

अभयः – षष्ठवर्गस्य छात्रैः समूहगीतं **प्रस्तूयते**।

श्वेता – सप्तमवर्गस्य छात्रैः देशभक्तिगीतं **गीयते**।

प्रधानाचार्यः – तृतीये दिने संस्कृतभारत्याः विज्ञानप्रदर्शिनी **आयोज्यते** खलु ?

अभयः – आं श्रीमन् !

गौरवः – चतुर्थे दिने तु श्रावणपूर्णिमा। अतः सर्वैः परस्परं रक्षासूत्रं **बध्यते**। पञ्चमे दिने अष्टमवर्गस्य छात्रैः तत्र तत्र वीथीनाटकं **प्रदर्श्यते**।

पङ्कजा – षष्ठे दिने सर्वैः छात्रैः शोभायात्रा **क्रियते**। तदर्थं केन वस्तूनि **सङ्गृह्यन्ते** ? केन फलकानि **लिख्यन्ते** ? केन कुत्र नेतृत्वं **विधीयते** इत्येवं सर्वं निश्चेतव्यम्।

प्रधानाचार्यः – साधु ! साधु ! यदि सर्वैः मिलित्वा **निश्चीयते** तर्हि ....

सर्वे – आम्, अस्माभिः तथैव **क्रियते**।

प्रधानाचार्यः – समग्रकार्यक्रमः केन **निरुह्यते** ?

राजेन्द्रः – मया।

अभयः – मया मञ्चः **अलङ्क्रियते**।

गौरवः – मया सर्वाणि अपेक्षितानि वस्तूनि **आनीयन्ते**।

पङ्कजा, श्वेता – आवाभ्यां कार्यक्रमार्थं छात्राः **सज्जीक्रियन्ते**।

पङ्कजा – गीतानां रागसंयोजनाय नृत्यनिर्देशनाय च सङ्गीतशिक्षिकया साहाय्यं **क्रियते** किम् ?

प्रधानाचार्यः – निश्चयेन **क्रियते**। संस्कृतकार्यक्रमाय तस्याम् अपि महान् उत्साहः **दृश्यते** एव। तदर्थं मया सा **सूच्यते**। अस्माभिः सर्वैः **ज्ञायते** एव यत् संस्कृतसप्ताहस्य अन्तिमे दिने अस्माकं विद्यालयस्य वार्षिकोत्सवः अपि। तस्मात् सवैभवं कार्यक्रमः **आचर्यते**। अद्यत्वे संस्कृतेन कृताः कार्यक्रमाः जनैः **श्लाघ्यन्ते**। प्रमुखेभ्यः अभिभावकेभ्यः सर्वेभ्यः संस्कृतानुरागिभ्यः च मया आमन्त्रणं **प्रेष्यते**। केचन प्रतिष्ठिताः अपि विशेषेण **आहूयन्ते**। तेषां पुरतः चिताः सांस्कृतिककार्यक्रमाः **प्रस्तूयन्ते**। अन्ते च पुरस्काराः प्रदीयन्ते। प्रतीकचिह्नानि प्रमाणपत्राणि च **वितीर्यन्ते**। वयं सर्वे सम्भूय संस्कृतसप्ताहम् आचराम। कार्यक्रमं यशस्विनं च कुर्याम।

☞ एतानि वाक्यानि सावधानतया उच्चैः पठत –

छात्रेण **श्लोकः पठ्यते**।
बालेन **चाकलेहः खाद्यते**।
मया **फलरसः पीयते**।
तेन **भिक्षा त्यज्यते**।
अस्माभिः **देवः अर्च्यते**।
नेत्रा **देशः रक्ष्यते**।
युष्माभिः **सत्कार्यं क्रियते**।
भवद्भिः **चोरः ताड्यते**।
कविना **गीतं रच्यते**।
भवत्या **कार्यक्रमः अवलोक्यते**।

अध्यापकेन **ग्रन्थः लिख्यते**।
सुधया **फलानि इष्यन्ते**।
मित्रेण **लेखन्यः नीयन्ते**।
दुर्जनैः **सज्जनाः निन्द्यन्ते**।
त्वया **कथाः उच्यन्ते**।
रजकैः **वस्त्राणि क्षाल्यन्ते**।
भवता **पत्रिकाः स्थाप्यन्ते**।
बालेन **विषयाः ज्ञायन्ते**।
सर्वैः **नियमाः पाल्यन्ते**।
भवतीभिः **स्पर्धाः आयोज्यन्ते**।

☞ पूर्वम् अस्माभिः पठितानि वाक्यानि एतादृशानि –

बालः पाठं **पठति**।
अहं कार्यं **करोमि**।
त्वं मन्त्रान् **स्मरसि**।

छात्रः विषयं **जानाति**।
वयं देवं **नमामः**।
यूयं विद्यालयं **गच्छथ**।

☞ एतानि वाक्यानि परिशीलयत –

कर्तरिप्रयोगः	कर्मणिप्रयोगः
बालः पाषाणं **क्षिपति**।	बालेन **पाषाणः क्षिप्यते**।
सेवकः धनम् **इच्छति**।	सेवकेन **धनम् इष्यते**।
सा शाटिकां **क्षालयति**।	तया **शाटिका क्षाल्यते**।
अहं लेखनीं **नयामि**।	मया **लेखनी नीयते**।
बालिकाः प्रश्नं **लिखन्ति**।	बालिकाभिः **प्रश्नः लिख्यते**।
भवान् घटीः **पश्यति**।	भवता **घट्यः दृश्यन्ते**।
त्वम् आसन्दान् **मार्जयसि**।	त्वया **आसन्दाः मार्ज्यन्ते**।
वयम् आपणं **गच्छामः**।	अस्माभिः **आपणः गम्यते**।

अवधेयम्

☞ कर्तरिप्रयोगसम्बद्धवाक्यानां परिशीलनानन्तरं वयं कर्तरिप्रयोगस्य नियमान् एवं संग्रहीतुं शक्नुमः –

i. **कर्तरिप्रयोगे कर्तृपदं प्रथमाविभक्त्यन्तं भवति।**
यथा – 'छात्रः श्लोकं पठति' इत्यत्र **छात्रः** इति कर्तृपदं प्रथमाविभक्त्यन्तम् अस्ति।

ii. **कर्तरिप्रयोगे कर्मपदं** (यदि भवति तर्हि) **द्वितीयाविभक्त्यन्तं भवति।**
यथा – 'लेखकः ग्रन्थं लिखति' इत्यत्र **ग्रन्थम्** इति द्वितीयाविभक्त्यन्तम् अस्ति।

iii. **कर्तरिप्रयोगे कर्तुः क्रियापदस्य च वचनसम्बन्धः पुरुषसम्बन्धः च भवति।** (कर्तृपदम् एकवचनान्तं चेत् क्रियापदम् अपि एकवचनान्तं भवति। कर्तृपदं द्विवचनान्तं बहुवचनान्तं वा चेत् क्रियापदम् अपि द्विवचनान्तं बहुवचनान्तं वा भवति। कर्तारम् अनुसृत्य प्रथमपुरुषस्य मध्यमपुरुषस्य उत्तमपुरुषस्य वा क्रियापदस्य प्रयोगः भवति।)

यथा –

क) **छात्रः** श्लोकं **पठति**। (वचनसम्बन्धः)
छात्रौ श्लोकं **पठतः**। (वचनसम्बन्धः)
छात्राः श्लोकं **पठन्ति**। (वचनसम्बन्धः)

ख) **सः** कार्यं **करोति**। (पुरुषसम्बन्धः)
त्वं कार्यं **करोषि**। (पुरुषसम्बन्धः)
अहं कार्यं **करोमि**। (पुरुषसम्बन्धः)

एते अंशाः अस्माभिः पूर्वमपि परिशीलिताः स्युः एव।

☞ एवमेव कर्मणिप्रयोगसम्बद्धवाक्यानि परिशील्य वयं कर्मणिप्रयोगस्य नियमान् एवं संग्रहीतुं शक्नुमः –

i. **कर्मणिप्रयोगे कर्तृपदं तृतीयाविभक्त्यन्तं भवति।**

ii. **कर्मणिप्रयोगे कर्मपदं प्रथमाविभक्त्यन्तं भवति।**

iii. **कर्मणिप्रयोगे कर्मणः क्रियापदस्य च वचनसम्बन्धः पुरुषसम्बन्धः च भवति।** (कर्मपदम् एकवचनान्तं चेत् क्रियापदम् अपि एकवचनान्तं भवति। कर्मपदं द्विवचनान्तं बहुवचनान्तं वा चेत् क्रियापदम् अपि द्विवचनान्तं बहुवचनान्तं वा भवति। कर्म अनुसृत्य प्रथमपुरुषस्य मध्यमपुरुषस्य उत्तमपुरुषस्य वा क्रियापदस्य प्रयोगः भवति।)

यथा – क) बालकेन **चाकलेहः** **खाद्यते**। (वचनसम्बन्धः)
बालकेन **चाकलेहौ** **खाद्येते**। (वचनसम्बन्धः)
बालकेन **चाकलेहाः** **खाद्यन्ते**। (वचनसम्बन्धः)

ख)	बालकेन	**सः**	**ताड्यते।**	(पुरुषसम्बन्धः)
	बालकेन	**त्वं**	**ताड्यसे।**	(पुरुषसम्बन्धः)
	बालकेन	**अहं**	**ताड्ये।**	(पुरुषसम्बन्धः)

अवधेयम्

वचनसम्बन्धः पुरुषसम्बन्धः च

कर्तरिप्रयोगः

बालकः (प्र.वि.) — श्लोकं (द्वि.वि.) — पठति

कर्तृपदम् — **कर्मपदम्** — **क्रियापदम्**

कर्मणिप्रयोगः

बालकेन (तृ.वि.) — श्लोकः (प्र.वि.) — पठ्यते → **धातुः + य +ते**

वचनसम्बन्धः पुरुषसम्बन्धः च
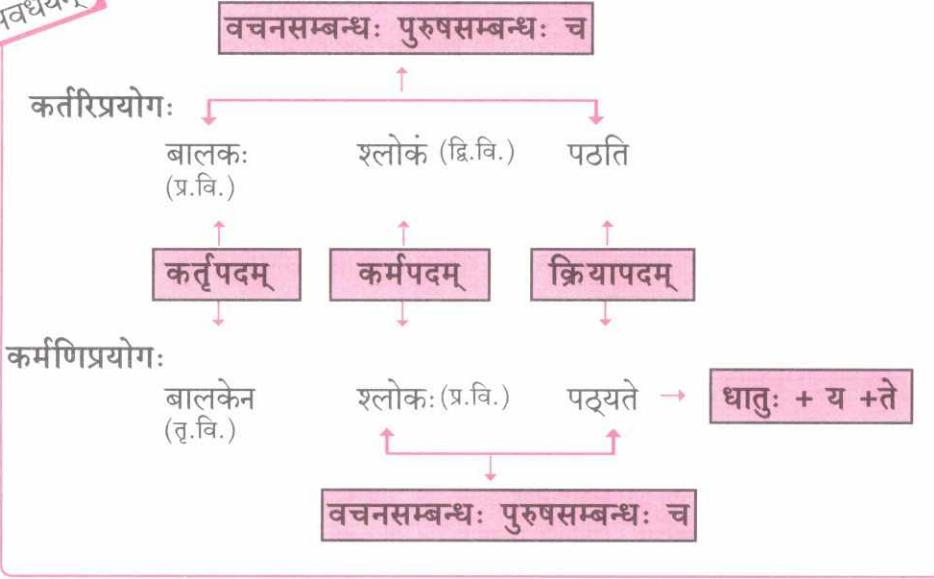
→ कर्मणिप्रयोगे वाक्यानि एवं भवन्ति –

प्रथमपुरुषः	बालेन सः दृश्यते।	बालेन तौ दृश्येते।	बालेन ते दृश्यन्ते।
मध्यमपुरुषः	बालेन त्वं दृश्यसे।	बालेन युवां दृश्येथे।	बालेन यूयं दृश्यध्वे।
उत्तमपुरुषः	बालेन अहं दृश्ये।	बालेन आवां दृश्यावहे।	बालेन वयं दृश्यामहे।

अवधेयम्

	कर्तरिप्रयोगे	कर्मणिप्रयोगे
परस्मैपदी	पठति	पठ् + य + ते
आत्मनेपदी	सेवते	सेव् + य +ते

→ उपरि दत्तेषु धातुरूपेषु परस्मैपदिनाम् अन्ते 'ति' इति, आत्मनेपदिनाम् अन्ते 'ते' इति च अस्ति।

→ कर्मणि प्रयोगे तु उभयविधानाम् अपि धातूनाम् अन्ते 'ते' इति आत्मनेपदिरूपमेव भवति।

→ कर्मणिप्रयोगे धातोः अनन्तरं 'य' इति श्रूयते।

अभ्यासः

1. अधः क्रियापदैः सह मूलधातवः अपि निर्दिष्टाः सन्ति। तेषां यथानिर्देशं कर्मणि रूपं लिखत–

पठति (पठ्)	पठ् + य +ते	पठ्यते
जपति (जप्)	....	....
आप्नोति (आप्)	....	....
पश्यति (दृश्)	....	....
जानाति (ज्ञा)	....	....
इच्छति (इष्)	....	....
जिघ्रति (घ्रा)	....	....
सहते (सह्)	....	....
वन्दते (वन्द्)	....	....
सेवते (सेव्)	....	....
वीक्षते (वि+ईक्ष्)	....	....
लभते (लभ्)	....	....

2. अधस्तनकर्तरिप्रयोगवाक्यानि कर्मणिप्रयोगवाक्यत्वेन परिवर्त्य लिखत –

कर्तरिप्रयोगः	कर्मणिप्रयोगः
उदा – 1. अर्जुनः प्रश्नं पृच्छति। (पृच्छ्)	अर्जुनेन प्रश्नः पृच्छ्यते।
2. वैश्वानरः अन्नं पचति। (पच्)	....
3. सः राज्यं न इच्छति। (इष्)	....
4. एषः विषयं जानाति। (ज्ञा)	....
5. अभिमन्युः सन्देशं प्रेषयति। (प्रेष्)	....
6. यज्ञः पापं क्षालयति। (क्षाल्)	....
7. अहं कथां शृणोमि। (श्रु)	....
8. सः हतं मन्यते। (मन्)	....
9. क्षत्रियः युद्धं लभते। (लभ्)	....

10. कृष्णः मार्गं सूचयति। (सूच्) ....
11. शिष्यः गुरुं सेवते। (सेव्) ....
12. सैनिकः शत्रुं ताडयति। (ताड) ....
13. केशवः विभूतियोगं कथयति। (कथ्) ....
14. रथी सैन्यम् आलोकते। (आ+लोक्) ....
15. जनाः इन्द्रजालं वीक्षन्ते। (वि+ईक्ष्) ....
16. कृष्णः भक्तान् इच्छति। (इष्) ....
17. तामसगुणयुक्तः अकार्यं करोति। (कृ) ....
18. धूमः वह्निम् आवृणोति। (आ+वृ)..
19. भीष्मः शङ्खं धमति। (ध्मा) ....
20. सर्वः कर्मफलम् अनुभवति। (अनु+भू) ....

अवधेयम्

धातुः व्यञ्जनान्तः चेत् यकारयोजनेन कर्मणिरूपं सिद्ध्यति।

यथा – रक्षति – रक्ष्यते (रक्ष् + य + ते)

खादति – खाद्यते (खाद् + य + ते)

येषां धातूनां कर्तरिप्रयोगे 'य' दृश्यते तेषां धातूनां कर्मणिप्रयोगे एकः एव 'य'कारः दृश्यते।

यथा – क्षालयति – क्षाल्यते

सूचयति – सूच्यते

अधस्तनवाक्यानि सावधानतया पठत –

कर्तरिप्रयोगः	कर्मणि प्रयोगः
सः दुर्गुणं त्यजति। (त्यज्)	तेन दुर्गुणः त्यज्यते।
कार्यकर्ता गीतं गायति। (गा)	कार्यकर्त्रा गीतं गीयते।
अहम् आम्ररसं पिबामि। (पा)	मया आम्ररसः पीयते।
सौचिकः वस्त्रं माति। (मा)	सौचिकेन वस्त्रं मीयते।

अभ्यासः

'आ'कारान्तानां धातूनां कर्मणिप्रयोगे 'ई' इति भवति। यथा – दा –दी, पा –पी

3. यथोदाहरणं यथोचितधातुरूपेण रिक्तस्थानानि पूरयत –

उदा – सर्वे उपहारान् ददति। (दा) — सर्वैः उपहाराः दीयन्ते।

नायकः नेतृत्वं विदधाति (वि+धा) — नायकेन नेतृत्वं विधीयते।

1. गायकेन
   - गीतं (गा) — गीयते।
   - गीते — गीयेते।
   - गीतानि — गीयन्ते।

2. कुम्भकारेण
   - घटः (निर्+मा) — ....
   - घटौ — ....
   - घटाः — ....

3. सम्पादकेन
   - पत्रिका (दा) — ....
   - पत्रिके — ....
   - पत्रिकाः — ....

4. तेन
   - कार्यं (वि+धा) — ....
   - कार्ये — ....
   - कार्याणि — ....

5. संन्यासिना
   - वस्तु (जहाति, हा) — ....
   - वस्तुनी — ....
   - वस्तूनि — ....

विशेषक्रियापदानि

* कर्तरि कर्मणि च प्रथमपुरुषस्य एकवचनरूपम् उच्चैः पठत –

धातुः	कर्तरि	कर्मणि	धातुः	कर्तरि	कर्मणि
जि	जयति	जीयते	क्री	क्रीणाति	क्रीयते
चि	चिनोति	चीयते	नी	नयति	नीयते
अधि+इ	अधीते	अधीयते	कृ	करोति	क्रियते
श्रु	शृणोति	श्रूयते	धृ	धरति	ध्रियते
स्तु	स्तौति	स्तूयते	वृ	वृणोति	व्रियते
ध्यै	ध्यायति	ध्यायते	तॄ	तरति	तीर्यते
घ्रा	जिघ्रति	घ्रायते	ध्मा	धमति	ध्मायते

अवधेयम्

☞ 'इ'कारान्तानाम् 'उ'कारान्तानां च धातूनां कर्मणि प्रयोगे दीर्घं रूपं भवति।
यथा- जि - जीयते स्तु - स्तूयते

☞ ईकारान्तानाम्, ऊकारान्तानां च धातूनां कर्मणि प्रयोगे दीर्घं रूपं भवति।
यथा - नी - नीयते धू - धूयते

☞ ऋकारान्तस्य धातोः 'रि', 'ॠ'कारन्तस्य 'ईर्' ऐकारान्तस्य 'आ' इति च प्रायः भवति।
यथा - कृ - क्रियते तृ -तीर्यते , ध्यै -ध्यायते।

अभ्यासः

4. अधस्तनवाक्यानि कर्मणिवाक्यत्वेन परिवर्तयत -

कर्तरिप्रयोगः	कर्मणिप्रयोगः
1. रक्षकः शत्रून् जयति।	**रक्षकेण शत्रवः जीयन्ते ।**
2. भक्ता पुष्पाणि चिनोति।	.... ।
3. शिक्षिका ग्रन्थम् अधीते।	.... ।
4. अधिकारी विचारान् शृणोति।	.... ।
5. सा लेखनीं क्रीणाति।	.... ।
6. सेवकः स्यूतान् नयति।	.... ।
7. सचिवाः कार्यं कुर्वन्ति।	.... ।
8. बालिकाः वस्त्राणि धरन्ति।	.... ।
9. वरः कन्यां वृणोति।	.... ।
10. सैनिकः नदीं तरति।	.... ।
11. भक्तः देवं ध्यायति।	.... ।
12. भाषणकारः विषयं प्रस्तौति।	.... ।
13. वयं गीतानि शृणुमः।	.... ।
14. यूयं सत्कार्यं कुरुथ।	.... ।
15. यतिः भगवन्तं स्तौति।	.... ।

अवधेयम्

यदि धातोः आरम्भे वा दृश्यते तर्हि तस्य 'उ'इति परिवर्तनं भवति।

यथा –

(क)

वद्	वदति	उद्यते	व्	→	उ
वच्	वक्ति	उच्यते	व्	→	उ
वप्	वपति	उप्यते	व्	→	उ
वह्	वहति	उह्यते	व्	→	उ

(ख)

(आ) ह्वे	आह्वयति	आहूयते	दीर्घः भवति।

अभ्यासः

5. यथोचितेन कर्मणिप्रयोगेण रिक्तस्थानानि पूरयत –

		वद्	वच्	आ + ह्वे
शिक्षकेण	सः	....	उच्यते	....
	तौ	उद्येते	....	....
	ते	....	....	आहूयन्ते
	त्वम्	....	उच्यसे	....
	युवाम्	....	....	....
	यूयम्	उद्यध्वे	....	आहूयध्वे
	अहम्	....	उच्ये	....
	आवाम्	उद्यावहे	....	....
	वयम्	....	....	आहूयामहे

6. कोष्ठकस्थैः यथोचितैः कर्मपदैः रिक्तस्थानानि पूरयत –

उपायनानि, जलम्, देशः, बीजानि, भारः, सेवकाः, त्वम्,
पुष्पम् , अहम्, प्रकृतिः, आभूषणानि, देवः,यूयम्, तृणम्

1. बालेन .... घ्रायते ।
2. कर्मकरेण .... उह्यते ।
3. कृषकेण ....उप्यन्ते ।
4. मित्रेण ....दीयन्ते ।
5. अतिथिना ....पीयते ।
6. दुष्टेण .... निन्द्ये ।
7. महिलया .... क्रीयन्ते ।
8. भगिन्या .... प्रेष्यध्वे ।
9. कविना .... वर्ण्यते ।
10. अधिकारिणा .... सूच्यन्ते ।
11. सैनिकेन .... रक्ष्यते ।
12. पित्रा .... आहूयसे ।
13. धेनुभिः ....चर्व्यते ।
14. मया .... वन्द्यते

एतानि सुभाषितानि उच्चैः पठत –

1. एकोऽहमसहायोऽहं कृशोऽहमपरिच्छदः ।
स्वप्नेऽप्येवं विधा चिन्ता मृगेन्द्रस्य न जायते ॥

अहम् एकः एव अस्मि, मम साहाय्यकः कोऽपि नास्ति, अहं कृशः अस्मि, साधनं किमपि नास्ति – इत्येतादृशी चिन्ता सिंहस्य स्वप्नेऽपि न भवति ।

2. गम्यते यदि मृगेन्द्रमन्दिरं लभ्यते करिकपोलमौक्तिकम् ।
जम्बुकालयगतेन लभ्यते वत्सपुच्छखुरचर्मखण्डनम् ॥

यदि सिंहस्य गुहा गम्यते तर्हि तत्र गजानां गण्डस्थलात् प्राप्तं मौक्तिकं लभ्यते । यदि शृगालस्य आवासः गम्यते तर्हि तत्र तु तेन मारितस्य वत्सस्य पुच्छखुरचर्मादीनां खण्डाः लभ्यन्ते ।

3. अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका ।
तृणैरारभ्यते रज्जुः तया नागोऽपि बध्यते ॥

अल्पानि अपि वस्तूनि यदि एकत्रिताः क्रियन्ते तर्हि महत् कार्यमपि साधयितुं शक्यते । तृणानि यदि विशकलितानि भवन्ति तर्हि तानि अतीव दुर्बलानि । तथापि तानि यदि एकत्रीकृत्य रज्जुरूपेण क्रियन्ते तर्हि तया रज्ज्वा गजस्य अपि बन्धनं कर्तुं शक्यते ।

एतानि गीतावाक्यानि उच्चैः पठत –

1.	इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते।	13.01
2.	कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते। पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते।	13.20
3.	यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणा अपि विचाल्यते।	6.22
4.	क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम्।	18.24
5.	ब्रह्मचर्यम् अहिंसा च शारीरं तप उच्यते।	17.14
6.	स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते।	17.15
7.	भावसंशुद्धिरित्येतत् तपो मानसम् उच्यते।	17.16
8.	असम्मूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते।	10.03
9.	अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते।	12.05
10.	लिप्यते न स पापेन।	5.10
11.	परया प्रकृत्या जगत् धार्यते।	7.05
12.	न हन्यते हन्यमाने शरीरे।	2.20

7. उपरितनवक्येषु कर्मणि रूपाणि सन्ति। तानि चित्वा यथोदाहरणं वाक्यानि लिखत –

1. अभिधीयते – हिमालयः नगाधिराजः इत्यभिधीयते।
2. .... ।
3. .... ।
4. .... ।
5. .... ।
6. .... ।
7. .... ।
8. .... ।
9. .... ।
10. .... ।
11. .... ।
12. .... ।

सूक्तिः – आपत्काले च कष्टे च नोत्साहस्त्यज्यते बुधैः।

19 त्यक्ताहङ्कारेण भाररहितेन भूयते

एतां कथां सावधानतया उच्चैः पठत अवगच्छत च –

भावेप्रयोगः
(वर्तमानकाले)

एकः काकः। तेन आकाशे **डीयते**। तेन सह अन्यैः अपि पक्षिभिः **डीयते**। तैः एकत्र मांसखण्डः दृश्यते। मांसखण्डं मुखेन गृहीत्वा काकेन **पलाय्यते**। अनुक्षणं तस्य पृष्ठतः अन्यैः काकैः गृध्रैः च **धाव्यते**। मांसखण्डं रक्षितुम् अनेन काकेन ततोऽपि उपरि **डीयते**। काकैः गृध्रैः चापि स्वस्य श्रान्तताम् अपरिगणय्य तस्य पृष्ठतः **डीयते**।

अनेन काकेन तु **कम्प्यते**। तस्मात् काकस्य मुखात् मांसखण्डेन **पत्यते**। अधः पतितं मांसखण्डं ग्रहीतुम् अन्यैः काकैः गृध्रैश्च **धाव्यते**।

तदा काकेन अन्यपक्षिभ्यः मुक्तेन **भूयते**। तेन ज्ञायते यत् अधुना मया स्वतन्त्रेण **भूयते** इति।

मांसखण्डेन इव अस्मासु अपि अहङ्कारेण **भूयते**। यदि सः अहङ्कारः त्यक्तः भवति तर्हि जीवनेन भाररहितेन **भूयते**। मुक्तेन काकेन गगनसौन्दर्यं यथा द्रष्टुं **शक्यते** तथैव अस्माभिः अपि जीवनसौन्दर्यं द्रष्टुं **शक्यते**।

एतानि वाक्यानि सावधानतया उच्चैः पठत –

काकेन आकाशे **डीयते**।	तेन **धाव्यते**।	गाण्डीवेन **स्रस्यते**।
मम सन्तोषेण **भूयते**।	वृक्षैः **कम्प्यते**।	पार्थेन **खिद्यते**।
कन्दुकेन **पत्यते**।	पुष्पेण **विकस्यते**।	योधैः **युद्ध्यते**।
सूर्येण **प्रकाश्यते**।	शुनकैः **भष्यते**।	अश्वेन **स्थीयते**।

एतेषु वाक्येषु प्रयुक्ताः सर्वेऽपि अकर्मकाः धातवः सन्ति।

☞ अकर्मकधातूनां कर्तरिप्रयोगः भावेप्रयोगश्च सम्भवतः।

यथा –

छात्रः उपविशति।	छात्रेण उपविश्यते।
एते उत्तिष्ठन्ति।	एतैः उत्थीयते।
शिशुः रोदिति।	शिशुना रुद्यते।
भगिनी हसति।	भगिन्या हस्यते।
नर्तक्यः नृत्यन्ति।	नर्तकीभिः नृत्यते।

अवधेयम्

एतेषां वाक्यानां परिशीलनानन्तरं वयं भावेप्रयोगस्य नियमान् एवं संग्रहीतुं शक्नुमः –

i. भावेप्रयोगे कर्तृपदं तृतीयाविभक्त्यन्तं भवति।

ii. भावेप्रयोगे कर्मपदं न भवति।

iii. भावेप्रयोगे क्रियापदं सर्वदा प्रथमपुरुष–एकवचनान्तमेव भवति।
यथा – पत्यते, धाव्यते। (पत्येते, धाव्येते – इत्यादीनां रूपाणां प्रयोगः कदापि न सम्भवति। एवमेव मध्यमपुरुषस्य उत्तमपुरुषस्य च अपि न सम्भवति।)

अभ्यासः

1. एतानि वाक्यानि भावेप्रयोगे परिवर्तयत –

कर्तरिप्रयोगः	भावे प्रयोगः
1. पुष्पं विकसति।	पुष्पेण विकस्यते।
2. शिशवः रुदन्ति।	.... ।
3. बालः उत्तिष्ठति।	.... ।
4. जनाः उपविशन्ति।	.... ।
5. सः कुप्यति।	.... ।
6. शुनकाः भषन्ति।	.... ।
7. त्वं खिद्यसे।	.... ।
8. उन्मत्ताः हसन्ति।	.... ।

9. सिंहः गर्जति। .... ।
10. दीपाः ज्वलन्ति। .... ।
11. नर्तकी नृत्यति। .... ।
12. महिलाः लज्जन्ते। .... ।
13. पापं क्षयति। .... ।
14. गङ्गा वहति। .... ।
15. आरक्षकाः वसन्ति। .... ।
16. सस्यं वर्धते। .... ।
17. वयं तिष्ठामः। .... ।
18. शाखाः कम्पन्ते। .... ।
19. चित्रं शोभते। .... ।
20. पर्यटकाः भ्रमन्ति। .... ।

अवधेयम्

सकर्मकाः धातवः → **कर्तरिप्रयोगः**, **कर्मणिप्रयोगः**

अकर्मकाः धातवः → **कर्तरिप्रयोगः**, **भावेप्रयोगः**
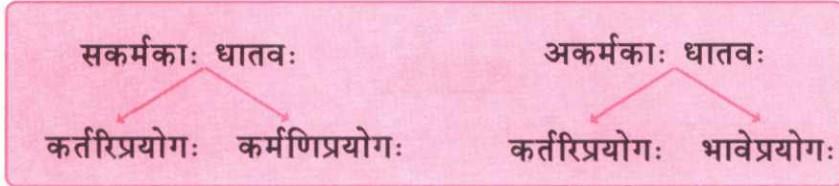
प्रयोगपरिवर्तनसन्दर्भे अवधातव्याः केचन अंशाः सन्ति। यथा –

प्रयोगपरिवर्तनसन्दर्भे **कर्तृपदस्य कर्मपदस्य क्रियापदस्य च रूपेषु परिवर्तनं भवति**। परन्तु वाक्ये स्थितानाम् अन्येषां शब्दानां परिवर्तनं न भवति।

यथा – **सुरेशः** प्रतिदिनं सायङ्काले गृहे **पाठं पठति**।

एतस्य कर्मणि प्रयोगः यथा – **सुरेशेन** सायङ्काले गृहे **पाठः पठ्यते**।

अत्र प्रतिदिनं सायङ्काले गृहे – इत्येतेषां रूपाणां परिवर्तनं न जातम्। तानि रूपाणि कर्तरिप्रयोगे कर्मणिप्रयोगे च समानानि एव। एवमेव भावेप्रयोगे अपि।

2. उपरितनान् अंशान् मनसि निधाय अधः लिखितायाः कथायाः कर्मणि भावे वा प्रयोगपरिवर्तनं कुरुत –

1. एकः संन्यासी अस्ति।

.... ।

2. सः भिक्षाटनं कृत्वा जीवति।

.... ।

3. प्रतिदिनं प्रभाते एव सः प्रतिष्ठते।

.... ।

4. सः सर्वदा सन्तुष्टः भवति।

.... ।

5. कदाचित् सः भिक्षाटने किमपि न प्राप्नोति।

.... ।

6. तथापि न शोचति न किमपि काङ्क्षति।

.... ।

7. एवं सः सर्वदा एकभावेन तिष्ठति।

.... ।

8. निन्दायां प्रशंसायां वा सः समानः एव भवति।

.... ।

9. सुखं दुःखं च तं न प्रभावयति।

.... ।

10. सः भगवतः आराधनां करोति।

.... ।

11. सः भगवतः अतीव प्रियः अस्ति।

.... ।

12. सः ध्यायति चेत् भगवन्तमेव।

.... ।

13. सः पश्यति चेत् भगवन्तमेव।

.... ।

14. सः भावयति चेत् भगवन्तमेव।

.... ।

15. एवं सः सर्वदा सर्वत्र सर्वथा भगवन्मयः वर्तते।

.... ।

आ. प्रयोगपरिवर्तनसन्दर्भे कर्तृपदस्य कर्मपदस्य वा विशेषणानि सन्ति चेत् तेषां रूपाणामपि विभक्ति – परिवर्तनं भवति।

यथा – कुशलः लेखकः उत्तमां कथां लिखति।

एतस्य वाक्यस्य कर्मणिप्रयोगः एवं भवति –

कुशलेन लेखकेन उत्तमा कथा लिख्यते।

अत्र विशेषणानामपि परिवर्तनं विशेष्यानुगुणं भवति।

अभ्यासः

3. एतेषां वाक्यानां प्रयोगपरिवर्तनं यथोदाहरणं कुरुत –

उदा – कृष्णः आदित्यानां विष्णुः अस्ति।
कृष्णेन आदित्यानां विष्णुना भूयते।

	ज्योतिषां	रविः	....
	वेदानां	सामवेदः	....
	नक्षत्राणां	शशी	....
	इन्द्रियाणां	मनः	....
	भूतानां	चेतना	....
	सरसां	सागरः	....
	सर्ववृक्षाणाम्	अश्वत्थः	....
कृष्णः	पक्षिणां	वैनतेयः	अस्ति।
	आयुधानां	वज्रम्	....
	स्रोतसां	जाह्नवी	....
	अक्षराणाम्	अकारः	....
	छन्दसां	गायत्री	....
	ज्ञानवतां	ज्ञानम्	....
	सत्त्ववतां	सत्त्वम्	....

4. कर्मणिप्रयोगेण भावेप्रयोगेण च लिखिताम् एतां कथां पठित्वा कर्तरिप्रयोगेण परिवर्तयत –

1. एकेन मोहाविष्टेन भूयते।

.... ।

2. तेन समचित्तेन न भूयते।

.... ।

3. तेन कर्मफलं प्राधान्येन चिन्त्यते।

.... ।

4. एकदा तेन एकः गुरुः प्राप्यते।

.... ।

5. गुरुणा उपदेशः क्रियते।

.... ।

6. एतस्य मनसि प्रश्नैः उद्भूयते।

.... ।

7. बहुभिः गीतायाः उदाहरणैः गुरुणा सः बोध्यते।

.... ।

8. तेनापि मध्ये मध्ये जिज्ञासा प्रकट्यते।

.... ।

9. अन्ततो गत्वा तेन सत्त्वम् एकत्वं च अवगम्यते।

.... ।

10. तदनुसारेण आचरणस्य निश्चयः क्रियते।

.... ।

11. तेन सन्तुष्टेन जीवनं क्रियते।

.... ।

12. अन्यैः तस्य जीवनम् अवलोक्यते।

.... ।

13. तेन तत्त्वं बोध्यते ।

.... ।

14. सर्वैः एतत् इष्यते।

.... ।

15 एतैः स्वजीवने तदाचरितुं प्रयत्नः विधीयते।

.... ।

16. एवं तेन सार्थकं जीवनं क्रियते।

.... ।

सूक्तिः – जितक्रोधेन सर्वं हि जगदेतद्विजीयते।

20 भीष्म एवाभिरक्ष्यताम्

एतत् सम्भाषणम् उच्चैः पठत –

कर्मणि – भावे –प्रयोगः
लोट्लकारः
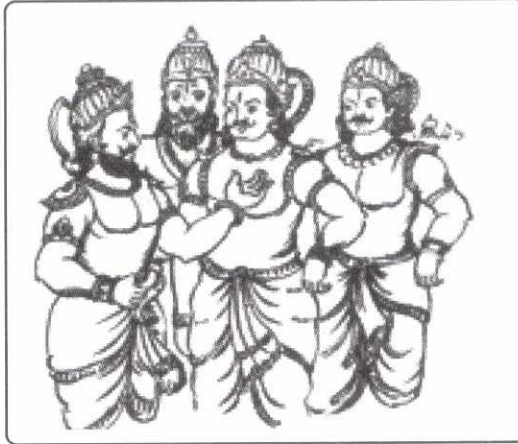
दुर्योधनः – आचार्य ! प्रणामः । कृपया **उत्थीयताम्** । शीघ्रं **समुत्थीयताम्** । सूर्योदयः समासन्नः।

द्रोणः – वत्स ! भवता सावधानेन **भूयताम्** । त्वरया किमपि न **क्रियताम्** ।

दुर्योधनः – गुरुवर्य ! कथं मया सावधानेन **भूयताम्** ? आतङ्कवता मया किमपि **क्रियताम्** एव खलु ?

द्रोणः – वत्स ! जानामि भवतः परिस्थितिम् । वत्सेन दुःशासनेन अपि सन्निहितेन **भूयतां** खलु ।

दुर्योधनः – एषः वत्सः दुःशासनः उपस्थितः एव अस्ति ।

दुःशासनः – आचार्य ! वन्दे ।

दुर्योधनः – **आदिश्यताम्** । अनन्तरं किं **क्रियताम्** इति ।

द्रोणः – **श्रूयताम्** । प्रथमं सर्वसैन्याधिपः सर्वसेनासंरक्षकः भीष्मपितामहः **प्रबोध्यताम्** ।

दुर्योधनः – अस्तु । तत्र भवतां स्नानानुष्ठानादिकं शीघ्रं **परिसमाप्यताम्** । तत्र भवतः साहाय्यार्थं दुःशासनेन अत्र एव **स्थीयताम्** । वत्स ! भवता अत्र एव **भूयताम्** । अनुष्ठानानन्तरम् आचार्यः रणक्षेत्रम् **आनीयताम्**।

दुःशासनः – अस्तु !

द्रोणः – वत्स । ततः पूर्वं भवता गत्वा कर्णः **उच्यतां** मम पूर्वसूचनानुसारं व्यूहः **विरच्यताम्** इति, अश्वाः गजाः रथाः, पदातयः सर्वे सैनिकाः च यथास्थानं **स्थाप्यन्ताम्** इति, अहम् अनन्तरं तत्रैव दृश्यै इति । यदि अपेक्ष्यते भवानेव स्वयं साहाय्यकत्वेन **स्वीक्रियताम्** इति च ।

दुर्योधनः – अस्तु । (इति गतः)

सर्वे भीष्मः द्रोणः कर्णः कृपः दुर्योधनः दुश्शासनश्च रणाङ्गणे स्थिताः ।

कर्णः – आचार्य ! प्रणमामि ।

द्रोणः – वत्स ! यशोवता **समेध्यताम्**।

भीष्मः – आचार्य ! ममापि एष नमस्कारः।

द्रोणः – पितामह ! मया एव ननु भवान् **अभिवाद्यताम्**।

भीष्मः – मया एव **अभिवाद्यताम्**। अथवा आवाभ्याम् आवाम् अन्योन्यम् **अभिवन्द्यावहै**।

द्रोणः – अस्तु। आवाभ्यां परस्परं हस्ताः **गृह्यन्ताम्**।

दुर्योधनः – आचार्य ! **आगम्यताम्** अत्र। प्रियमित्रेण कर्णेन भवतः सूचनाम् अनुसृत्य व्यूहः रचितः। इदानीं **वीक्ष्यताम्**।

कर्णः – महाशय ! रथाः यत्र **स्थाप्यन्ताम्** इति सूचिताः तत्र स्थापिताः। इमे गजाः, इमे अश्वाः, एते पदातयः च **अवलोक्यन्ताम्**।

द्रोणः – अस्तु। व्यूहपत्रं **पठ्यताम्**। मम उत्तरीयं किञ्चित् **उन्नीयताम्**।

दुर्योधनः – आचार्य ! तव धीमता शिष्येण धृष्टद्युम्नेन व्यूढा चमूः **दृश्यताम्**। अत्र महेष्वासाः शूराः भीमार्जुनसमाः सन्ति।

कर्णः – सखे ! परेषां विषये चिन्ता **त्यज्यतां** भवता। अस्माकं जनाः नायकाः **गण्यन्ताम्**।

दुर्योधनः – द्विजोत्तम ! मम सैन्यस्य नायकाः एते।

द्रोणः – अस्तु। **श्राव्यन्ताम्**।

दुर्योधनः – भवान्, भीष्मः, कृपः, अश्वत्थामा, विकर्णः, भूरिश्रवाः, एते कर्णादयः, अन्ये अपि मदर्थे त्यक्तजीविताः……।

भीष्मः – प्रतिहतम् अमङ्गलम्। जीवितानि न **त्यज्यन्ताम्**।

दुर्योधनः – आचार्य ! अनेन भीष्माभिरक्षितेन अस्माकं बलेन पर्याप्तेन न भूयते। तेन भीमाभिरक्षितेन पाण्डवानां सैन्येन पर्याप्तेन भूयते इति मन्ये।

भीष्मः – वत्स ! सातङ्कहृदयेन भवता अवाच्यम् उच्यते।

दुर्योधनः – आचार्य ! एतेन वृद्धेन पितामहेन किमपि **चिन्त्यतां** नाम। भवद्भिः सर्वैः यथाभागं यथास्थानम् अवस्थितैः **भूयताम्**।

द्रोणः – वत्स ! भीष्मस्य रक्षणम् एव अस्माकम् मुख्यम्।

दुर्योधनः – अस्तु ! अयं भीष्मः एव सर्वैः **अभिरक्ष्यताम्**।

भीष्मः – वत्स ! मा **भीयताम्** । अहं खलु भीष्मः नाम्ना क्रियया च। **दृश्यतां श्रूयतां** च हा हा हा ! (शङ्खं धमति)

सर्वे – भीष्मः **अभिरक्ष्यताम्**। भीष्मः **अभिरक्ष्यताम्**। भीष्मेण **जीयताम्**।

एतानि वाक्यनि सावधानतया उच्चैः पठत –

कर्तरिप्रयोगः	कर्मणिप्रयोगः
1. भवान् हृदयदौर्बल्यं त्यजतु।	भवता हृदयदौर्बल्यं त्यज्यताम्।
2. त्वं चमूं पश्य ।	त्वया चमूः दृश्यताम्।
3. भक्ताः देवम् एव शरणं गच्छन्तु।	भक्तैः देवः एव शरणं गम्यताम्।
4. सर्वे सततं कर्म समाचरन्तु।	सर्वैः सततं कर्म समाचर्यताम्।
5. त्वं परमं वचः शृणु।	त्वया परमं वचः श्रूयताम्।
6. भवन्तः भीष्मम् एव अभिरक्षन्तु।	भवद्भिः भीष्मः एव अभिरक्ष्यताम्।
7. कोऽपि विषयान् न ध्यायतु।	केनापि विषयाः न ध्यायन्ताम्।
8. यूयं फलेच्छां विना कार्याणि कुरुत।	युष्माभिः फलेच्छां विना कार्याणि क्रियन्ताम्।
9. सर्वे स्वधर्मम् अनुतिष्ठन्तु।	सर्वैः स्वधर्मः अनुष्ठीयताम्।
10. त्वं मम ऐश्वरं रूपं वीक्षस्व।	त्वया मम ऐश्वरं रूपं वीक्ष्यताम्।

एतानि वाक्यानि सावधानं परिशीलयत –

कर्तरिप्रयोगः	भावेप्रयोगः
1. त्वम् उत्तिष्ठ।	त्वया उत्थीयताम्।
2. सैनिकाः युध्यन्ताम्।	सैनिकैः युध्यताम्।
3. यूयम् उपविशत।	युष्माभिः उपविश्यताम्।
4. रथाः चरन्तु।	रथैः चर्यताम्।
5. बुधाः भोगेषु न रमन्ताम्।	बुधैः भोगेषु न रम्यताम्।
6. त्वं निमित्तमात्रं भव।	त्वया निमित्तमात्रेण भूयताम्।
7. यूयं भोगेषु न रमध्वम्।	युष्माभिः भोगेषु न रम्यताम्।
8. सर्वे योगार्थं यतन्ताम्।	सर्वैः योगार्थं यत्यताम्।
9. भवान् कदापि न खिद्यताम्।	भवता कदापि न खिद्यताम्।
10. यूयं मिथ्याचाराः मा भवत।	युष्माभिः मिथ्याचारैः मा भूयताम्।

अभ्यासः

1. यथोदाहरणं रिक्तस्थानानि पूरयत –

कर्तरि	कर्मणि	कर्तरि	कर्मणि
रक्षतु	रक्ष्यताम्	लभताम्	लभ्यताम्
नयतु	....	सेवताम्	....
ऊहताम्	....	ददातु	....
वन्दताम्	....	वदतु	....
ईक्षताम्	....	शृणोतु	....
सहताम्	....	जानातु	....
आह्वयतु	....	आलोकताम्	....
गायतु	....	अपेक्षताम्	....
कर्तरि	**भावे**	**कर्तरि**	**भावे**
वर्धताम्	वृध्यताम्	वर्तताम्	....
रमताम्	....	शोभताम्	....
कम्पताम्	....	शेताम्	शय्यताम्

2. यथोदाहरणं रिक्तस्थानानि पूरयत –

	दृश्यताम्	दृश्येताम्	दृश्यन्ताम्
पश्यतु	दृश्यस्व	दृश्येथाम्	दृश्यध्वम्
	दृश्यै	दृश्यावहै	दृश्यामहै
	ज्ञायताम्	....	....
जानातु	....	....	....
	....	....	....
	उद्यताम्	....	....
वदतु	....	....	....
	....	....	....
	लभ्यताम्	....	....
लभताम्	....	....	....
	....	....	....

3. यथोदाहरणं कर्मणि परिवर्तयत –

उदा – सेवकः भारं वहतु । सेवकेन भारः उह्यताम् ।

1. सारथिः रथं स्थापयतु । .... ।
2. भक्तः देवं ध्यायतु । .... ।
3. योधाः शङ्खनादं शृण्वन्तु । .... ।
4. भवान् कामभोगान् न समीहताम् । .... ।
5. भवन्तः परमां गतिं प्रयान्तु । .... ।
6. छात्रः पाठौ पठतु । छात्रेण पाठौ पठ्येताम् ।
7. सः अश्वौ पश्यतु । .... ।
8. त्वं युद्धं कुरु । .... ।
9. सेनापतिः सेनां नयतु । .... ।
10. यूयं लोकसङ्ग्रहं कुरुत । .... ।
11. मुमुक्षुः अशोच्याय न ददातु । .... ।
12. त्वं क्षेत्रज्ञं भगवन्तं जानीहि । .... ।
13. बुधः तत्त्वं जानातु । .... ।
14. यूयं राज्यं भुङ्ग्ध्वम् । .... ।
15. अग्रजः अनुजौ नयतु । .... ।
16. धर्मनिष्ठाः जयं लभन्ताम् । .... ।
17. भवन्तः देशं सेवन्ताम् । .... ।
18. दुर्योधनः आचार्यम् अनुसङ्गच्छताम् । .... ।
19. यूयं कदापि अधर्मं न कुरुध्वम् । .... ।
20. सैनिकाः युद्धक्षेत्रं वीक्षन्ताम् । .... ।
21. सर्वे मनः अभ्यासेन गृह्णन्तु । .... ।
22. यूयं स्वधर्मं चरत । .... ।
23. सर्वे धृतिं विन्दन्तु । .... ।
24. अर्जुन ! त्वं मयि मरुतः पश्य । .... ।

25. ज्ञानवान् भगवन्तं प्रपद्यताम् । .... ।
26. श्रद्धावन्तः ज्ञानं लभन्ताम् । .... ।
27. त्वं मम प्रकृतिं विद्धि । .... ।
28. युवां सत्यं वदतम् । .... ।
29. भवन्तः गीतां शृण्वन्तु । .... ।
30. भवती भ्रातॄन् उपदिशतु । .... ।
31. यूयं विश्वमार्यं कुरुध्वम् । .... ।

4. एतानि वाक्यानि भावे परिवर्तयत–

उदा – 1. **त्वं मन्मनाः भव ।** **त्वया मन्मनसा भूयताम् ।**

2. जगत् विपरिवर्तते । .... ।
3. योगी न मुह्यतु । .... ।
4. कोऽपि अशुचौ नरके न पततु । .... ।
5. कदापि अधर्मः न अभिवर्धताम् । .... ।
6. सर्वे ज्ञानवर्धनाय प्रयतन्ताम् । .... ।
7. भवन्तः स्वधर्माचरणे रमन्ताम् । .... ।
8. कस्यापि कर्मणि सक्तिः न जायताम् । .... ।
9. वयं देशहिताय यतामहै । .... ।
10. संस्कृतिप्रवाहकं संस्कृतं विराजताम् । .... ।

5. अधः दत्तेषु वाक्येषु दोषान् परिहरत –

उदा – **यूयं कर्माणि क्रियन्ताम् ।** **युष्माभिः कर्माणि क्रियन्ताम् ।**

2. तैः यशः लभताम् । .... ।
3. पाण्डवाः राज्यं भुज्यताम् । .... ।
4. केनापि स्वधर्मं न त्यज्यताम् । .... ।
5. युष्माभिः संसारवृक्षस्य फलं न भुञ्जताम् । .... ।

6. भवन्तः तान् वीक्ष्यन्ताम्। .... ।

7. सर्वैः आत्मना आत्मानम् उद्ध्रियताम्। .... ।

8. भवद्भिः श्रेयः आप्नुताम्। .... ।

9. योधैः विजयं प्राप्यताम्। .... ।

10. भारतस्य यशः वृध्यताम्। .... ।

6. एतानि कर्तरिवाक्यानि यथोदाहरणं कर्मणि भावे वा परिवर्त्य वदत – (भवद्भिः पाठारम्भे पठिते सम्भाषणे तानि एव वाक्यानि सन्ति।)

1. भवन्तः भीष्मम् अभिरक्षन्तु।
   भवद्भिः भीष्मः अभिरक्ष्यताम् ।

2. कृपया भवान् उत्तिष्ठतु।

3. भवान् त्वरया किमपि न करोतु।

4. वत्सः दुश्शासनः सन्निहितः भवतु।

5. भवन्तः स्नानानुष्ठानादिकं शीघ्रं परिसमापयन्तु।

6. भवन्तः आचार्यं रणक्षेत्रम् आनयन्तु।

7. भवान् अत्र भवतु।

8. भवान् गत्वा कर्णं वदतु मम पूर्व सूचनानुसारं व्यूहं स्थानं स्थापयन्तु।

9. भवन्तः अश्वान् रथान्, पदानीम्, सर्वान् सैनिकान् च यथा स्थानं स्थापयन्तु।

10. भवन्तः इमान् गजान्, इमान् अश्वान् एतान् पदातीन् अवलोकताम्।

11. भीष्माभिरक्षितम् अस्माकं सैन्यं पर्याप्तं न भवति।

12. भवन्तः सर्वे यथास्थानम् उपस्थिताः भवन्तु।

13. भीष्मः जयतु।

14. धीमान् शिष्यः धृष्टद्युम्नः व्यूढां चमूं पश्यतु।
15. भवान् परेषां विषये चिन्तां त्यजतु।
16. मम उत्तरीयं किञ्चित् उन्नयतु।
17. भवान् व्यूहपत्रं पठतु।
18. भवान् जनान् गणयतु।
19. भवान् समेधताम्।
20. भवान् सावधानेन भवतु ।

7. एतत् गीतम् उच्चैः पठत, अत्र प्रयुक्तानि कर्मणि / भावे लोट्लकाररूपाणि जानीत च –

सादरं समीयताम्

सादरं समीयतां वन्दना विधीयताम्
श्रद्धया स्वमातृभूसमर्चना विधीयताम्॥

आपदो भवन्तु वा विद्युतो लसन्तु वा
आयुधानि भूरिशोऽपि मस्तके पतन्तु वा।
धीरता न हीयतां वीरता विधीयताम्
निर्भयेन चेतसा पदं पुरो निधीयताम्॥ ॥सादरम्॥

प्राणदायिनी इयं त्राणदायिनी इयम्
शक्तिमुक्तिभक्तिदा सुधाप्रदायिनी इयम्।
एतदीयवन्दने सेवनेऽभिनन्दने
साभिमानमात्मनो जीवनं प्रदीयताम्॥ ॥सादरम्॥

– *वासुदेवद्विवेदी शास्त्री*

सूक्तिः – पदं हि सर्वत्र गुणैर्विधीयते।

21 परेषां दुःखं स्वदुःखम्

कर्मणि–भावे –प्रयोगः
लङ्‌लकारः

एतां कथाम् उच्चैः पठत –

कस्मिंश्चित् ग्रामे काचित् वृद्धा पुत्रेण सह निवसति स्म। मातापुत्रौ उभौ अपि दयापरौ। लघुगृहे एव आसीत् तयोः वासः। कदाचित् वृद्धा रुग्णा जाता। औषधस्य निर्माणाय तया लोध्रवृक्षस्य त्वक् **ऐष्यत**। तया पुत्रः **आहूयत**। स्वीया अपेक्षा **असूच्यत** च।

पुत्रेण वनम् **अगम्यत**। बहुत्र अन्विष्य अन्ते तेन लोध्रवृक्षः **अदृश्यत**। तेन परशुना लोध्रत्वचः **अकृत्यन्त**। ताः सर्वाः सङ्गृह्य गृहम् आनीय मात्रे **अदीयन्त**। मात्रा लोध्रत्वचा औषधम् **अक्रियत**। तस्य सेवनेन सा शीघ्रमेव रोगमुक्ता जाता।

पुनः कदाचित् तया पुत्रस्य रक्तरञ्जितं श्वेतवस्त्रम् **आलोक्यत**। तया आतङ्केन पुत्रः **अपृच्छ्यत** – "वत्स ! भवतः श्वेतवस्त्रं कथं रक्तमयं सञ्जातम् ?" इति। पुत्रेण न किमपि **अकथ्यत**। तेन तूष्णीम् **अस्थीयत**। तदा मात्रा सानुरोधम् **अपृच्छ्यत** – "पुत्र ! किं जातम् ? उच्यताम्" इति।

तदा पुत्रेण **अकथ्यत** – "अम्ब ! तस्मिन् दिने लोध्रवृक्षस्य छेदनसमये मम मनसि विचारः उत्पन्नः यत् त्वचः निष्कासनसमये तेन वृक्षेण कियती वेदना अनुभूता स्यात् ? यद्यपि तेन वक्तुं न शक्यते, तथापि वेदना स्यादेव इति। अद्य मया निश्चितं यत् वृक्षस्य कीदृशी वेदना जाता स्यात् इति मया ज्ञातव्यम् इति। अतः मया मम शरीरस्य किञ्चित् चर्म **अकर्त्यत**। ततः रक्तप्रवाहः आरब्धः। तेन मम श्वेतवस्त्रं रक्तरञ्जितं जातम्" इति।

पुत्रस्य वचनेन मात्रा नितराम् **अतुष्यत**। तस्याः नेत्रे सजले जाते। पुत्रस्य दयागुणं ज्ञात्वा अतीव प्रसन्नतया तया सः गाढम् **आलिङ्ग्यत**।

☞ अत्र प्रदत्तानि वाक्यानि सावधानतया पठत –

पुत्रेण वनम् **अगम्यत**।
तेन लोध्रत्वचः **अकृत्यन्त**।
मात्रा औषधम् **अक्रियत**।
बालैः पाठः **अपठ्यत**।
तया कथा **अलिख्यत**।
एताभिः नाटके **अदृश्येताम्**।
भवद्भिः उत्तराणि **औह्यन्त**।

एतानि सर्वाणि कर्मणि 'लङ्' लकाररूपाणि सन्ति।

वृक्षैः **अवृध्यत।**

बालैः उच्चैः **अहस्यत।**

सस्यैः **अकम्प्यत।**

तेन तल्पे **अशय्यत।**

वृक्षात् पर्णैः **अपत्यत।**

एतानि सर्वाणि भावेलङ्लकाररूपाणि सन्ति।

☞ एतानि वाक्यानि परिशीलयत –

1. हृषीकेशः गुडाकेशम् अब्रवीत्।
2. भीष्मः शरान् अमुञ्चत्।
3. युक्ताः शान्तिम् आप्नुवन्।
4. अज्ञानं जन्तून् आवृणोत्।
5. गीतोपदेशेन अर्जुनः स्मृतिम् अलभत।
6. मुमुक्षवः जरामरणमोक्षाय अयतन्त।
7. भगवान् भक्तानां योगक्षेमम् अवहत्।
8. ऋषयः ब्रह्मनिर्वाणम् अलभन्त।

1. हृषीकेशेन गुडाकेशः औच्यत।
2. भीष्मेण शराः अमुच्यन्त।
3. युक्तैः शान्तिः आप्यत।
4. अज्ञानेन जन्तवः आव्रियन्त।
5. गीतोपदेशेन अर्जुनेन स्मृतिः अलभ्यत।
6. मुमुक्षुभिः जरामरणमोक्षाय अयत्यत।
7. भगवता भक्तानां योगक्षेमम् औह्यत।
8. ऋषिभिः ब्रह्मनिर्वाणम् अलभ्यत।

कर्तरि

1. सैनिकाः अयुध्यन्त।
2. मूढाः अज्ञानेन अमुह्यन्त।
3. हस्तात् गाण्डीवम् अस्रंसत।
4. शिबिरे सैनिकाः अशेरन्।
5. अर्जुनः रथे उपाविशत्।

भावे

1. सैनिकैः अयुध्यत।
2. मूढैः अज्ञानेन अमुह्यत।
3. हस्तात् गाण्डीवेन अस्रस्यत।
4. शिबिरे सैनिकैः अशय्यत।
5. अर्जुनेन रथे उपाविश्यत।

☞ कर्मणि भावे च लङ्रूपाणि –

'कृ' धातुः –	अक्रियत	अक्रियेताम्	अक्रियन्त
	अक्रियथाः	अक्रियेथाम्	अक्रियध्वम्
	अक्रिये	अक्रियावहि	अक्रियामहि

अवधेयम्

'रम्' धातुः	अरम्यत	अरम्येताम्	अरम्यन्त
	अरम्यथाः	अरम्येथाम्	अरम्यध्वम्
	अरम्ये	अरम्यावहि	अरम्यामहि

अभ्यासः

1. यथोदाहरणम् अत्र निर्दिष्टानां क्रियापदानां रूपाणि लिखत –

विन्द्यते – अविन्द्यत
उह्यते – ....
उद्यते – ....
स्थीयते – ....
कम्प्यते – ....
उपास्यते – ....
काङ्क्ष्यते – ....
विद्यते – ....
पठ्यते – ....
क्रियते – ....
दृश्यते – ....

2. अत्र दत्तानि कर्तरिवाक्यानि कर्मणिवाक्यत्वेन परिवर्तयत –

1. पार्थः गीताम् अशृणोत्।	1. पार्थेन गीता अश्रूयत।
2. मनुः इक्ष्वाकुम् अब्रवीत्।	....
3. वयं भगवतः वर्त्म अन्ववर्तामहि।	....
4. त्वं श्रेयः अवाप्नोः।	....
5. गणेशः महाभारतम् अलिखत्।	....
6. भक्तः गीताम् अपठत्।	....

7. सः सत्कार्यम् अकरोत्। ....
8. अर्जुनः विश्वरूपम् अपश्यत्। ....
9. युधिष्ठिरः भीष्मम् अनमत्। ....
10. सैनिका : कुरुक्षेत्रम् अगच्छन्। ....
11. कर्णः कवचकुण्डलम् अयच्छत्। ....
12. अर्जुनः कुरुक्षेत्रे सम्बन्धिनः ऐक्षत। ....
13. भीमः दुर्योधनम् आह्वयत्। ....
14. धर्मराजः एकदा व्याजेन असत्यम् अवदत्। ....

3. आवरणे दत्तेषु रूपेषु उचितं चित्वा वाक्यं रचयत, तस्य वाक्यस्य कर्तरिवाक्यम् अपि लिखत -

1. कृष्णेन अर्जुनः औद्यत। (अवद्यत, औद्यत, अवदत्)
2. अश्वैः रणाङ्गणे ....। (अधावत् , अधावत, अधाव्यत)
3. योगिभिः ध्यानम् ....। (अक्रियत, अकुरुत, अक्रीयत)
4. भगवता विश्वरूपम् ....। (अदृश्यत, अदर्श्यत, अपश्यत्)
5. पार्थेन गीतामृतम् ....। (अपीयत, अपिबत् , अपिब्यत)
6. अस्माभिः श्लोकाः ....। (अस्म्रियन्त, अस्मरत् , अस्मर्यन्त)
7. शङ्खघोषेण धार्तराष्ट्राणां हृदयानि ....। (अविदारयन् , व्यदार्यन्त, व्यदारयन्)
8. माधवेन स्यन्दने ....। (अतिष्ठन् , अतिष्ठयत, अस्थीयत)

एतस्मिन् गीताश्लोके प्रयुक्तं लङ्लकाररूपं जानीत -

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत्॥1.13॥

सूक्तिः - जितक्रोधेन सर्वं हि जगदेतद्विजीयते।

22 अस्माभिः साहाय्यं क्रियेत.....

कर्मणि- भावे -प्रयोगः
लिङ्लकारे

एतत् सम्भाषणम् उच्चैः पठत -

गणेशः - अयि भोः, अत्र सन्ति वा भवन्तः ? बहुकालाद् आरभ्य अन्विष्यामि । भवद्भिः अत्र **भूयेत** इति न ऊहितं मया ।

नरेशः - अहो गणेश ! कदा देहलीम् आगतः भवान् ?

गणेशः - अद्य प्रातः एव ।

माला - गणेशः किमर्थम् अस्मान् अन्विष्यति ?

गीता - मया कथं वा **ज्ञायेत** ? तमेव पृच्छतु ।

माला - गणेश ! भवान् किमर्थम् अस्मान् अन्विष्टवान् ?

गणेशः - भवद्भिः **ज्ञायेत** एव । अमितस्य पितुः अपघातः जातः इति ।

सर्वे - आम्, ह्यः एव तत् ज्ञातम् । तदर्थम् एव वयम् अत्र सम्मिलिताः ।

गणेशः - अत्र सम्मेलनेन किं वा **जायेत** ? अमितस्य पिता **दृश्येत** चेत् वरं खलु !

नरेन्द्रः - तस्य पितुः अपघातः सामान्यः न । वैद्यानाम् अभिप्रायः श्रूयते यत् तस्य पादौ निश्चलौ जातौ स्तः, अतः कदाचित् पादौ **कर्त्येयाताम्** ।

गणेशः - यदि तस्य पादौ **कर्त्येयातां** तर्हि लोकयानं तेन कथं **चाल्येत** ?

नरेशः - तत् तु नैव **शक्येत** ।

माला - सर्वकारेण अमितस्य अग्रजा लिपिकापदे **नियोज्येत** ।

गीता - चालकपदे कदाचित् अमितः एव नियोजयितुं **शक्येत** ।

नरेशः - तदर्थम् अमितस्य अपेक्षितेन वयसा **भूयेत** खलु ।

माला - तावता तस्य अम्बया उद्योगः **अङ्गीक्रियेत** । अथवा तावत्पर्यन्तम् उद्योगः रक्षणीयः इति सर्वकाराय तया प्रार्थनापत्रं **दीयेत** ।

गीता - तावत्पर्यन्तम् एतस्य गृहसदस्यैः कष्टानि अपि **अनुभूयेरन्** ।

गणेशः - अतः अस्माभिः साहाय्यं **क्रियेत** चेत् ....।

सर्वे - तत् कथम् ?

गणेशः - यदि अस्माभिः सम्भूय सायं विशेषवर्गाः **सञ्चाल्येरन्** तर्हि पञ्चषसहस्ररूप्यकाणि तु **प्राप्येरन्** एव । आवर्षं वर्गान् सञ्चाल्य अमितस्य मात्रे यदि धनं **दीयेत** तर्हि निश्चयेन तैः कष्टं न **अनुभूयेत** ।

नरेशः - अस्माभिः निश्चयेन एवं कर्तुं **शक्येत** ।

गणेशः – अस्तु। इदानीं वयं तस्य पितरं द्रष्टुं गच्छाम किम्?

सर्वे – निश्चयेन गच्छाम।

(सर्वे चिकित्सालयं गच्छन्ति।)

अस्मिन् सम्भाषणे स्थूलाक्षरैः मुद्रितानि विधिलिङ्लकारस्य कर्मणि भावे च रूपाणि सन्ति।

☞ एतानि वाक्यानि सावधानतया परिशीलयत –

कर्तरिप्रयोगः	कर्मणिप्रयोगः
1. क्षत्रियःयुद्धं कुर्यात्।	1. क्षत्रियेण युद्धं क्रियेत।
2. पण्डिताः गतासून् अगतासून् च न अनुशोचेयुः।	2. पण्डितैः गतासवः अगतासवः च न अनुशोच्येरन्।
3. सर्वेऽपि स्वधर्मम् आचरेयुः।	3. सर्वैः अपि स्वधर्मः आचर्येत।
4. सैनिकः शत्रून् जयेत्।	4. सैनिकेन शत्रवः जीयेरन्।
5. सारथयः रथान् चालयेयुः।	5. सारथिभिः रथाः चाल्येरन्।
6. भवान् ज्ञानं विन्देत्।	6. भवता ज्ञानं विन्द्येत।
7. आत्मना आत्मानम् उद्धरेत्।	7. आत्मना आत्मा उद्ध्रियेत।
8. योगी आत्मानं युञ्जीत।	8. योगिना आत्मा युज्येत।
9. योगी आत्मविशुद्धये योगं युञ्ज्यात्।	9. योगिना आत्मविशुद्धये योगः युज्येत।
10. सर्वः गीतां पठेत्।	10. सर्वेण गीता पठ्येत।
11. योगी आत्मानम् आत्मनि पश्येत्।	11. योगिना आत्मा आत्मनि दृश्येत।
12. भवन्तः सर्वमपि अर्पणभावेन कुर्युः।	12. भवद्भिः सर्वमपि अर्पणभावेन क्रियेत।
13. भक्तः भगवति बुद्धिं निवेशयेत्।	13. भक्तेन भगवति बुद्धिः निवेश्येत।
14. सर्वः कामादित्रयं त्यजेत्।	14. सर्वेण कामादित्रयं त्यज्येत।

कर्तरिप्रयोगः	भावेप्रयोगः
1. वयं सुखिनः स्याम।	1. अस्माभिः सुखिभिः भूयेत।
2. योगी मत्परः आसीत।	2. योगिना मत्परेण आस्येत।
3. साधकः बुद्ध्या शनैः इन्द्रियेभ्यः उपरमेत्।	3. साधकेन बुद्ध्या शनैः इन्द्रियेभ्यः उपरम्येत।
4. पण्डितः समदर्शी भवेत्।	4. पण्डितेन समदर्शिना भूयेत।
5. कोऽपि अशुचौ नरके न पतेत्।	5. केनापि अशुचौ नरके न पत्येत।

☞ पूर्वतनपाठेषु कर्मणिप्रयोगस्य, भावेप्रयोगस्य च ये नियमाः उक्ताः ते एव नियमाः अत्रापि अन्विताः भवन्ति ।

क्रियापदस्य लिङ्लकाररूपाणि सावधानतया उच्चैः पठत –

'दृश्'धातुः – पश्येत्	प्रथमपुरुषः	–	दृश्येत	दृश्येयाताम्	दृश्येरन्
	मध्यमपुरुषः	–	दृश्येथाः	दृश्येयाथाम्	दृश्येध्वम्
	उत्तमपुरुषः	–	दृश्येय	दृश्येवहि	दृश्येमहि

अभ्यासः

1. अवशिष्टरूपाणि रिक्तस्थानेषु पूरयत –

'वद'धातुः	वदेत्	उद्येत	....	....
		....	....	....
		....	....	....
'नी'धातुः	नयेत्	नीयेत	....	....
		....	....	....
		....	....	....
'आ+ह्वे'धातुः	आह्वयेत्	आहूयेत	....	....
		....	....	....
		....	....	....

2. एतानि वाक्यानि कर्मणि परिवर्तयत –

1. भवन्तः श्लोकान् पठेयुः । .... ।
2. सर्वे परधर्माचरणं त्यजेयुः । .... ।
3. मित्राणि ग्रन्थान् दद्युः । .... ।
4. भवती सत्त्वगुणं रक्षेत् । .... ।
5. वयं कीर्तिं विन्देम । .... ।

6. सः धर्मं चरेत्। ....।

7. पुरुषाः कर्माणि कुर्युः। ....।

8. केऽपि कर्मणः फलं न काङ्क्षेयुः।..।

9. भवन्तः इन्द्रियाणि निगृह्णीयुः। ....।

10. राजसत्यागी त्यागफलं न लभेत। ....।

11. भवन्तः काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं जानीयुः। ....।

12. कोऽपि यज्ञदानतपः कर्म न त्यजेत्। ....।

3. एतानि वाक्यानि भावे परिवर्तयत –

1. भवान् तिष्ठेत्। ....।

2. मनः प्रसीदेत्। ....।

3. जनाः मोदेरन्। ....।

4. मनः सत्कार्ये रमेत। ....।

5. सूर्यः प्रकाशेत। ....।

6. पावकः ज्वलेत्। ....।

7. मित्रम् उपविशेत्। ....।

8. शरीराणि नश्येयुः। ....।

9. दीपः ज्वलेत्। ....।

10. तृष्णा नश्येत्। ....।

11. भगवद्गीता विलसेत्। ....।

12. अहम् अधर्मे न रमेय। ....।

सूक्तिः – परान् समुपसेवेत न सेव्येत परं परैः।

23 लोकहितं मम करणीयम्

तव्यत्-अनीयर्-प्रत्ययौ

एतद् गीतम् उच्चैः गायत -

मनसा सततं **स्मरणीयम्**
वचसा सततं **वदनीयम्**
लोकहितं मम **करणीयम्** ॥ लोकहितम् ॥

न भोगभवने **रमणीयम्**
न च सुखशयने **शयनीयम्** ।
अहर्निशं **जागरणीयम्**
लोकहितं मम **करणीयम्** ॥ मनसा ॥

न जातु दुःखं **गणनीयम्**
न च निजसौख्यं **मननीयम्** ।
कार्यक्षेत्रे **त्वरणीयम्**
लोकहितं मम **करणीयम्** ॥ मनसा ॥

दुःखसागरे **तरणीयम्**
कष्टपर्वते **चरणीयम्** ।
विपत्तिविपिने **भ्रमणीयम्**
लोकहितं मम **करणीयम्** ॥ मनसा ॥

गहनारण्ये घनान्धकारे
बन्धुजना ये स्थिता गह्वरे ।
तत्र मया **सञ्चरणीयम्**
लोकहितं मम **करणीयम्** ॥ मनसा ॥

- डा. श्रीधरभास्कर वर्णेकरः

1. गीते स्थूलाक्षरैः मुद्रितानि पदानि सङ्गृह्णीत -

1................. 2................... 3................. 4..................
5................. 6................... 7................. 8..................
9................. 10................. 11................ 12.................
13............... 14................ 15............... 16................

अवधेयम्

एतानि रूपाणि सावधानतया अवलोकयत –

वदनीयम् – वद् + अनीयम् (अनीयर्)
गणनीयम् – गण् + अनीयम् (अनीयर्)
मननीयम् – मन् + अनीयम् (अनीयर्)

आवरणे लिखितः 'अनीयर्' इत्येषः कश्चन प्रत्ययः। एषः प्रत्ययः धातोः अन्ते योज्यते।

यथा – पठ + अनीयर् = पठनीयम्
(अत्र 'पठ्' इति धातुः। 'अनीयर्' इति प्रत्ययः।)

प्रायः अनीयर्प्रत्ययान्तं रूपं कर्मणिप्रयोगे भावे प्रयोगे च उपयुज्यते।

धातुः		अनीयर्प्रत्ययान्तं रूपम्	धातुः		अनीयर्प्रत्ययान्तं रूपम्
क्रीड्	→	क्रीडनीयम्	रम्		रमणीयम्
खाद	→	खादनीयम्	सह	–	सहनीयम्
खेल्	→	खेलनीयम्	मुद्	–	मोदनीयम्
कृ	→	करणीयम्	शुभ्	–	शोभनीयम्
चल	→	चलनीयम्	युध्	–	योधनीयम्
गम्	→	गमनीयम्	ईक्ष्	–	ईक्षणीयम्
श्रु	→	श्रवणीयम्	वृत्	–	वर्तनीयम्
स्मृ	→	स्मरणीयम्	शी	–	शयनीयम्
तृ	→	तरणीयम्	यत्	–	यतनीयम्
भ्रम्	→	भ्रमणीयम्	लोक्	–	लोकनीयम्

☞ 'अनीयर्' इव 'तव्यत्' इत्यपि अपरः प्रत्ययः अस्ति। यथा अनीयर् प्रत्ययः धातोः भवति तथैव तव्यत्प्रत्ययः अपि धातोः भवति।

उदा – पठ् + तव्यत् = पठितव्यम्

धातुः		तव्यत्प्रत्ययान्तं रूपम्	धातुः		तव्यत्प्रत्ययान्तं रूपम्
क्रीड्	→	क्रीडितव्यम्	नम्	→	नन्तव्यम्
खाद्	→	खादितव्यम्	ब्रू	→	वक्तव्यम्

खेल्	→	खेलितव्यम्	शी	–	शयितव्यम्
कृ	→	कर्तव्यम्	वस्	–	वस्तव्यम्
चल्	→	चलितव्यम्	सृ	–	स्रष्टव्यम्
गम्	→	गन्तव्यम्	त्यज्	–	त्यक्तव्यम्
श्रु	→	श्रोतव्यम्	हा	–	हातव्यम्
स्मृ	→	स्मर्तव्यम्	भुज्	–	भोक्तव्यम्
तॄ	→	तरितव्यम्	वह्	–	वोढव्यम्
भ्रम्	→	भ्रमितव्यम्	वद्	–	वदितव्यम्

☞ अनीयर्प्रत्ययान्तस्य इव तव्यत्प्रत्ययान्तस्य अपि प्रयोगः प्रायः कर्मणिप्रयोगे भावेप्रयोगे च भवति।

यथा –	**कर्मणिप्रयोगः**	**भावेप्रयोगः**
	रामेण गन्तव्यम् ।	अश्वेन धावनीयम्।
	शिष्येण प्रष्टव्यम्।	सैनिकेन योद्धव्यम्।
	बालेन पठनीयम्।	सर्वैः सत्कार्ये रमणीयम्।
	गीतया वदनीयम्।	नायकेन जागरूकेण भवितव्यम्।
	मुनिना तपनीयम्।	अस्माभिः न पतनीयम्।
	भक्तेन नमनीयम्।	भवता न भेतव्यम्।
	सर्वेण करणीयम्।	छात्रैः उपवेष्टव्यम्।
	भवता चिन्तनीयम्	विजिगीषुणा प्रयतनीयम्।

अभ्यासः

2. अत्र कानिचन वाक्यानि दत्तानि सन्ति। तानि वाक्यानि कर्मणिप्रयोगे तव्यत् –अनीयर्–प्रत्यययुक्तानि रूपाणि उपयुज्य यथोदाहरणं परिवर्तयत –

	कर्तरिप्रयोगः	कर्मणिप्रयोगः
उदा –	देवः रक्षेत्।	**देवेन रक्षणीयम् ।**
	1. सात्यकिः वदेत्।	.... ।
	2. ऋषिः ध्यायेत्।	.... ।
	3. माता पालयेत्।	.... ।
	4. योधः नयेत्।	.... ।

5. कविः रचयेत्। .... ।
6. धर्मः जयेत्। .... ।
7. ज्ञानी दद्यात्। .... ।
8. धेनुः चरेत्। .... ।
9. भारवाहकः वहेत्। .... ।
10. लेखकः लिखेत्। .... ।

☞ 'अनीयर्प्रत्ययान्तं तव्यत्प्रत्ययान्तं च विशेषणं भवति। अतः तत् विशेषण–विशेष्ययोः सामान्यं नियमम् अनुसृत्य विशेष्यस्य लिङ्गं विभक्तिं वचनं च अनुसरति।

उदा –

लिङ्गं यथा –

छात्रेण
- पाठः पठनीयः / पठितव्यः। (पुंलिङ्गम्)
- पत्रिका पठनीया / पठितव्या।(स्त्रीलिङ्गम्)
- पुस्तकं पठनीयं / पठितव्यम्।(नपुंसकलिङ्गम्)

वचनं यथा –

कविना
- काव्यं लेखनीयं / लेखितव्यम्। (एकवचनम्)
- काव्ये लेखनीये / लेखितव्ये। (द्विवचनम्)
- काव्यानि लेखनीयानि / लेखितव्यानि। (बहुवचनम्)

विभक्तिः यथा –

त्वया
- करणीयं / कर्तव्यं कार्यम् एतत्। (प्रथमाविभक्तिः)
- करणीयं / कर्तव्यं कार्यं शीघ्रं कुरु।(द्वितीयाविभक्तिः)
- करणीयेन / कर्तव्येन कार्येण श्रेयः प्राप्यते।(तृतीयाविभक्तिः)
- करणीयात् / कर्तव्यात् कार्यात् मा पलाय्यताम्। – (पञ्चमीविभक्तिः)
- करणीयस्य / कर्तव्यस्य कार्यस्य आवलिं कुरु। – (षष्ठीविभक्तिः)
- करणीये / कर्तव्ये कार्ये तव श्रद्धा आवश्यकी। – (सप्तमीविभक्तिः)

3. अधस्तनकोष्ठकात् कः गुणः वर्धनीयः? कः अवगुणः त्यक्तव्यः इति वदत –

ज्ञानम्, भक्तिः, ममता, दर्पः, धृतिः, मतिः, उत्साहः, क्रोधः, मोहः, प्रेम, दीर्घसूत्रता, आर्जवम्, क्षान्तिः, बलम्, शमः, द्वेषः, तेजः, साहसम्, धर्मनिष्ठा, स्मृतिः, आसक्तिः

उदा – 1. मया ज्ञानं वर्धनीयम् । ममता त्यक्तव्या ।

2. ....।

3. ....।

4. ....।

5. ....।

6. ....।

7. ....।

8. ....।

9. ....।

10. ....।

11. ....।

12. ....।

13. ....।

14. ....।

15 ....।

16. ....।

17. ....।

18. ....।

19. ....।

20. ....।

21. ....।

4. यथानिर्देशं वाक्यानि परिवर्त्य लिखत –

एकवचनम्	बहुवचनम्
उदा – **सैनिकेन युद्धं करणीयम् ।**	**सैनिकेन युद्धानि करणीयानि ।**
1. मया उत्तमं चित्रं द्रष्टव्यम् ।	.... ।
2. मया सत्यवचनम् एव वक्तव्यम् ।	.... ।
3. भवत्या शिशुः पालनीयः ।	.... ।
4. .... ।	त्वया दुर्गुणाः त्यक्तव्याः ।
5. .... ।	महिलया रङ्गवल्यः रचनीयाः ।
6. त्वया पर्वदिने नूतनवस्त्रं धर्तव्यम् ।	.... ।
7. .... ।	मया सुन्दरचित्राणि लेखनीयानि ।
8. सर्वैः सुभाषितं कण्ठस्थीकरणीयम् ।	.... ।
9. .... ।	शिक्षकेण पाठाः पाठनीयाः ।
10. .... ।	एतया नाटकानि द्रष्टव्यानि ।
11. .... ।	भवत्या प्रश्नाः प्रष्टव्याः ।
12. सर्वैः वृक्षः आरोपणीयः ।	.... ।
13. मया उत्तमलेखः लेखनीयः ।	.... ।
14. गौर्या पुष्पं चेतव्यम् ।	.... ।
15.	सर्वैः नद्यः रक्षणीयाः ।
16.	भारतीयैः धेनवः वन्दनीयाः ।
17.	मया उत्तमविचाराः करणीयाः ।
18. मया दोषरहितवाक्यं वक्तव्यम् ।	.... ।
19.	मया शिबिराणि चालनीयानि ।
20. शिक्षकेण उत्तमपाठ्यपुस्तकं रचनीयम् ।	.... ।

21. भवता कविता पठनीया। .... ।

22. सर्वेण परम्परा पालनीया। .... ।

23. .... । भवद्भिः गीतावाक्यानि स्मरणीयानि।

25. छात्रेण चिन्तनं करणीयम्। .... ।

5. अधः प्रदत्तानि विधिलिङ् वाक्यानि तव्यत् – अनीयर् प्रत्ययौ उपयुज्य परिवर्तयत –

उदा – **अहं गीतां शृणुयाम्। मया गीता श्रवणीया।**

अहम्

श्लोकान् पठेयम्। .... ।

स्वधर्मम् अवगच्छेयम्। .... ।

धर्मम् आचरेयम्। .... ।

कर्माणि कुर्याम्। .... ।

दानं दद्याम्। .... ।

शान्तः भवेयम्। .... ।

अहङ्कारं जह्याम्। .... ।

बन्धमोक्षौ जानीयाम्। .... ।

काम-क्रोध-मोहान् त्यजेयम्। .... ।

इन्द्रियाणि निगृह्णीयाम्। .... ।

आत्मानम् उद्धरेयम्। .... ।

सिद्धिं लभेय। .... ।

जीवनलक्ष्यं साधयेयम्। .... ।

6. एतत् सम्भाषणम् उच्चैः पठत, अत्र उपयुक्तानि अनीयर्प्रत्ययान्तानि, तव्यत्प्रत्यान्तानि रूपाणि च जानीत –

माता – पुत्रि, अत्र आगच्छतु। अद्य किं किं पठितवती ?

पुत्री – गणितं पठितवती, विज्ञानं पठितवती। चरित्रमपि पठितवती।

माता – तावदेव पठितवती ?

पुत्री – नैव अम्ब, सङ्गीतमपि पठितवती। अद्य एकं नूतनं गीतम् अपि ज्ञातवती।

माता – किं तत् गीतम् ?

पुत्री – मनसा सततं स्मरणीयम्। वचसा सततं वदनीयम्। लोकहितं मम करणीयम्।

माता – समीचीनम्। अस्य गीतस्य अर्थं जानाति किम् ?

पुत्री – आम् अम्ब, अध्यापिका सम्यक् विवृतवती। श्रुत्वा मनसि महान् आनन्दः उत्पन्नः।

माता – सत्यमेव। शिक्षिका पुनः किम् उक्तवती ?

पुत्री – सा उक्तवती यत् अस्माभिः सर्वैः अपि लोकहितार्थमेव जीवनीयम्। मातापित्रोः वचनं अनुसरणीयम्। सत्यनिष्ठा पालनीया। गुरुः वन्दनीयः। असत्यं कदापि न वक्तव्यम्। साधुसेवा कर्तव्या ..... एवं बहूनि कार्याणि करणीयानि इति सूचितवती।

माता – सत्यम् एव तया उक्तम्। भवत्या अपि तस्याः वाक्यं परिपालनीयम्। तदर्थं सदा प्रयत्नः करणीयः। अस्तु, पाणिपादं प्रक्षाल्य आगच्छतु। अहं चायं दास्यामि। तदनन्तरं पठनम् अनुवर्तयतु।

पुत्री – अस्तु अम्ब ! तथैव करिष्यामि।

गीतायाः एतेषु श्लोकेषु तव्यत्प्रत्ययान्तानि रूपाणि जानीत –

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥3.22॥

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥4.17॥

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥7.2॥

सूक्तिः – कर्तव्यमेव कर्तव्यं प्राणैः कण्ठगतैरपि।

24 कुर्वन् अपि न लिप्यते

शतृप्रत्ययान्तानां प्रयोगः

उच्चैः पठत, अवगच्छत –

(कुन्ती, द्रौपदी, कृष्णः, भीमः, धर्मजः, अर्जुनः, नकुलसहदेवौ अन्ये च।)

कुन्ती – वत्स ! कृष्ण ! भवान् अस्मदर्थे अस्माकम् आपदां निवारणार्थे कियत् कष्टम् **अनुभवन्** अस्ति ?

कृष्णः – पितृष्वसः ! भवती यावत् वात्सल्यं **दर्शयन्ती** अस्ति तावतः वात्सल्यस्य फलम् **अनुभवन्तः** वयं यत् किञ्चित् कुर्मः। तत्र किं नाम कष्टम् !

द्रौपदी – भ्रातः ! मम बाल्ये अहं भवन्तम् अल्पम् **उपचरन्ती** एकदा सेवितवती। तेन अल्पेन उपचारेण एव प्रसन्नो भवान् अस्मान् विशेषेण मां **रक्षन्** एव भवति। वयं सदा कृतज्ञाः भवतः विषये।

कृष्णः – भगिनि ! भवत्याः तादृश्यः आपदः **आपतन्त्यः** एव सन्ति। कथम् अहं **श्वसन्** ताः उपेक्षे ? इदं तु मम लघु कर्तव्यम्।

धर्मराजः – कृष्ण ! एतावन्ति विश्वव्यवहारकार्याणि **कुर्वन्** अपि भवान् कथं न लिप्यते ?

कृष्णः – आर्य ! भवन्तः सर्वेऽपि अनेकानि साधारणकार्याणि **कुर्वन्तः सन्तः** तेषु न लिप्यन्ते। विशेषकार्येषु **संलगन्तः** लिप्यन्ते इव भवन्ति। एवम् एव अहमपि।

भीमः – निर्लिप्ततां साधयितुं कथं शक्नोमि ? यतः अहं यत् किञ्चित् कार्यं **विदधद्** अपि कौरवाणां विषये क्रोधं त्यक्तुं न शक्नोमि।

कृष्णः – भीमसेन ! भवतः निर्लिप्तता **विलसन्ती** एव प्रवर्तते। क्रोधकार्यमेकं **त्यजन्** अन्यत्र कार्येषु निर्लिप्तः एव अस्ति भवान्।

भीमः – ह.... ह..... ह।

अर्जुनः – अहम् अन्येन सह युद्धं **कुर्वन्** अपि अभिमन्युं विस्मर्तुं न शक्नोमि।

कृष्णः – पार्थ ! भवान् अभिमन्युव्यामोहं **विसृजन्** युध्यताम्। तदा एव विजयः भविष्यति।

नकुलसहदेवौ– कृष्ण ! शूरपुत्रे अभिमन्यौ कथं भ्राता अनुरागं **विमुञ्चन्** स्थातुं शक्नोति ? आवाम् अपि किल तस्मिन् प्राणान् **धारयन्तौ** निवसावः !

कृष्णः – भवतां निर्लिप्ततासाधनाय उपायम् **उपदिशन्** कानिचित् कार्याणि सूचयामि। तानि **अनुतिष्ठन्तः** अनुभवन्तु।

धर्मराजः – अस्तु। भवान् यथा कथयति वयं तथा **अनुतिष्ठन्तः** साधनं कुर्मः।

एतानि वाक्यानि पठत जानीत च –

कृष्णः धावन् अस्ति।

अर्जुनः नमन् पृच्छति।

सरस्वती वीणां वादयन्ती गायति।

कृष्णः पाञ्चजन्यं धमन् अस्ति।

यानं गच्छति।
यानं धूमं वमति। → गच्छत् यानं धूमं वमति।

एतानि वाक्यानि उच्चैः पठत –

1. छात्रः पाठं लिखति, चिन्तयति।	छात्रः पाठं **लिखन्** चिन्तयति।
2. बालकः क्रीडति, मित्रम् आह्वयति।	बालकः **क्रीडन्** मित्रम् आह्वयति।
3. भीमः प्रतिज्ञां स्मरति, दुर्योधनं ताडयति।	भीमः प्रतिज्ञां **स्मरन्** दुर्योधनं ताडयति।
4. वृद्धः मार्गं पश्यति, गच्छति।	वृद्धः मार्गं **पश्यन्** गच्छति।
5. वाल्मीकिः स्नानाय गच्छति, क्रौञ्चौ पश्यति।	वाल्मीकिः स्नानाय **गच्छन्** क्रौञ्चौ पश्यति।
6. शिक्षकः लिखति, पाठयति।	शिक्षकः **लिखन्** पाठयति।
7. नर्तकी नृत्यति, गीतं गायति।	नर्तकी **नृत्यन्ती** गीतं गायति।
8. महिला वस्त्राणि क्षालयति, भाषते।	महिला वस्त्राणि **क्षालयन्ती** भाषते।
9. विमानं गच्छति, शब्दं करोति।	विमानं **गच्छत्** शब्दं करोति।
10. यन्त्रं चलति, कार्यं करोति।	यन्त्रं **चलत्** कार्यं करोति।

एतेषु वाक्येषु स्थूलाक्षरैः मुद्रितानि 'लिखन्, क्षालयन्ती, चलत्' – इत्यादीनि 'शतृ'प्रत्ययान्तानि रूपाणि।

वर्तमानकालार्थे परस्मैपदिधातूनां 'शतृ'प्रत्ययः भवति। 'शतृ'इत्यत्र 'अत्'भागः अवशिष्यते। शतृयोगात् शत्रन्तं प्रातिपदिकं सिद्ध्यति। विशेषणरूपेण शत्रन्तस्य प्रयोगः भवति। अतः एतस्य रूपाणि त्रिषु लिङ्गेषु अपि भवन्ति।

यथा –
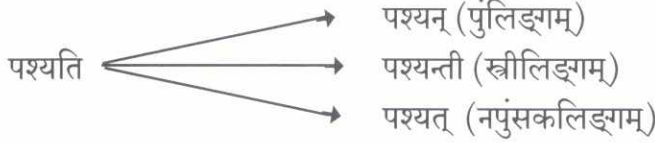
☞ शतृप्रत्ययान्तस्य पुंलिङ्गरूपाणि एवं भवन्ति –

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमाविभक्तिः	गच्छन्	गच्छन्तौ	गच्छन्तः
द्वितीयाविभक्तिः	गच्छन्तम्	गच्छन्तौ	गच्छतः
तृतीयाविभक्तिः	गच्छता	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भिः
चतुर्थीविभक्तिः	गच्छते	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भ्यः
पञ्चमीविभक्तिः	गच्छतः	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भ्यः
षष्ठीविभक्तिः	गच्छतः	गच्छतोः	गच्छताम्
सप्तमीविभक्तिः	गच्छति	गच्छतोः	गच्छत्सु

अभ्यासः

1. रिक्तस्थानानि पूरयत –

प्रथमाविभक्तिः	वदन्	वदन्तौ	वदन्तः
द्वितीयाविभक्तिः	....	....	....
तृतीयाविभक्तिः	....	वदद्भ्याम्	वदद्भिः
चतुर्थीविभक्तिः	....	....	....
पञ्चमीविभक्तिः	....	....	वदद्भ्यः
षष्ठीविभक्तिः	वदतः	....	....
सप्तमीविभक्तिः	....	....	....

☞ शतृप्रत्ययान्तस्य स्त्रीलिङ्गरूपाणि एवं भवन्ति –

प्रथमाविभक्तिः	गच्छन्ती	गच्छन्त्यौ	गच्छन्त्यः
द्वितीयाविभक्तिः	गच्छन्तीम्	गच्छन्त्यौ	गच्छन्तीः
तृतीयाविभक्तिः	गच्छन्त्या	गच्छन्तीभ्याम्	गच्छन्तीभिः
चतुर्थीविभक्तिः	गच्छन्त्यै	गच्छन्तीभ्याम्	गच्छन्तीभ्यः
पञ्चमीविभक्तिः	गच्छन्त्याः	गच्छन्तीभ्याम्	गच्छन्तीभ्यः
षष्ठीविभक्तिः	गच्छन्त्याः	गच्छन्त्योः	गच्छन्तीनाम्
सप्तमीविभक्तिः	गच्छन्त्याम्	गच्छन्त्योः	गच्छन्तीषु

अभ्यासः

2. रिक्तस्थानानि पूरयत –

प्रथमाविभक्तिः	लिखन्ती	लिखन्त्यौ	लिखन्त्यः
द्वितीयाविभक्तिः	....	....	....
तृतीयाविभक्तिः	लिखन्त्या	....	....
चतुर्थीविभक्तिः	....	....	....
पञ्चमीविभक्तिः	....	लिखन्तीभ्याम्	....
षष्ठीविभक्तिः	....	....	....
सप्तमीविभक्तिः	....	....	....

☞ शतृप्रत्ययान्तस्य नपुंसकलिङ्गरूपाणि एवं भवन्ति –

प्रथमाविभक्तिः	गच्छत्	गच्छती	गच्छन्ति
द्वितीयाविभक्तिः	गच्छत्	गच्छती	गच्छन्ति
तृतीयाविभक्तिः	....	....	....
चतुर्थीविभक्तिः	....	....	....
पञ्चमीविभक्तिः	....	....	....
षष्ठीविभक्तिः	....	....	....
सप्तमीविभक्तिः	....	....	....

शेषं पुंलिङ्गवत् | शेषं पुंलिङ्गवत् | शेषं पुंलिङ्गवत्

अभ्यासः

3. अधः दत्तानां क्रियापदानां शत्रन्तरूपाणि लिखत –

यथा – पठति	→	पठन् (पुं.)	पठन्ती (स्त्री.)	पठत् (नपुं.)
1. नयति	→	....	....	....
2. इच्छति	→	....	....	....
3. तिष्ठति	→	....	....	....
4. खादति	→	....	....	....
5. त्यजति	→	....	....	....
6. पश्यति	→	....	....	....
7. नमति	→	....	....	....
8. हसति	→	....	....	....
9. पृच्छति	→	....	....	....
10. चिन्तयति	→	....	....	....

विशेषक्रियापदानि

		पुं.	स्त्री.	नपुं.
ददाति	→	ददत्	ददती	ददत्
बिभेति	→	बिभ्यत्	बिभ्यती	बिभ्यत्
करोति	→	कुर्वन्	कुर्वती	कुर्वत्
शृणोति	→	शृण्वन्	शृण्वती	शृण्वत्
शक्नोति	→	शक्नुवन्	शक्नुवती	शक्नुवत्
आप्नोति	→	आप्नुवन्	आप्नुवती	आप्नुवत्
चिनोति	→	चिन्वन्	चिन्वती	चिन्वत्
जानाति	→	जानन्	जानती	जानत्
क्रीणाति	→	क्रीणन्	क्रीणती	क्रीणत्
अश्नाति	→	अश्नन्	अश्नती	अश्नत्
बध्नाति	→	बध्नन्	बध्नती	बध्नत्
रोदिति	→	रुदन्	रुदती	रुदत्

☞ एतेषु वाक्येषु शतृप्रत्ययान्तानां रूपाणां प्रयोगः विभिन्नासु विभक्तिषु कृतः अस्ति। तानि सावधानं पठत, अवगच्छत च –

1. अहं विद्यालयं गच्छन्तं छात्रं मार्गं पृच्छामि।
2. रमेशः ओदनं पचन्तीं भगिनीं प्रशंसति।
3. शिक्षिका क्रीडतः बालकान् आह्वयति।
4. यात्रिकाः जले तरन्तीः नौकाः पश्यन्ति।
5. माता क्रीडता बालकेन सह सम्भाषणं करोति।
6. विद्यालयं गच्छन्त्या छात्रया गीतं गीयते।
7. अग्रजः हसते बालकाय मोदकं ददाति।
8. पूजकः देवं प्रणमद्भ्यः भक्तेभ्यः प्रसादं वितरति।
9. भवती लिखन्तीभ्यः छात्राभ्यः दुग्धं ददातु।
10. लिखते गोविन्दाय लेखनी रोचते।
11. शास्त्रं बोधयद्भ्यः गुरुभ्यः नमः।
12. सैनिकः धावतः अश्वात् पतति।
13. चोराः अनुधावद्भ्यः आरक्षकेभ्यः बिभ्यति।
14. पुत्र ! अत्र आगच्छन्त्याः शाकविक्रेत्र्याः कर्कटीं क्रीणातु ।
15. एषः विद्याालयं गच्छतः बालकस्य स्यूतः अस्ति।
16. सङ्गीतशालां गच्छन्तीनां बालिकानां हस्ते वीणाः सन्ति।
17. न्यायालये वदताम् अधिवक्तॄणां युतकानि कृष्णानि वर्तन्ते।
18. पठत्सु बालकेषु रमेशः चतुरः अस्ति।
19. चरन्तीषु धेनुषु कपिला अधिकं दुग्धं ददाति।
20. शिशुः दुग्धं पाययन्त्यां मातरि स्निह्यति।

अभ्यासः

4. उचितानि शतृप्रत्ययान्तरूपाणि उपयुज्य अधोलिखितानि वाक्यानि परिवर्तयत –

उदा – युधिष्ठरः मातरं नमति। युद्धाय गच्छति।

युधिष्ठिरः मातरं नमन् युद्धाय गच्छति।

1. अर्जुनः गीतां शृणोति।
   जागरितः भवति। .... ।
2. महिलाः वार्तालापं कुर्वन्ति।
   महिलाः मन्दिरं गच्छन्ति। .... ।
3. धेनवः चरन्ति।
   गोपालः धेनुभ्यः जलं ददाति। .... ।
4. मालती उद्यानं गच्छति।
   मालत्यै पुष्पं रोचते। .... ।
5. सैनिकाः धावन्ति।
   भीष्मः सैनिकान् मारयति। .... ।
6. स्यन्दनं तिष्ठति।
   सारथिः स्यन्दनाद् अवतरति। .... ।
7. भीमः गजम् आरोहति।
   भीमस्य साहसं पश्यतु। .... ।
8. महिलाः शाटिकां क्रीणन्ति।
   महिलानां समीपे धनं वर्तते। .... ।
9. सागरे नौकाः तरन्ति।
   रक्तनौका शोभते। .... ।
10. सज्जनाः सत्यं वदन्ति।
    नारायणः सज्जनेषु अन्यतमः अस्ति। .... ।
11. शिवः नृत्यति।
    शिवः डमरुं वादयति। .... ।

5. कोष्ठके लिखितेभ्यः क्रियापदेभ्यः उचितं शत्रन्तं पदं निर्माय रिक्तस्थानं पूरयत –

उदा – 1. आत्मा उत्क्रामति। विमूढाः न पश्यन्ति। → उत्क्रामति

विमूढाः उत्क्रामन्तम् आत्मानं न पश्यन्ति।

2. जनाः शरीरस्थम् आत्मानं कर्षयन्ति। ते आसुरनिश्चयाः भवन्ति। → कर्षयति

....आसुरनिश्चयाः भवन्ति।

3. अर्जुनः विषीदति। कृष्णः उपदिशति। → विषीदति

.... कृष्णः उपदिशति।

4. नराधमाः द्विषन्ति। भगवान् आसुरयोनिषु क्षिपति। → द्विषन्ति

....।

5. भीमसेनः क्रुध्यति। कौरवाः बिभ्यति। → क्रुध्यति

....।

6. युधिष्ठिरः ध्यायति। सूर्यः अक्षयपात्रं दत्तवान्। → ध्यायति

....।

7. परमेश्वरः भूतेषु समं तिष्ठति। द्रष्टुं प्रयतताम्। → तिष्ठति

....।

8. मुक्तः यज्ञाय कर्म आचरति। कर्म समग्रं प्रविलीयते। → आचरति

....।

9. भीष्मः दुर्योधनस्य हर्षं जनयति। शङ्खं धमति। → जनयति

....।

10. भक्ताः प्रीतिपूर्वकं भजन्ति। कृष्णः अनुग्रहं करोति। → भजन्ति

....।

11. योगिनः प्रयत्नं कुर्वन्ति। चित्तशुद्धिं प्राप्नुवन्ति। → कुर्वन्ति

....।

12. साधकः योगं युनक्ति। भगवन्तं जानाति। → युनक्ति

....।

6. अधः प्रदत्तवाक्यानि भगवद्गीतां परिशील्य उचितैः शत्रन्तशब्दैः पूरयत –

स्मरन्	इच्छन्तः	अनुचिन्तयन्	युञ्जन्
भावयन्तः	भ्रामयन्	प्रहसन्	अजानन्तः
जानन्	कुर्वन्	धारयन्	

1. योगी आत्मानं .... सुखमश्नुते । (6.28)
2. यतयः यत् पदम्........................ ब्रह्मचर्यं चरन्ति तदहं प्रवक्ष्ये । (8-11)
3. यः यं भावं .... कलेवरं त्यजति सः तमेव एति । (8-6)
4. परस्परं .... श्रेयः परमवाप्स्यथ । (3-12)
5. ईश्वरः यन्त्रारूढानि सर्वभूतानि .... हृद्देशे तिष्ठति । (18-6)
6. मूढाः भगवतः परं भावं .... मानुषीं तनुम् आश्रितम् अवजानन्ति । (9-11)
7. एते शुक्लकृष्णे गती .... योगी न मुह्यति । (8.17)
8. मनुष्यः अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा .... परं दिव्यं पुरुषं याति । (8-8)
9. तत्त्वज्ञानी इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते इति .... नैव किञ्चित् करोमि – इति मन्यते । (5-9)
10. निराशीः यतचित्तात्मा शारीरं कर्म .... अपि किल्बिषं न आप्नोति । (4-21)
11. हृषीकेशः अर्जुनं .... इव उवाच । (2-10)
12. कृष्णं .... यः प्रयाति सः परमां गतिं याति । (8-13)

7. मञ्जूषायां दत्तानां क्रियापदानां शत्रन्तरूपाणि उपयुज्य वाक्यानि वदत –

1. यथा – तत्त्ववित् पश्यन् ‘अहं न करोमि’ इति चिन्तयति ।
   तत्त्वविदः पश्यन्तः ‘अहं न करोमि’ इति चिन्तयन्ति ।
2. ....।
3. ....।
4. ....।
5. ....।
6. ....।
7. ....।
8. ....।
9. ....।
10. ....।
11. ....।

☞ अधोलिखितं संवादं पठित्वा तत्र प्रयुक्तानां शतृप्रत्ययान्तपदानां परिचयं प्राप्नुत –

सुचित्रा – अम्ब ! महती बुभुक्षा ।
माता – बहिः मुखं **क्षालयन्तं** विनीतम् आह्वय । अहं द्वयोः कृते भोजनं परिवेषयामि ।
विनीतः – अम्ब ! अहं शीघ्रमेव **आगच्छन्** अस्मि ।
माता – तव पिता इतोऽपि न आगतः । सः अपि विलम्बं **कुर्वन्** अस्ति ।
सुचित्रा – प्रभाते प्राङ्गणे पाठं **लिखन्ती** अहं, तं त्वरया **गच्छन्तं** दृष्टवती । अद्य कश्चित् विशेषः अस्ति किम् ?
विनीतः – अहम् अपि पितरं प्रातः आरभ्य बहुषु कार्येषु त्वरां **कुर्वन्तं** दृष्टवान् ।
माता – सत्यम् । अद्य विद्यालये कश्चित् कार्यक्रमः **प्रचलन्** अस्ति । तत्र तव पिता उत्तमं गायद्भ्यः छात्रेभ्यः पारितोषिकं दास्यति । अपि च संस्कृतेन सम्भाषणं **कुर्वतीनां** विद्यार्थिनीनां प्रवासम् आयोजयिष्यति ।
सुचित्रा – प्रतिदिनं शिशुमन्दिरं **गच्छन्त्यै** मह्यं किं दास्यति ? पुनः कदाचित् विद्यालयं **गच्छते** विनीताय किं दास्यति ?
विनीतः – अस्तु । भवती **परिवेषयन्तीं** मातरं पश्यतु ।
सुचित्रा – भवान् अपि चषकात् **पतत्** जलं वारयतु ।
विनीतः – भवती आम्ररसम् अधः **पातयन्ती** मा पिबतु ।
माता – अलं कलहेन । अहम् उष्णां रोटिकां **ददती** अस्मि । उत्तमाः बालकाः **खादन्तः** कलहं न कुर्वन्ति ।

☞ एते पद्ये उच्चैः पठत, अत्र प्रयुक्तानि शत्रन्तानि रूपाणि जानीत च –

गच्छन् पिपीलको याति योजनानां शतान्यपि ।
अगच्छन् वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति ॥

वेदानुद्धरते जगन्निवहते भूगोलमुद्बिभ्रते
दैत्यं दारयते बलिं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्वते ।
पौलस्त्यं जयते हलं कलयते कारुण्यमातन्वते
म्लेच्छान् मूर्च्छयते दशाकृतिकृते कृष्णाय तुभ्यं नमः ॥

सूक्तिः – अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति ।

25 श्रद्धानाः मत्परमाः

शानच्प्रत्ययान्तानां प्रयोगः

एतां लोककथाम् उच्चैः पठत –

एकदा सपरिवारः श्रीकृष्णः द्वारकातः वृन्दावनं गतः। तत्र कदाचित् एकस्मिन् निकुञ्जे श्रीकृष्णः **शयानः** आसीत्। कृष्णस्य दर्शनाय **यतमानाः** सर्वेऽपि गोपकाः कृष्णपत्न्यः परिजनाश्च तम् **अलभमानाः** तस्य अदर्शनेन **व्यथमानाः** आसन्। कुत्रापि विविधदेवताः **प्रार्थयमानाः** चिन्ताक्रान्ताः च अभवन्।

देवर्षिः नारदः अपि श्रीकृष्णं **दिदृक्षमाणः** तत्र आगतः। श्रीकृष्णः कुत्रापि न **दृश्यमाणः** अस्ति इति ज्ञात्वा सः स्वयं तस्य अन्वेषणम् **आरभमाणः** निकुञ्जेषु प्रविष्टः। सुन्दरैः वृक्षलतासरिद्गिरिभिः **शोभामानेषु** अपि वृन्दावननिकुञ्जेषु सः **मोदमानः** नाभवत्। अन्ते कुत्रचित् निकुञ्जे **खिद्यमानं** कृष्णम् अपश्यत्।

झटिति नारदः **कम्पमानः** तस्य समीपम् अगच्छत्। कृष्णः ज्वरेण **वेपमानः** शिरोवेदनया **पीड्यमानः** च आसीत्। कारणं **जिज्ञासमानः** नारदः कृष्णम् अपृच्छत्। वेदनाम् **असहमानः** कृष्णः हाहाकारं **कुर्वाणः** एव उत्तरं दत्तवान्। तत् श्रुत्वा नारदः स्वप्रभावेण धन्वन्तरिम् अश्विनौ च तत्र समाहूतवान्। तेषामुपचारेणापि कृष्णस्य शिरोवेदना **वर्धमाना** एव अभवत्। धन्वन्तर्यादयः **लज्जमानाः** ततः निर्गताः। एतदन्तरे अन्तरिक्षात् 'भक्तानां चरलधूलिः एव भगवतः शिरोबाधायाः **स्मर्यमाणम्** औषधम्' इति अशरीरवाक् श्रुता। परं **व्यथमानः** नारदः तस्याम् आकाशवाण्यां **श्रद्धानः** नाभवत्। भगवतः रोगशान्तिं **कामयमानः** सः अन्यान्यप्रयत्नान् **कुर्वाणः** आसीत्। अन्ते चरणधूल्यर्थं तद्दातॄणां भक्तानामन्वेषाणाय **प्रयतमानः** सः कृष्णपत्नीनां गोपकानां च समीपं गत्वा अपृच्छत्। परन्तु 'चरणधूलिदानं पापाय कल्पते' इति **मन्वानाः** ते नारदस्य वचनेषु **अश्रद्दधानाः** अवर्तन्त। ततः चरणधूलिं **प्रार्थयमानः** नारदः गोपिकाः अपृच्छत्। तेन **उच्यमानं** वचनं पूर्णम् अश्रुत्वा एव ताः गोपिकाः दुःखम् **असहमानाः** अवर्तन्त। कथमपि कृष्णस्य पीडानिवृत्तिम् **अभिलषमाणाः** ताः चरणधूल्या एव पीडावारणं **मन्यमानाः** तदर्थं **स्पर्धमानाः** अभवन्।

नारदम् **अनुवर्तमानाः** ताः शयानस्य कृष्णस्य निकुञ्जम् आगताः। ताः स्वां स्वां चरणधूलिं कृष्णस्य शिरसि लेपयितुं **त्वरमाणाः** अभवन्। तासां भक्तिपारवश्यं **वीक्षमाणः** कृष्णः **स्मयमानः** "**श्रद्दधानाः** मत्परमाः भक्ताः भवत्यः मे अतीव प्रियाः" इत्यवदत्। कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा गोपिकाः **मोदमानाः** नारदादयः **लज्जमानाः** च अभवन्।

☞ एतानि वाक्यानि सावधानं परिशीलयत –

चन्द्रः **शोभमानः** अस्ति।	शिशुः **वर्धमानः** अस्ति।
युवा **मोदमानः** अस्ति।	सैनिकः **युद्ध्यमानः** अस्ति।
लता **कम्पमाना** अस्ति।	एषा **लज्जमाना** अस्ति।
पूजा **प्रवर्तमाना** अस्ति।	निद्रा **बाधमाना** अस्ति।
नक्षत्रं **प्रकाशमानम्** अस्ति।	मित्रं **स्पर्धमानम्** अस्ति।

एतेषु वाक्येषु स्थूलाक्षरैः मुद्रितानि शानच्प्रत्ययान्तानि रूपाणि सन्ति। आत्मनेपदिनां धातूनां वर्तमानकालार्थे शानच्प्रत्ययः भवति। (परस्मैपदिधातूनां शतृप्रत्ययः भवति इति पूर्वतने पाठे वयं ज्ञातवन्तः एव।) शानजन्तानां प्रयोगः अपि विशेषणरूपेण भवति। अतः एतेषाम् अपि रूपाणि त्रिषु लिङ्गेषु भवन्ति।

यथा –
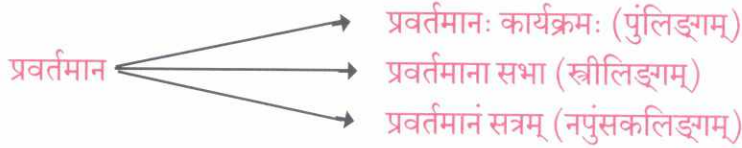
शानजन्तरूपाणि –पुंलिङ्गे रामवत्, स्त्रीलिङ्गे लतावत् नपुंसकलिङ्गे फलवत् च भवन्ति।

अभ्यासः

1. यथोदाहरणम् एतेषां शानजन्तरूपाणि लिखत –

वन्दते	–	**वन्द्**	+	**शानच्**	→	**वन्दमान**
वर्धते	–	....	+	....	→	....
कम्पते	–	....	+	....	→	....
एधते	–	....	+	....	→	....
मोदते	–	....	+	....	→	....
सेवते	–	....	+	....	→	....
लभते	–	....	+	....	→	....

विद्यते	–	.... + ...	→	....
शोभते	–	.... + ...	→	....
स्पर्धते	–	.... + ...	→	....
ईक्षते	–	.... + ...	→	ईक्षमाण
भाषते	–	.... + ...	→	....
सज्जते	–	.... + ...	→	....

2. अधोलिखितानि वाक्यानि शानजन्तप्रयोगेण परिवर्तयत –

1. शिशुः निरीक्षते।	**शिशुः निरीक्षमाणः अस्ति।**
2. धनुः स्रंसते।	....।
3. पण्डितौ विवदेते।	....।
4. भक्तः कष्टं सहते।	....।
5. कातरः खिद्यते।	....।
6. बुधः यजते।	....।
7. जिज्ञासुः भजते।	....।
8. आञ्जनेयः आस्ते।	....।
9. पाण्डवाः मोदन्ते।	....।
10. रोमहर्षः जायते।	....।
11. जीवात्मा उपसेवते।	....।
12. भवान् सेवते।	....।
13. आदित्यः प्रकाशते।	....।
14. भीष्मः कुरुक्षेत्रे विराजते।	....।
15. सेना वर्तते।	....।
16. युद्धम् अनुवर्तते।	....।
17. पदातयः स्पर्धन्ते।	....।

3. पठत, अवगच्छत, शानच्प्रत्ययान्तपदानि चित्वा लिखत च –

1. खिद्यते – कृष्णः खिद्यमानम् अर्जुनं समाश्वासयति।
2. भाषते – अर्जुनः प्रज्ञावादान् भाषमाणः अतिष्ठत्।

3. म्रियते – युद्धे म्रियमाणाः योद्धारः परमपदं प्राप्नुवन्ति।
4. सज्जते – प्रकृतेः गुणसम्मूढाः गुणकर्मसु सज्जमानाः भवन्ति।
5. समवतिष्ठते – सर्वत्र समवतिष्ठमानम् ईश्वरं यः पश्यति सः परां गतिं याति।
6. शेते – शरशय्यायां शयानाय भीष्मपितामहाय अर्जुनः जलम् अददात्।
7. निरीक्षते – सेवां निरीक्षमाणस्य पार्थस्य मनः शिथिलं जातम्।
8. डयते – खे डयमानं वैनतेयं दृष्ट्वा सर्पाः भीताः।
9. उपास्ते – उपासमानैः योगिभिःपरमात्मा दृष्टः।
10. युङ्क्ते – योगं युञ्जानः भगवन्तं ज्ञास्यति।
11. यतते – यतमानाः योगिनः तत्त्वं पश्यति।
12. वेपते – वेपमानः अर्जुनः कृष्णं प्रणमति।
13. कुरुते – देवार्थं कर्म कुर्वाणाः शाश्वतं पदम् आप्नुवन्ति।

शानच्प्रत्ययान्तपदानि –

1. .... 2. .... 3. ....
4. .... 5. .... 6. ....
7. .... 8. .... 9. ....
10. .... 11. .... 12. ....
13. ....

☞ एतानि वाक्यानि उच्चैः पठत –

1. सैनिकः युद्ध्यते। सैनिकः जयति। → युद्ध्यमानः सैनिकः जयति।
2. बालकाः मोदन्ते। बालकाः स्नान्ति। → मोदमानाः बालकाः स्नान्ति।
3. कन्या लज्जते। कन्या जलं ददाति। → लज्जमाना कन्या जलं ददाति।
4. भृत्यः भारं सहते। भृत्यः चलति। → भारं सहमानः भृत्यः चलति।
5. शठः मधुरं भाषते। शठः धनं हरति। → मधुरं भाषमाणः शठः धनं हरति।

6. जलयानं सागरे प्लवते।
   जलयानं सागरे निमज्जति। > प्लवमानं जलयानं सागरे निमज्जति।
7. दम्पती शिवं वन्देते।
   दम्पती पुष्पाणि अर्पयतः। > शिवं वन्दमानौ दम्पती पुष्पाणि अर्पयतः।
8. पुत्र्यौ मातरं सेवेते।
   पुत्र्यौ सन्तोषं प्राप्नुतः। > मातरं सेवमाने पुत्र्यौ सन्तोषं प्राप्नुतः।

विशेषरूपाणि –	पुंलिङ्गे	स्त्रीलिङ्गे	नपुंसकलिङ्गे
अधीते (अधि + इ)	अधीयानः	अधीयाना	अधीयानम्
शेते (शी)	शयानः	शयाना	शयानम्
विक्रीणीते (वि +क्री)	विक्रीणानः	विक्रीणाना	विक्रीणानम्
कुरुते (कृ)	कुर्वाणः	कुर्वाणा	कुर्वाणम्
जानीते (ज्ञा)	जानानः	जानाना	जानानम्
ब्रूते (ब्रू)	ब्रुवाणः	ब्रुवाणा	ब्रुवाणम्
भुङ्क्ते (भुज)	भुञ्जानः	भुञ्जाना	भुञ्जानम्
मनुते (मन्)	मन्वानः	मन्वाना	मन्वानम्
आस्ते (आस)	आसीनः	आसीना	आसीनम्
प्रयुङ्क्ते (प्र + युज्)	प्रयुञ्जानः	प्रयुञ्जाना	प्रयुञ्जानम्

4. अधोलिखितानि वाक्यानि यथोदाहरणानुगुणं परिवर्तयत –

उदा –

1. ज्वरः वर्धते।
   भवान् ज्वरं निवारयतु। > **भवान् वर्धमानं ज्वरं निवारयतु।**
2. अर्जुनः खिद्यते।
   कृष्णः अर्जुनस्य सारथिः अस्ति। > .... ।
3. वाणिजः शाकं विक्रीणीते।
   वाणिजः संस्कृतेन वदति। > .... ।
4. नक्षत्रे प्रकाशेते।
   वैज्ञानिकाः अवलोकन्ते। > .... ।

5. सुवर्णकारः सुवर्णं परीक्षते।
   सुवर्णकारात् आभरणं स्वीकरोतु। > .... ।
6. स्तेनः भुङ्क्ते।
   जनाः तं दण्डयन्ति। > .... ।
7. धनु स्रंसते।
   तस्य नाम गाण्डीवम्। > .... ।
8. मुनयः पर्युपासते।
   तेभ्यः देवः वरं यच्छति। > .... ।

5. विशेष्यानुसारं शानजन्तरूपाणि योजयित्वा वाक्यानि रचयत –

उदा – शिष्यः वन्दते। तं गुरुः अभिनन्दति।
वन्दमानं शिष्यं गुरुः अभिनन्दति।

1. बालिका नाटकं वीक्षते। तया निद्रा कृता।

   .... ।

2. आरक्षकाः चोरं गृह्णते। तान् सर्वे प्रशंसन्ति।

   .... ।

3. सः सम्यक् काव्यम् अधीते। तस्य ज्ञानं वर्धते।

   .... ।

4. ताः नृत्यं कुर्वते। भवती ताभ्यः पानकं ददातु।

   .... ।

5. छात्राः प्रथमस्थानाय स्पर्धन्ते। तेषु कः प्रथमस्थानं प्राप्नुयात् ?

   .... ।

6. कपयः वृक्षेषु कूर्दन्ते। भवती तान् वीक्षताम्।

   .... ।

7. वृष्टिः नितरां वर्धते। तस्यां मा क्रीडत।

   .... ।

8. शिशुः तल्पे शेते। तं मा जागरयत।

.... ।

9. युद्धात् भीरवः पलायन्ते। तेषां हननं न श्रेयसे।

.... ।

10. माता पुत्रं प्रतीक्षते। तस्याः मुखे उत्कण्ठा दृश्यते।

.... ।

11. दुर्जनाः वृथा विवदन्ते। तेभ्यः दूरं गच्छत।

.... ।

12. ते वाक्यानि सम्यक् प्रयुञ्जते। तेभ्यः किं ददानि ?

.... ?

13. यशोदा कृष्णम् उलूखले बध्नीते। तां गोप्यः आह्वयन्ति।

.... ।

14. ते गुरुम् आद्रियन्ते। तेषु उत्साहः दृश्यते।

.... ।

15. सैनिकाः धैर्येण युद्ध्यन्ते। तैः देशः रक्षितः।

.... ।

16. ताः सत्यमेव ब्रुवते। तासु सर्वे स्निह्यन्ति।

.... ।

17. निरीक्षकाः परीक्षां निरीक्षन्ते। तेभ्यः छात्राः बिभ्यति।

.... ।

18. युवकः वृद्धान् सेवते। तस्य साहाय्यं कुर्मः।

.... ।

19. आकाशे नक्षत्राणि द्योतन्ते। तानि बालाः वीक्षन्ते।

.... ।

20. सा नितरां खिद्यते। तां सख्यः सान्त्वयन्ति।

.... ।

कथान्तर्गतानि शानजन्तानि एतानि वाक्यानि परिशीलयत –

1. कृष्णस्य दर्शनाय सर्वे यतमानाः सन्ति।
2. देवर्षिः नारदः कृष्णं दिदृक्षमाणः आगतः।
3. सः मोदमानः अस्ति।
4. खिद्यमानं कृष्णं नारदः अपश्यत्।
5. नारदः कम्पमानः अगच्छत्।
6. भगवतः अन्वेषणाय प्रयतमानः अस्ति।
7. गोपिकाः कृष्णस्य शिरोबाधानिवृत्तिं कामयमानाः सन्ति।
8. गोपिकाः नारदम् अनुवर्तमानाः शयानस्य कृष्णस्य निकुञ्जं प्राप्तवत्यः।

6. अत्र पाठे दत्तानां शानजन्तानां शब्दानां त्रिषु लिङ्गेषु रूपाणि लिखत –

यथा –	शयान	→	**शयानः**	**शयाना**	**शयानम्**
	यतमान	→	....	....	....
	प्रार्थयमान	→	....	....	....
	आरभमाण	→	....	....	....
	मोदमान	→	....	....	....
	खिद्यमान	→	....	....	....
	जिज्ञासमान	→	....	....	....
	त्वरमाण	→	....	....	....
	चिन्वान	→	....	....	....
	लज्जमान	→	....	....	....

7. एतस्य क्रियापदस्य उचितस्य शानजन्तरूपस्य पुरतः (✓) चिह्नं लिखत –

उदा –	लम्बते	→	लम्बान	☐	लम्बमानः	✓	लम्बन्	☐
	1. सेवते	→	सेवन्	☐	सेवमानः	☐	सेवानः	☐
	2. शेते	→	शयानः	☐	शयमानः	☐	शयन्	☐
	3. स्मयते	→	स्मयानः	☐	स्मयन्	☐	स्मयमानः	☐
	4. कुरुते	→	कुर्वाणः	☐	कुरवाणः	☐	करमाणः	☐

5. अधीते →	अधीयानः	☐	अधीयमानः	☐	अधियानः	☐
6. शोभते →	शोभानः	☐	शोभमानः	☐	शुभमानः	☐
7. मन्यते →	मनुमानः	☐	मन्यानः	☐	मन्यमानः	☐
8. खिद्यते →	खिद्यमानः	☐	खिद्यानः	☐	खिदमानः	☐
9. कम्पते →	कम्पानः	☐	कम्पमानः	☐	कम्पयानः	☐
10. ऊहते →	ऊहमानः	☐	ऊहानः	☐	ऊह्वानः	☐

8. एतानि वाक्यानि बहुवचने परिवर्तयत –

1. शिशुः शयानः अस्ति। शिशवः शयानाः सन्ति।
2. भक्तः देवं सेवमानः अस्ति। .... ।
3. छात्रा अधीयाना अस्ति। .... ।
4. अहं प्रतीक्षमाणः भवामि। .... ।
5. त्वं त्वरमाणः असि। .... ।
6. भवान् वर्धमानः भवतु। .... ।
7. भवती सर्वदा यतमाना भवतु। .... ।
8. एधमानः बालः चलति। .... ।
9. डयमानः पक्षी दूरं गच्छति। .... ।
10. स्मयमानः युवकः अवदत्। .... ।

9. यथोचितं योजयत –

कम्पमानः	कृष्णम्	→	....	....
स्मर्यमाणं	वचनं	→	....	....
खिद्यमानं	कृष्णपत्न्यः	→	....	....
प्रार्थयमानाः	वेदना	→	....	....
उच्यमानं	कृष्णम्	→	....	....
शोभमानेषु	नारदः	→	....	....
व्यथमानाः	औषधम्	→	....	....
वर्धमाना	निकुञ्जेषु	→	....	....

सूक्तिः – शयानं चानुशेते हि तिष्ठन्तं चानुतिष्ठति। अनुधावति धावन्तं कर्म पूर्वकृतं नरम्॥

परिशिष्टम्

क) (शब्दरूपाणि)

इकारान्तः पुंलिङ्गः 'पति' शब्दः

पतिः	पती	पतयः
हे पते	पती	पतयः
पतिम्	पती	पतीन्
पत्या	पतिभ्याम्	पतिभिः
पत्ये	पतिभ्याम्	पतिभ्यः
पत्युः	पतिभ्याम्	पतिभ्यः
पत्युः	पत्योः	पतीनाम्
पत्यौ	पत्योः	पतिषु

इकारान्तः पुंलिङ्गः 'सखि' शब्दः

सखा	सखायौ	सखायः
हे सखे	सखायौ	सखायः
सखायम्	सखायौ	सखीन्
सख्या	सखिभ्याम्	सखिभिः
सख्ये	सखिभ्याम्	सखिभ्यः
सख्युः	सखिभ्याम्	सखिभ्यः
सख्युः	सखिभ्याम्	सखिभ्यः
सख्यौ	सख्योः	सखिषु

जकारान्तः पुंलिङ्गः 'वणिज्' शब्दः

वणिक्–ग्	वणिजौ	वणिजः
हे वणिक्–ग्	वणिजौ	वणिजः
वणिजम्	वणिजौ	वणिजः
वणिजा	वणिग्भ्यां	वणिग्भिः
वणिजे	वणिग्भ्यां	वणिग्भ्यः
वणिजः	वणिग्भ्यां	वणिग्भ्यः
वणिजः	वणिजोः	वणिजाम्
वणिजि	वणिजोः	वणिक्षु

एवमेव भिषज्, ऋत्विज्, इत्यादयः।

तकारान्तः पुंलिङ्गः 'मरुत्' शब्दः

मरुत्	मरुतौ	मरुतः
हे मरुत्	मरुतौ	मरुतः
मरुतम्	मरुतौ	मरुतः
मरुता	मरुद्भ्याम्	मरुद्भिः
मरुते	मरुद्भ्याम्	मरुद्भ्यः
मरुतः	मरुद्भ्याम्	मरुद्भ्यः
मरुतः	मरुतोः	मरुताम्
मरुति	मरुतोः	मरुत्सु

एवमेव दधत्, जाग्रत्, शूलभृत् इत्यादयः।

दकारान्तः पुंलिङ्गः 'सुहृद्' शब्दः

सुहृद् –त्	सुहृदौ	सुहृदः
हे सुहृद् – त्	सुहृदौ	सुहृदः
सुहृदम्	सुहृदौ	सुहृदः
सुहृदा	सुहृद्भ्याम्	सुहृद्भिः
सुहृदे	सुहृद्भ्याम्	सुहृद्भ्यः
सुहृदः	सुहृद्भ्याम्	सुहृद्भ्यः
सुहृदः	सुहृदोः	सुहृदाम्
सुहृदि	सुहृदोः	सुहृत्सु

नकारान्तः पुंलिङ्गः 'राजन्' शब्दः

राजा	राजानौ	राजानः
हे राजन्	राजानौ	राजानः
राजानम्	राजानौ	राज्ञः
राज्ञा	राजभ्याम्	राजभिः
राज्ञे	राजभ्याम्	राजभ्यः
राज्ञः	राजभ्याम्	राजभ्यः
राज्ञः	राज्ञोः	राज्ञाम्
राज्ञि / राजनि	राज्ञोः	राजसु

नकारान्तः पुंलिङ्गः 'पथिन्' शब्दः

पन्थाः	पन्थानौ	पन्थानः
हे पन्थाः	पन्थानौ	पन्थानः
पन्थानम्	पन्थानौ	पथः
पथा	पथिभ्याम्	पथिभिः
पथे	पथिभ्याम्	पथिभ्यः
पथः	पथिभ्याम्	पथिभ्यः
पथः	पथोः	पथाम्
पथि	पथोः	पथिषु

एवमेव 'मथिन्शब्दः ।

नकारान्तः पुंलिङ्गः 'गुणिन्' शब्दः

गुणी	गुणिनौ	गुणिनः
हे गुणिन्	गुणिनौ	गुणिनः
गुणिनम्	गुणिनौ	गुणिनः
गुणिना	गुणिभ्याम्	गुणिभिः
गुणिने	गुणिभ्याम्	गुणिभ्यः
गुणिनः	गुणिभ्याम्	गुणिभ्यः
गुणिनः	गुणिनोः	गुणिनाम्
गुणिनि	गुणिनोः	गुणिषु

एवमेव 'विद्यार्थिन्, एकाकिन्, अधिकारिन्, ज्ञानिन्, योगिन्, निवासिन् – इत्यादयः शब्दाः ।

सकारान्तः पुंलिङ्गः 'विद्वस्' शब्दः

विद्वान्	विद्वांसौ	विद्वांसः
हे विद्वन्	विद्वांसौ	विद्वांसः
विद्वांसम्	विद्वांसौ	विदुषः
विदुषा	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भिः
विदुषे	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
विदुषः	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
विदुषः	विदुषोः	विदुषाम्
विदुषि	विदुषोः	विद्वत्सु

ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'लक्ष्मी' शब्दः

लक्ष्मीः	लक्ष्म्यौ	लक्ष्म्यः
हे लक्ष्मि	लक्ष्म्यौ	लक्ष्म्यः
लक्ष्मीम्	लक्ष्म्यौ	लक्ष्मीः
लक्ष्म्या	लक्ष्मीभ्याम्	लक्ष्मीभिः
लक्ष्म्यै	लक्ष्मीभ्याम्	लक्ष्मीभ्यः
लक्ष्म्याः	लक्ष्मीभ्याम्	लक्ष्मीभ्यः
लक्ष्म्याः	लक्ष्म्योः	लक्ष्मीणाम्
लक्ष्म्याम्	लक्ष्म्योः	लक्ष्मीषु

ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'स्त्री' शब्दः

स्त्री	स्त्रियौ	स्त्रियः
हे स्त्रि	स्त्रियौ	स्त्रियः
स्त्रियम्	स्त्रियौ	स्त्रीः/स्त्रियः
स्त्रिया	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभिः
स्त्रियै	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभ्यः
स्त्रियाः	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभ्यः
स्त्रियाः	स्त्रियोः	स्त्रीणाम्
स्त्रियाम्	स्त्रियोः	स्त्रीषु

ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'श्रीः' शब्दः

श्रीः	श्रियौ	श्रियः
हे श्रीः	श्रियौ	श्रियः
श्रियम्	श्रियौ	श्रियः
श्रिया	श्रीभ्याम्	श्रीभिः
श्रियै/श्रिये	श्रीभ्याम्	श्रीभ्यः
श्रियाः/श्रियः	श्रीभ्याम्	श्रीभ्यः
श्रियाः/श्रियः	श्रियोः	श्रीणां/श्रियाम्
श्रियि/श्रियाम्	श्रियोः	श्रीषु

चकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'वाच्' शब्दः

वाक्-ग्	वाचौ	वाचः
हे वाक्-ग्	वाचौ	वाचः
वाचम्	वाचौ	वाचः
वाचा	वाग्भ्याम्	वाग्भिः
वाचे	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः
वाचः	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः
वाचः	वाचोः	वाचाम्
वाचि	वाचोः	वाक्षु

एवमेव 'त्वच्' शब्दः।

दकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'आपद्' शब्दः

आपद् -त्	आपदौ	आपदः
हे आपद्	आपदौ	आपदः
आपदम्	आपदौ	आपदः
आपदा	आपद्भ्याम्	आपद्भिः
आपदे	आपद्भ्याम्	आपद्भ्यः
आपदः	आपद्भ्याम्	आपद्भ्यः
आपदः	आपदोः	आपदाम्
आपदि	आपदोः	आपत्सु

एवमेव 'उपनिषद्, विपद्, सम्पद्, परिषद्, इत्यादयः।

षकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'आशिष्' शब्दः

आशीः	आशिषौ	आशिषः
हे आशीः	आशिषौ	आशिषः
आशिषम्	आशिषौ	आशिषः
आशिषा	आशीर्भ्याम्	आशीर्भिः
आशिषे	आशीर्भ्याम्	आशीर्भ्यः
आशिषः	आशीर्भ्याम्	आशीर्भ्यः
आशिषः	आशिषोः	आशिषाम्
आशिषि	आशिषोः	आशीष्षु/आशीःषु

तकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'सरित्' शब्दः

सरित्	सरितौ	सरितः
हे सरित्	सरितौ	सरितः
सरितम्	सरितौ	सरितः
सरिता	सरिद्भ्याम्	सरिद्भिः
सरिते	सरिद्भ्याम्	सरिद्भ्यः
सरितः	सरिद्भ्याम्	सरिद्भ्यः
सरितः	सरितोः	सरिताम्
सरिति	सरितोः	सरित्सु

एवमेव 'विद्युत्, तडित्' इत्यादयः शब्दाः।

शकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'दिश्' शब्दः

दिक्-ग्	दिशौ	दिशः
हे दिक्-ग्	दिशौ	दिशः
दिशम्	दिशौ	दिशः
दिशा	दिग्भ्याम्	दिग्भिः
दिशे	दिग्भ्याम्	दिग्भ्यः
दिशः	दिग्भ्याम्	दिग्भ्यः
दिशः	दिशोः	दिशाम्
दिशि	दिशोः	दिक्षु

तकारान्तः नपुंसकलिङ्गः 'जगत्' शब्दः

जगत् -द्	जगती	जगन्ति
हे जगत् -द्	जगती	जगन्ति
जगत् -द्	जगती	जगन्ति
जगता	जगद्भ्याम्	जगद्भिः
जगते	जगद्भ्याम्	जगद्भ्यः
जगतः	जगद्भ्याम्	जगद्भ्यः
जगतः	जगतोः	जगताम्
जगति	जगतोः	जगत्सु

एवमेव 'महत्, बृहत्, वियत्' इत्यादयः।

नकारान्तः नपुंसकलिङ्गः 'नामन्' शब्दः

नाम	नाम्नी/नामनी	नामानि
हे नामन्/ नाम	नाम्नी/नामनी	नामानि
नाम/ नाम	नाम्नी/नामनी	नामानि
नाम्ना	नामभ्याम्	नामभिः
नाम्ने	नामभ्याम्	नामभ्यः
नाम्नः	नामभ्याम्	नामभ्यः
नाम्नः	नाम्नोः	नाम्नाम्
नाम्नि/नामनि	नाम्नोः	नामसु

एवमेव धामन्, दामन् इत्यादयः

षकारान्तः नपुंसकलिङ्गः 'चक्षुष्' शब्दः

चक्षुः	चक्षुषी	चक्षूंषि
हे चक्षुः	चक्षुषी	चक्षूंषि
चक्षुः	चक्षुषी	चक्षूंषि
चक्षुषा	चक्षुर्भ्याम्	चक्षुर्भिः
चक्षुषे	चक्षुर्भ्याम्	चक्षुर्भ्यः
चक्षुषः	चक्षुर्भ्याम्	चक्षुर्भ्यः
चक्षुषः	चक्षुषोः	चक्षुषाम्
चक्षुषि	चक्षुषोः	चक्षुषु

एवमेव 'धनुष् ,वपुष् ' इत्यादयः शब्दाः।

सकारान्तः नपुंसकलिङ्गः 'मनस्' शब्दः

मनः	मनसी	मनांसि
हे मनः	मनसी	मनांसि
मनः	मनसी	मनांसि
मनसा	मनोभ्याम्	मनोभिः
मनसे	मनोभ्याम्	मनोभ्यः
मनसः	मनोभ्याम्	मनोभ्यः
मनसः	मनसोः	मनसाम्
मनसि	मनसोः	मनस्सु

एवमेव 'शिरस्, सरस्, श्रेयस्, वयस्' इत्यादयः शब्दाः।

ओकारान्तः पुल्लिङ्गः 'गौ' शब्दः

गौः	गावौ	गावः
हे गौः	हे गावौ	हे गावः
गाम्	गावौ	गाः
गवा	गोभ्याम्	गोभिः
गवे	गोभ्याम्	गोभ्यः
गोः	गोभ्याम्	गोभ्यः
गोः	गवोः	गवाम्
गवि	गवोः	गोषु

सकारान्तः पुंलिङ्गः 'अदस्' शब्दः

असौ	अमू	अमी
अमुं	अमू	अमून्
अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः
अमुष्मै	अमूभ्याम्	अमीभ्यः
अमुष्मात्	अमूभ्याम्	अमीभ्यः
अमुष्य	अमुयोः	अमीषाम्
अमुष्मिन्	अमुयोः	अमीषु

सकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'अदस्' शब्दः

असौ	अमू	अमूः
अमुम्	अमू	अमूः
अमुया	अमूभ्याम्	अमूभिः
अमुष्यै	अमूभ्याम्	अमूभ्यः
अमुष्याः	अमूभ्याम्	अमूभ्यः
अमुष्याः	अमुयोः	अमूषाम्
अमुष्याम्	अमुयोः	अमूषु

ख) धातुरूपाणि दश लकाराः

भूसत्तायां परस्मैपदी वर्तमाने लट् (लकारः)

भवति	भवतः	भवन्ति
भवसि	भवथः	भवथ
भवामि	भवावः	भवामः

परोक्षे लिट् (लकारः)

बभूव	बभूवतुः	बभूवुः
बभूविथ	बभूवथुः	बभूव
बभूव	बभूविव	बभूविम

अनद्यतने लुट् (लकारः)

भविता	भवितारौ	भवितारः
भवितासि	भवितास्थः	भवितास्थ
भवितास्मि	भवितास्वः	भवितास्मः

भविष्यति लृट् (लकारः)

भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति
भविष्यसि	भविष्यथः	भविष्यथ
भविष्यामि	भविष्यावः	भविष्यामः

विध्यादौ लोट् (लकारः)

भवतु, भवतात्	भवताम्	भवन्तु
भव, भवतात्	भवतम्	भवत
भवानि	भवाव	भवाम

अनद्यतने भूते लङ् (लकारः)

अभवत्	अभवताम्	अभवन्
अभवः	अभवतम्	अभवत
अभवम्	अभवाव	अभवाम

विध्यादौ लिङ् (लकारः)

भवेत्	भवेताम्	भवेयुः
भवेः	भवेतम्	भवेत
भवेयम्	भवेव	भवेम

आशिषि लिङ् (लकारः)

भूयात्	भूयास्ताम्	भूयासुः
भूयाः	भूसास्तम्	भूयस्त
भूयासम्	भूयास्व	भूयास्म

भूते लङ् (लकारः)

अभूत्	अभूताम्	अभूवन्
अभूः	अभूतम्	अभूत
अभूवम्	अभूव	अभूम

अनद्यतने भूते लङ् (लकारः)

अभविष्यत्	अभविष्यताम्	अभविष्यन्
अभविष्यः	अभविष्यतम्	अभविष्यत
अभविष्यम्	अभविष्याव	अभविष्याम

युध् सम्प्रहारे आत्मनेपदी वर्तमाने लट् (लकारः)

युध्यते	युध्येते	युध्यन्ते
युध्यसे	युध्येथे	युध्यध्वे
युध्ये	युध्यावहे	युध्यामहे

लङ्

अयुध्यत	अयुध्येताम्	अयुध्यन्त
अयुध्यथाः	अयुध्येथाम्	अयुध्यध्वम्
अयुध्ये	अयुध्यावहि	अयुध्यामहि

लिट्

युयुधे	युयुधाते	युयुधिरे
युयुधिषे	युयुधाथे	युयुधिध्वे
युयुधे	युयुधिवहे	युयुधिमहे

विधिलिङ्

युध्येत	युध्येयाताम्	युध्येरन्
युध्येथाः	युध्येयाथाम्	युध्येध्वम्
युध्येय	युध्येवहि	युध्येमहि

लुट्

योद्धा	योद्धारौ	योद्धारः
योद्धासे	योद्धासाथे	योद्धाध्वे
योद्धाहे	योद्धास्वहे	योद्धास्महे

आशिषि लिङ्

युत्सीष्ट	युत्सीयास्तां	युत्सीरन्
युत्सीष्ठाः	युत्सीयास्थां	युत्सीध्वम्
युत्सीय	युत्सीवहि	युत्सीमहि

लृट्

योत्स्यते	योत्स्येते	योत्स्यन्ते
योत्स्यसे	योत्स्येथे	योत्स्यध्व
योत्स्ये	योत्स्यावहे	योत्स्यामहे

लुङ्

अयुद्ध	अयुत्साताम्	अयुत्सत
अयुद्धाः	अयुत्साथाम्	अयुद्ध्वम्
अयुत्सि	अयुत्स्वहि	अयुत्स्महि

लोट्

युध्यताम्	युध्येताम्	युध्यन्ताम्
युध्यस्व	युध्येथाम्	युध्यध्वम्
युध्यै	युध्यावहि	युध्यामहि

लृङ्

अयोत्स्यत	अयोत्स्येताम्	अयोत्स्यन्त
अयोत्स्यथाः	अयोत्स्येथाम्	अयोत्स्यध्वम्
अयोत्स्ये	अयोत्स्यावहि	अयोत्स्यामहि

परस्मैपदिनः धातवः

धातुः	लट्	कर्मणि	णिच्	क्त्वा	ल्यप्	तुमुन्	तव्यत्	अनीयर्	क्तवतु	क्त
अट (गतौ)	अटति	अट्यते	आटयति	अटित्वा	पर्यट्य	अटितुम्	अटितव्यम्	अटनीयम्	अटितवान्	अटितः
अर्च(पूजायाम्)	अर्चति	अर्च्यते	अर्चयति	अर्चित्वा	समर्च्य	अर्चितुम्	अर्चितव्यम्	अर्चनीयम्	अर्चितवान्	अर्चितः
डुक्रीञ्(द्रव्यविनिमये)	क्रीणाति	क्रीयते	क्रापयति	क्रीत्वा	विक्रीय	क्रेतुम्	क्रेतव्यम्	क्रयणीयम्	क्रीतवान्	क्रीतः
क्रीड्ट(विहारे)	क्रीडति	क्री ड्यते	क्रीडयति	क्रीडित्वा	संक्रीड्य	क्रीडितुम्	क्रीडितव्यम्	क्रीडनीयम्	क्रीडितवान्	क्रीडितः
खादृ(भक्षणे)	खादति	खाद्यते	खादयति	खादित्वा	संखाद्य	खादितुम्	खादितव्यम्	खादनीयम्	खादितवान्	खादितः
गम्लृ(गतौ)	गच्छति	गम्यते	गमयति	गत्वा	अवगत्य	गन्तुम्	गन्तव्यम्	गमनीयम्	गतवान्	गतः
गै(शब्दे)	गायति	गीयते	गापयति	गीत्वा	प्रगाप्य	गातुम्	गातव्यम्	गानीयम्	गीतवान्	गीतः
जप(व्यक्तायां वाचि मानसे च)	जपति	जप्यते	जापयति	जपित्वा	संजप्य	जपितुम्	जपितव्यम्	जपनीयम्	जपितवान्	जपितः
जीव(प्राणधारणे)	जीवति	जीव्यते	जीवयति	जीवित्वा	उपजीव्य	जीवितुम्	जीवितव्यम्	जीवनीयम्	जीवितवान्	जीवितः
ज्ञा(अवबोधने)	जानाति	ज्ञायते	ज्ञापयति	ज्ञात्वा	विज्ञाय	ज्ञातुम्	ज्ञातव्यम्	ज्ञानीयम्	ज्ञातवान्	ज्ञातः
घ्रा(गन्धोपादाने)	जिघ्रति	घ्रायते	घ्रापयति	घ्रात्वा	आघ्राय	घ्रातुम्	घ्रातव्यम्	घ्राणीयम्	घ्रातवान्	घ्रातः
णम(प्रह्वत्वे शब्दे च)	नमति	नम्यते	नमयति	नत्वा	प्रणम्य	नन्तुम्	नन्तव्यम्	नमनीयम्	नतवान्	नतः
णीञ्(प्रापणे)	नयति	नीयते	नाययति	नीत्वा	आनीय	नेतुम्	नेतव्यम्	नयनीयम्	नीतवान्	नीतः
त्यज(हानौ)	त्यजति	त्यज्यते	त्याजयति	त्यक्त्वा	सन्त्यज्य	त्यक्तुम्	त्यक्तव्यम्	त्यजनीयम्	त्यक्तवान्	त्यक्तः
दृशिर्(प्रेक्षणे)	पश्यति	दृ श्यते	द र्शयति	दृष्ट्वा	संदृश्य	द्रष्टुम्	द्रष्टव्यम्	दर्शनीयम्	दृष्टवान्	दृष्टः
धावु(गतिशुद्धयोः)	धावति	धाव्यते	धावयति	धावित्वा	अनुधाव्य	धावितुम्	धावितव्यम्	धावनीयम्	धावितवान्	धावितः

धृञ्(धारणे)	धरति	ध्रियते	धारयति	धृत्वा	उद्धृत्य	धर्तुम्	धर्तव्यम्	धरणीयम्	धृतवान्	धृतः
डुपचष्(पाके)	पचति	पच्यते	पाचयति	पक्त्वा	विपच्य	पक्तुम्	पक्तव्यम्	पचनीयम्	पक्ववान्	पक्वः
पठ(व्यक्तायां वाचि)	पठति	पठ्यते	पाठयति	पठित्वा	प्रपठ्य	पठितुम्	पठितव्यम्	पठनीयम्	पठितवान्	पठितः
पत्लृ(गतौ)	पतति	पत्यते	पातयति	पतित्वा	निपत्य	पतितुम्	पतितव्यम्	पतनीयम्	पतितवान्	पतितः
धातुः	लट्	कर्मणि	णिच्	क्त्वा	ल्यप्	तुमुन्	तव्यत्	अनीयर्	क्तवतु	क्त
पा(पाने)	पिबति	पीयते	पाययति	पीत्वा	निपीय	पातुम्	पातव्यम्	पानीयम्	पीतवान्	पीतः
भू(सत्तायाम्)	भवति	भूयते	भावयति	भूत्वा	सम्भूय	भवितुम्	भवितव्यम्	भवनीयम्	भूतवान्	भूतः
रक्ष(पालने)	रक्षति	रक्ष्य ते	रक्ष यति	रक्षित्वा	संरक्ष्य	रक्षितुम्	रक्षितव्यम्	रक्षणीयम्	रक्षितवान्	रक्षितः
वद(व्यक्तायां वाचि)	वदति	उद्यते	वादयति	उदित्वा	अनूद्य	वदितुम्	वदितव्यम्	वदनीयम्	उदितवान्	उदितः
सृ(गतौ)	सरति	स्रियते	सारयति	सृत्वा	अनुसृत्य	सर्तुम्	सर्तव्यम्	सरणीयम्	सृतवान्	सृतः
स्मृ(चिन्तायाम्)	स्मरति	स्मर्यते	स्मारयति	स्मृत्वा	विस्मृत्य	स्मर्तुम्	स्मर्तव्यम्	स्मरणीयम्	स्मृतवान्	स्मृतः
हसे(हसने)	हसति	हस्यते	हासयति	हसित्वा	विहस्य	हसितुम्	हसितव्यम्	हसनीयम्	हसितवान्	हसितः
अस(भुवि)	अस्ति	भूयते	भावयति	भूत्वा	सम्भूय	भवितुम्	भवितव्यम्	भवनीयम्	भूतवान्	भूतः
रुदिर्(अश्रुविमोचने)	रोदिति	रुद्यते	रोदयति	रुदित्वा	प्ररुद्य	रोदितुम्	रोदितव्यम्	रोदनीयम्	रुदितवान्	रुदितः
डुदाञ्(दाने)	ददाति	दीयते	दापयति	दत्त्वा	प्रदाय	दातुम्	दातव्यम्	दानीयम्	दत्तवान्	दत्तः
ञीभी(भये)	बिभेति	भीयते	भाययति	भीत्वा	विभीय	भेतुम्	भेतव्यम्	भयनीयम्	भीतवान्	भीतः
क्रुध(क्रोधे)	क्रुध्यति	क्रुध्यते	क्रोधयति	क्रुद्ध्वा	संक्रुद्ध्य	क्रोद्धुम्	क्रोद्धव्यम्	क्रोधनीयम्	क्रुद्धवान्	क्रुद्धः
णश(अदर्शने)	नश्यति	नश्यते	नाशयति	नशित्वा	प्रणश्य	नशितुम्	नशितव्यम्	नशनीयम्	नष्टवान्	नष्टः

ष्णिह(प्रीतौ)	स्निह्यति	स्निह्यते	स्नेहयति	स्नेहित्वा	संस्निह्य	स्नेहितुम्	स्नेहितव्यम्	स्नेहनीयम्	स्निग्धवान्	स्निग्धः
षिधु(संराद्धौ)	सिध्यति	सिध्यते	सेधयति	सिद्ध्वा	संसिध्य	सेधितुम्	सेधितव्यम्	सेधनीयम्	सिद्धवान्	सिद्धः
शक्लृ(शक्तौ)	शक्नोति	शक्यते	शाकयति	शक्त्वा	प्रशक्य	शक्तुम्	शक्तव्यम्	शकनीयम्	शक्तवान्	शक्तः
आप्लृ(व्याप्तौ)	आप्नोति	आप्यते	आपयति	आप्त्वा	प्राप्य	आप्तुम्	आप्तव्यम्	आपनीयम्	आप्तवान्	आप्तः
क्षिप(प्रेरणे)	क्षिपति	क्षिप्यते	क्षेपयति	क्षिप्त्वा	प्रक्षिप्य	क्षेप्तुम्	क्षेप्तव्यम्	क्षेपणीयम्	क्षिप्तवान्	क्षिप्तः
इषु(इच्छायाम्)	इच्छति	इष्यते	एषयति	इष्ट्वा	समिष्य	एष्टुम्	एष्टव्यम्	एषणीयम्	इष्टवान्	इष्टः
लिख(अक्षरविन्यासे)	लिखति	लिख्यते	लेखयति	लिखित्वा	विलिख्य	लेखितुम्	लेखितव्यम्	लेखनीयम्	लिखितवान्	लिखितः
प्रच्छ(ज्ञीप्सायाम्)	पृच्छति	पृच्छ्यते	प्रच्छयति	पृष्ट्वा	आपृच्छ्य	प्रष्टुम्	प्रष्टव्यम्	प्रच्छनीयम्	पृष्टवान्	पृष्टः

धातुः	लट्	कर्मणि	णिच्	क्त्वा	ल्यप्	तुमुन्	तव्यत्	अनीयर्	क्तवतु	क्त
विश(प्रवेशने)	विशति	विश्यते	वेशयति	विष्ट्वा	प्रविश्य	वेष्टुम्	वेष्टव्यम्	वेशनीयम्	विष्टवान्	विष्टः
मिल(सङ्गमे)	मिलति	मिल्यते	मेलयति	मिलित्वा	संमिल्य	मेलितुम्	मेलितव्यम्	मेलनीयम्	मिलितवान्	मिलितः
डुकृञ्(करणे)	करोति	क्रियते	कारयति	कृत्वा	सत्कृत्य	कर्तुम्	कर्तव्यम्	करणीयम्	कृतवान्	कृतः
ग्रह(उपादाने)	गृह्णाति	गृह्यते	ग्राहयति	गृहीत्वा	प्रतिगृह्य	ग्रहीतुम्	ग्रहीतव्यम्	ग्रहणीयम्	गृहीतवान्	गृहीतः
चुर(स्तेये)	चोरयति	चोर्यते	चोरयति	चोरयित्वा	प्रचोर्य	चोरयितुम्	चोरयितव्यम्	चोरणीयम्	चोरितवान्	चोरितः
चिति(स्मृत्याम्)	चिन्तयति	चिन्त्यते	चिन्तयति	चिन्तयित्वा	विचिन्त्य	चिन्तयितुम्	चिन्तयितव्यम्	चिन्तनीयम्	चिन्तितवान्	चिन्तितः
तड(आघाते)	ताडयति	ताड्यते	ताडयति	ताडयित्वा	प्रताड्य	ताडयितुम्	ताडयितव्यम्	ताडनीयम्	ताडितवान्	ताडितः
क्षल(शौचकर्मणि)	क्षालयति	क्षाल्यते	क्षालयति	क्षालयित्वा	प्रक्षाल्य	क्षालयितुम्	क्षालयितव्यम्	क्षालनीयम्	क्षालितवान्	क्षालितः
पाल(रक्षणे)	पालयति	पाल्यते	पालयति	पालयित्वा	परिपाल्य	पालयितुम्	पालयितव्यम्	पालनीयम्	पालितवान्	पालितः
रच(प्रतियत्ने)	रचयति	रच्यते	रचयति	रचयित्वा	संरच्य	रचयितुम्	रचयितव्यम्	रचनीयम्	रचितवान्	रचितः

आत्मनेपदिनः धातवः

धातुः	लट्	कर्मणि	णिच्	क्त्वा	ल्यप्	तुमुन्	तव्यत्	अनीयर्	क्तवतु	क्त
अय(गतौ)	अयते	अय्यते	आययति	अयित्वा	पलाय्य	अयितुम्	अयितव्यम्	अयनीयम्	अयितवान्	अयितः
इङ्(अध्ययने)	अधीते	अधीयते	अध्यापयति	————	अधीत्य	अध्येतुम्	अध्येतव्यम्	अध्ययनीयम्	अधीतवान्	अधीतः
ईक्ष(दर्शने)	ईक्षते	ईक्ष्यते	ईक्षयति	ईक्षित्वा	प्रतीक्ष्य	ईक्षितुम्	ईक्षितव्यम्	ईक्षणीयम्	ईक्षितवान्	ईक्षितः
ऊह(वितर्के)	ऊहते	ऊह्यते	ऊहयति	ऊहित्वा	समुह्य	ऊहितुम्	ऊहितव्यम्	ऊहनीयम्	ऊहितवान्	ऊहितः
एध(वृद्धौ)	एधते	एध्यते	एधयति	एधित्वा	समेध्य	एधितुम्	एधितव्यम्	एधनीयम्	एधितवान्	एधितः
कपि(चलने)	कम्पते	कम्प्यते	कम्पयति	कम्पित्वा	प्रकम्प्य	कम्पितुम्	कम्पितव्यम्	कम्पनीयम्	कम्पितवान्	कम्पितः
कमु(कान्तौ)	कामयते	काम्यते	कामयति	कामयित्वा	प्रकाम्य	कामयितुम्	कामयितव्यम्	कामनीयम्	कामितवान्	कामितः
काशृ(दीप्तौ)	काशते	काश्यते	काशयति	काशित्वा	प्रकाश्य	काशितुम्	काशितव्यम्	काशनीयम्	काशितवान्	काशितः
कुर्द(क्रीडायाम्)	कूर्दते	कूर्द्यते	कूर्दयति	कूर्दित्वा	संकूर्द्य	कूर्दितुम्	कूर्दितव्यम्	कूर्दनीयम्	कूर्दितवान्	कूर्दितः
क्षमूष्(सहने)	क्षमते	क्षम्यते	क्षमयति	क्षमित्वा	————	क्षमितुम्	क्षमितव्यम्	क्षमणीयम्	क्षान्तवान्	क्षान्तः
धातुः	लट्	कर्मणि	णिच्	क्त्वा	ल्यप्	तुमुन्	तव्यत्	अनीयर्	क्तवतु	क्त
खिद(दैन्ये)	खिद्यते	खिद्यते	खेदयति	खित्वा	प्रखिद्य	खेत्तुम्	खेदितव्यम्	खेदनीयम्	खिन्नवान्	खिन्नः
गाहू(विलोडने)	गाहते	गाह्यते	गाहयति	गाहित्वा	विगाह्य	गाहितुम्	गाहितव्यम्	गाहनीयम्	गाढवान्	गाढः
जनी(प्रादुर्भावे)	जायते	जायते	जनयति	जनित्वा	प्रजन्य	जनितुम्	जनितव्यम्	जननीयम्	जातवान्	जातः
डीङ्(विहायसा गतौ)	डीयते	डीयते	डाययति	डयित्वा	उड्डीय	डयितुम्	डयितव्यम्	डयनीयम्	डयितवान्	डयितः
त्रैङ्(पालने)	त्रायते	त्रायते	त्रापयति	त्रात्वा	परित्राय	त्रातुम्	त्रातव्यम्	त्राणीयम्	त्राणवान्	त्राणः
ष्मिङ्(ईषद्धसने)	स्मयते	स्मीयते	स्माययति	स्मित्वा	विस्मीय	स्मीतुम्	स्मेतव्यम्	स्मयनीयम्	स्मितवान्	स्मितः
दृङ्(आदरे)(आङ्पूर्वकः)	आद्रियते	आद्रियते	आदारयति	दृत्वा	आदृत्य	आदर्तुम्	आदर्तव्यम्	आदरणीयम्	आदृतवान्	आदृतः

पद(गतौ)	पद्यते	पद्यते	पादयति	पत्त्वा	उत्पद्य	पत्तुम्	पत्तव्यम्	पदनीयम्	पन्नवान्	पन्नः
बाधृ(लोडने)	बाधते	बाध्यते	बाधयति	बाधित्वा	विबाध्य	बाधितुम्	बाधितव्यम्	बाधनीयम्	बाधितवान्	बाधितः
भाष(व्यक्तायां वाचि)	भाषते	भाष्यते	भाषयति	भाषित्वा	प्रभाष्य	भाषितुम्	भाषितव्यम्	भाषणीयम्	भाषितवान्	भाषितः
मुद(हर्षे)	मोदते	मुद्यते	मोदयति	मुदित्वा	प्रमुद्य	मोदितुम्	मोदितव्यम्	मोदनीयम्	मोदितवान्	मोदितः
यती(प्रयत्ने)	यतते	यत्यते	यातयति	यतित्वा	प्रयत्य	यतितुम्	यतितव्यम्	यतनीयम्	यत्तवान्	यत्तः
रमु(क्रीडायाम्)	रमते	रम्यते	रमयति	रत्वा	विरम्य	रन्तुम्	रन्तव्यम्	रमणीयम्	रतवान्	रतः
डुलभष्(प्राप्तौ)	लभते	लभ्यते	लभयति	लब्ध्वा	उपलभ्य	लब्धुम्	लब्धव्यम्	लभनीयम्	लब्धवान्	लब्धः
लोकृ(दर्शने)	लोकते	लोक्यते	लोकयति	लोकित्वा	आलोक्य	लोकितुम्	लोकितव्यम्	लोकनीयम्	लोकितवान्	लोकितः
लस्जी(व्रीडने)	लज्जते	लज्ज्यते	लज्जयति	लज्जित्वा	विलज्ज्य	लज्जितुम्	लज्जितव्यम्	लज्जनीयम्	लज्जितवान्	लज्जितः
वदि(अभिवादनस्तुत्योः)	वन्दते	वन्द्यते	वन्दयति	वन्दित्वा	अभिवन्द्य	वन्दितुम्	वन्दितव्यम्	वन्दनीयम्	वन्दितवान्	वन्दितः
वृतु(वर्तने)	वर्तते	वृत्यते	वर्तयति	वर्तित्वा	आवृत्य	वर्तितुम्	वर्तितव्यम्	वर्तनीयम्	वर्तितवान्	वर्तितः
वृधु(वृद्धौ)	वर्धते	वृध्यते	वर्धयति	वर्धित्वा	प्रवृध्य	वर्धितुम्	वर्धितव्यम्	वर्धनीयम्	वर्धितवान्	वर्धितः
शकि(शङ्कायाम्)	शङ्कते	शङ्क्यते	शङ्कयति	शङ्कित्वा	आशङ्क्य	शङ्कितुम्	शङ्कितव्यम्	शङ्कनीयम्	शङ्कितवान्	शङ्कितः
शिक्ष(विद्योपादाने)	शिक्षते	शिक्ष्यते	शिक्षयति	शिक्षित्वा	प्रशिक्ष्य	शिक्षितुम्	शिक्षितव्यम्	शिक्षणीयम्	शिक्षितवान्	शिक्षितः
शुभ(दीप्तौ)	शोभते	शुभ्यते	शोभयते	शिभित्वा	प्रशोभ्य	शोभितुम्	शोभितव्यम्	शोभनीयम्	शोभितवान्	शोभितः
षह(मर्षणे)	सहते	सह्यते	साहयति	सोढ्वा	प्रसह्य	सोढुम्	सोढव्यम्	सहनीयम्	सोढवान्	सोढः

उत्तराणि

1\. 1. 1. वैराग्येण। 2. कामेन। 3. द्वन्द्वेन। 4. संशयेन। 5. अधर्मेण। 6. मोहेन। 7. अशान्त्या। 8. युद्धेन। 9. अश्रद्धया। 10. अज्ञानेन। 11. निद्रया। 12. प्रमादेन। 13. क्रोधेन। 14. दुःखेन। 15. भीत्या। 16. आलस्येन। 17. ईर्ष्यया। 18. अहङ्कारेण।

2\. 1. भक्तेः। 2. संस्कृतेः। 3. ईश्वरानुग्रहात्। 4. कृष्णात्। 5. धर्मात्। 6. प्रयत्नात्। 7. पर्जन्यात्। 8. एकाग्रतायाः। 9. आधारात्। 10. कृष्णात्। 11. प्रयत्नात्। 12. ध्येयात्। 13. अभ्यासात्। 14. भाषाज्ञानात्। 15. त्यागात्।

3\. 1. भीमः अर्जुनात् पूर्वः। 2. अर्जुनः भीमात् परः। 3. अर्जुनः नकुलात् पूर्वः। 4. नकुलः अर्जुनात् परः। 5. नकुलः सहभीवात् पूर्वः। 6. सहदेवः नकुलात् परः।

4\. 1. शकुनिम्। 2. दुश्शासनम्। 3. कीचकम्। 4. कौरवान्।

5\. 1. युधिष्ठिरेण सदृशः धर्मिष्ठः कः ? 2. भीष्मेण सदृशः दृढप्रतिज्ञः कः ? 3. कर्णेन सदृशः दाता कः। 4. गीतामृतेन सदृशेन तत्त्वं किम् ? 5. विश्वरूपेण सदृशं दृश्यं किम् ? 6. आशायाः सदृशः पाशः कः ? 7. तृप्तेः समा सम्पत् का ? 8. अर्जुनेन सदृशः धनुर्धरः कः ?

6\. 1. सदृशः 2. परम् 3. विना 4. प्रति 5. अलम् 6. धिक् 7. पूर्वः 8. ऋते

2.3. 1. योगिनः कर्म कुर्वन्ति। 2. पण्डितः समदर्शी। 3. ते सन्यासिनः योगिनश्च। 4. सः महात्मा सुदुर्लभः। 5. सः वेदवित्। 6. अनन्यभाजः मां भजन्ति। 7. ज्ञेयः नित्यसन्यासी।

4\. 2. सुहृत् हिताय योजयति। सुहृदः हिताय योजयन्ति। 3. सुहृत् गुह्याय निगूहति। सुहृदः गुह्यं निगूहन्ति। 4. सुहृत् गुणान् प्रकटीकरोति। सुहृदः गुणान् प्रकटीकुर्वन्ति। 5. सुहृत् आपद्‌गतं न जहाति। सुहृदः आपद्‌गतं न जहति। 6. सुहृत् काले ददाति। सुहृदः काले ददति।

5\. 1. अगुणिन्। 2. गुणिन्। 3. मत्सरिन्। 4. गुणरागिन्।

6\. 1. गुणिनं नागुणी वेत्ति। 2. मत्सरी। 3. गुणी गुणानुरागी च।

3.1. 2.आशिषौ। 3. स्रोतः, स्रोतसी। 4. दिक्,दिशः। 5. चक्षुषी। 6. परिषत्, परिषदः। 7. कर्मणी कर्माणि। 8. मनः, मनांसि। 9. सरित्, सरितौ। 10. जगती, जगन्ति। 11. आपदौ, आपदः।

2\. 1. धनुः। 2. वचांसि। 3. आशिषा। 4. सम्पत् विपत् च। 5. सरः। 6. चक्षुषी। 7. सचेताः। 8. कर्मणि।

3\. 1. सरांसि। 2. आपदः। 3. जगत्। 4. सरितः। 5. तडितः। 6. विपत्। 7. जलस्रोतांसि। 8. सस्यसम्पत्। 9. भगवतः आशिषः इव। 10. कृषिकर्म।

4.1. 1. विद्वस् – द्वि. वि, ए.व। 2. बुद्धिमत् – पञ्चमी – षष्ठी.वि , ए.व। 3. ज्ञानिन् – प्रथमा–द्वितीया.वि, द्वि.व। 4. सुहृद् – तृतीया–वि.ब.व। 5. विपद् – चतुर्थी.वि, ए.व। 6. जलमुच् – तृतीया–चतुर्थी.वि, द्वि.व। 7. मनस् – तृतीया. वि, ए.व। 8. वपुष् – चतुर्थी.वि, ब.व। 9. धनुष् – प्रथमा– द्वितीया.वि, ब.व। 10. कर्मन् – तृतीया.वि, ए.व। 11. पथिन् – द्वितीया.वि, ए.व। 12. यशस् – चतुर्थी.वि, ए.व।

2\. 1. आपदा, आपद्भ्याम्, आपद्भिः। 2. कर्मणा, कर्मभ्याम्, कर्मभिः। 3. ज्ञानिने, ज्ञानिभ्याम्, ज्ञानिभ्यः। 4. विद्युता, विद्युद्भ्याम्, विद्युद्भिः। 5. चक्षुषा, चक्षुर्भ्याम्, चक्षुर्भिः। 6. स्रोतसा, स्रोतोभ्याम्, स्रोतोभिः। 7. नाम, नामनी, नामानि। 8. शाखिना, शाखिभ्याम्, शाखिभिः। 9. योगिनम्, योगिनौ, योगिनः। 10. जगत्, जगती, जगन्ति। 11. सरः, सरसी, सरांसि। 12. आशिषे, आशीर्भ्याम्, आशीर्भ्यः।

3\. 1. सर्वशास्त्रवित् – विद्वान्। 2. बुद्धिमन्तम् – शास्त्रविद्वांसम्। 3. विदुषः। 4. वपुषा। 5. शास्त्रविद्भिः। 6. परिहासवचांसि। 7. पन्थानम् पलाशशाखिनः। 8. आत्मानम्। 9. वाचा। 10. महाज्ञानिने।

4\. 1. देवशर्मणः। 2. अविद्यावन्तं भवन्तं निर्गन्धं पलाशपुष्पम् इव निष्प्रयोजनं मन्यन्ते इति उक्तवती। 3. वारणसीम्। 4. पत्न्याः वाचा। 5. कालिदासस्य कृतीनां पञ्चमहाकाव्यानाम्।

5.1. 2. कर्मन् – कर्मणः। 3. चेतस् – चेतसाम्। 4. आकाङ्क्षिन् – आकाङ्क्षिणः। 5. देहिन् – देहिनाम्। 6. अनन्यगामिन् – अनन्यगामिनोः, 7. आत्मन् –आत्मसु। 8. विपद् – विपदाम्। 9. शिरस् – शिरस्सु। 10. विवेकिन् – विवेकिभ्यः।

2\. 1. स्रोतसः, स्रोतसोः, स्रोतसाम्। 2. वयसः, वयोभ्याम्, वयोभ्यः। 3. विदुषि, विदुषोः, विद्वत्सु। 4. ज्ञानिनः, ज्ञानिभ्याम्, ज्ञानिभ्यः। 5. उपनिषदः, उपनिषदोः, उपनिषदाम्। 6. पुरुजिति, पुरुजितोः, पुरुजित्सु। 7. वेदविदः, वेदविद्भ्याम्, वेदविद्भ्यः। 8. आशिषि, अशिषोः, आशीष्षु। 9. वाचः, वाचोः, वाचाम्। 10. पथि, पथोः, पथिषु।

3\. 2. कुत्र शुद्धता अस्ति ? 3. केषां बुद्धयः अनन्ताः ? 4. के पश्यन्ति ? 5. वयं कथं स्याम ? 6. नराः कानि विहाय नवानि धरन्ति ? 7. कः नित्यम् अवध्यः ? 8. कीदृशः अर्जुनः पृच्छति ? 9. माधवः पाण्डवश्च कीदृशे स्यन्दने स्थितौ ?

4\. 1. धीमति। 2. सुहृत्सु। 3. विपत्सु। 4. सरिति। 5. वाक्षु। 6. जगति। 7. वपुष्षु। 8. शिरसि। 9. सरस्सु। 10. आत्मसु।

5\. 1. सत्यजितः। 2. प्रधानमन्त्रिणः, मुख्यमन्त्रिणः। 3. मज्जन्तौ बालकौ। 4. भिषजां प्रमुखः नरेन्द्रमहोदयः। 5. कर्मणः प्रभावेण।

6\. 1. 1. आत्मना। 2. अन्तवन्तः। 3. कर्मसु। 4. अभावयतः। 5. मनसा। 6. असूयन्तः, अचेतसः। 7. ज्ञानिनः, वैरिणा। 8. देहिनम्। 9. हृदि। 10. अनुपकारिणे। 11. ज्ञानासिना। 12. गिराम्। 13. आत्मनः। 14. जन्मनाम्।

2\. 1. धर्मसम्मूढचेताः। 2. देही नवानि शरीराणि संयाति। 3. मा फलेषु। 4. आत्मानम् उद्धरेत्। 5. एषः वः इष्टकामधुक् अस्तु। 6.सर्व किल्बिषैः मुच्यन्ते। 7. मनुष्याः पार्थ सर्वशः। 8. कर्मसङ्गिनां बुद्धिभेदं न जनयेत्। 9. कृत्स्नवित् न विचालयेत्। 10. परधर्मः भयावहः। 11. ज्ञान–विज्ञाननाशनम्। 12. अहं विवस्वते प्रोक्तवान्। 13. यः वेत्ति सः माम् एति। 14. एधांसि भस्मसात् कुरुते। 15. आत्मशुद्धये कर्म कुर्वन्ति।

3\. 2. ज्ञानिनम् उपसर्पामि। 3. ज्ञानिना सह चर्चां करोमि। 4. ज्ञानिने सर्वं समर्पयामि। 5. ज्ञानिनः ज्ञानं सम्पादयामि। 6. ज्ञानिनः ज्ञानम् अपारम्। 7. ज्ञानिनि अनन्तः आनन्दः अस्ति।

4\. 2. उपनिषदं सर्वे इच्छन्ति। 3. उपनिषदा सह गीतायाः चर्चा भवति। 4. उपनिषदे विदेशीयाः स्पृहयन्ति। 5. उपनिषदः ज्ञानं प्राप्य सन्तुष्टः।

6. उपनिषदः पाठनं तत्र प्रचलति। 7. उपनिषदि आत्मज्ञानम् अस्ति।

5. 1. शुद्धम्। 2. अशु। 3. शु। 4. शु। 5. अशु। 6. शु। 7. अशु। 8. अशु। 9. शु। 10. अशु।

7. 1. विशेषणं –विशेष्यम् । 1.परमम् – वचः। 2. सहजम् – कर्म। 3. महती – चमूः। 4. महारथः – द्रुपदः। 5. विक्रान्तः – अभिमन्युः। 6. प्रियः – नरः। 7. शूरः – सैनिकः। 8. ऐश्वरं – रूपम्। 9. दिव्यं – चक्षुः। 10. दिव्यः – शङ्खः। 11. कृशा – महिला। 12. अनन्तः – आकाशः।

2. प्रियः अनुजः। प्रिया भगिनी। प्रियम् मित्रम्। प्रसिद्धः पुरुषः। प्रसिद्धा गीता। प्रसिद्धम् शास्त्रम्। महान् यज्ञः/त्यागः। महती शक्तिः/सिद्धिः। महत् कौशलम् /अधिष्ठानम्। श्रेष्ठः गणः। श्रेष्ठा शक्तिः। श्रेष्ठम् कार्यम्।

3. 2. आत्मीयं मित्रम्, आत्मीये मित्रे, आत्मीयानि मित्राणि। 3. प्रियः पाण्डवः, प्रियौ पाण्डवौ, प्रियाः पाण्डवाः। 4. पूज्यः गुरुः, पुज्यौ गुरू, पूज्याः गुरवः। 5. चटुलः कपिः, चटुलौ कपी, चटुलाःकपयः। 6. मधुरा वाणी, मधुरे वाण्यौ, मधुराः वाण्यः। 7. क्रूरः शत्रुः, क्रूरौ शत्रू, क्रूराः शत्रवः। 8. महती कथा, महत्यौ कथे, महत्यः कथाः। 9. श्रेष्ठः कर्ता, श्रेष्ठौ कर्तारौ, श्रेष्ठाः कर्तारः। 10. प्रसिद्धः ऋषिः, प्रसिद्धौ ऋषी, प्रसिद्धाः ऋषयः।

4. प्राचीनः देवालयः, प्राचीनं देवालयम्, प्राचीनेन देवालयेन, प्राचीनाय देवालयाय, प्राचीनात् देवालयात्, प्राचीनस्य देवालयस्य, प्राचीने देवालये। प्राचीना नगरी, प्राचीनां नगरीम्, प्राचीनया नगर्या, प्राचीनायै नगर्यै, प्राचीनायाः नगर्याः, प्राचीनायाः नगर्याः, प्राचीनायां नगर्याम्। प्राचीनं भवनम्, प्राचीनं भवनम्, प्राचीनेन भवनेन, प्राचीनाय भवनाय, प्राचीनात् भवनात्, प्राचीनस्य भवनस्य, प्राचीने भवने।

5. 2. उन्नतं शाखिनं कपिः आरोहति। 3. तीक्ष्णैः इषुभिः प्रतियोत्स्यति। 4. शान्ते आत्मनि चैतन्यं प्रकाशते। 5. अक्षयात् तूणीरात् शरं स्वीकरोति। 6. महता स्यन्दनेन गच्छति। 7. अद्वेष्टं भक्तम् ईश्वरः इच्छति। 8. पार्थः दिव्येन चक्षुषा ईश्वरं दृष्टवान्। 9. महत्यां निशायां संयमी जागर्ति। 10. श्रेष्ठायाः नार्याः नाम पाञ्चाली। 11. पतिव्रतासु स्त्रीषु श्रीः भवति। 12. धीमति योगिनि कुशलता अस्ति। 13. सेवातत्परेभ्यः शिष्येभ्यः तत्त्वदर्शिनः ज्ञानं यच्छन्ति। 14. शूश्रूषवे अर्जुनाय कृष्णः ज्ञानं दत्तवान्। 15. आसुर्यां योन्यां मूढाः जन्म प्राप्नुवन्ति। 16. सूर्यवंशप्रभवाय इक्ष्वाकवे मनुः योगम् अब्रवीत्। 17. उत्तमे कर्मणि निरतः भव। 18. अहङ्कारिण्यां व्यक्तौ शान्तिः न भवति। 19. विशुद्धया बुद्ध्या आत्मनियन्त्रणं कुरु। 20. उन्नतात् वृक्षात् फलं पतति।

6. 1. अर्जुनः दुष्टान् योधान् मारयति। 2. ज्येष्ठात् अग्रजात्। 3. ज्ञानिने। 4. चक्रिणम्। 5. स्वकीयम्। 6. तीक्ष्णेन। 7. निपुणे। 8. धर्म्यम्। 9. आत्मीयेभ्यः। 10. महती। 11. विपरीतानि। 12. अवस्थितान्। 13. दिव्येन। 14. देववरस्य। 15. प्रसन्नस्य।

7. 1. ब्रह्म। 2. स्यन्दने। 3. भक्तानाम्। 4. चेतसा। 5. नारायणेन। 6. धनञ्जयः। 7. चक्रिणम्। 8. त्रीन्।

8. 1. यन्त्रारूढानि। 2. धीमता। 3. श्वेतैः। 4. प्रमाथीनि। 5. कर्मसङ्गिनाम्। 6. इमम्। 7. केवलैः। 8. क्षीणकल्मषाः। 9. शुचौ। 10. मनः।

8.1. 1. कः सेनयोरुभयोः मध्ये रथं स्थापितवान् ? 2. पण्डिताः कान् कान् न शोचन्ति ? 3. केन गर्भः आवृतः ? 4. हरिः कस्मै ऐश्वरं रूपं दर्शयामास ? 5. केभ्यः योगी अधिकः ? 6. कस्य मृत्युः ध्रुवः ? 7. अर्जुनः विषादेन कुत्र उपाविशत् ? 8. कः दुर्गतिं न गच्छति ?

2. 2. किम् – कानि। केन, काभ्यां, कैः। काभ्यां, केभ्यः। कस्मात्, केभ्यः। कस्य, कयोः। कयोः केषु।

3. 1. एषा। 2. एतस्य। 3. एतस्याः। 4. एतम्। 5. एतस्मिन्। 6. एतेषु। 7. एतस्मिन्। 8. एतयोः। 9. तस्मिन्। 10. तान्। 11. तेषु। 12.तम्। 13. तस्मिन्। 14. तस्मिन्। 15. तत्।

4. तस्य। तस्मिन्। तम्। तस्य। तेषाम्। तम्। तेषु। सः। तस्मिन्। तस्य। ते। तस्मात्। तस्मै। तेषाम्। ते।

9.1. 1. एतया। 2. तया। 3. एताम्। 4. तया। 5. अनया। 6. एतया। 7. एतया। 8. ताम्। 9. एतस्मै। 10. तस्याः। 11. एताम्। 12. एतस्याः। 13. एताम्। 14.तया।

2. 2. जनकः भूमौ कां प्राप्तवान् ? 3. कया सह रामस्य विवाहः अभवत् ? 4. हनुमान् कस्यै अङ्गुलीयकं दत्तवान् ? 5. रामः कस्याः ऋते एकवर्षम् अवसत् ? 6. कस्याः प्रियः रामः ? 7. कस्याम् आदर्शनारीगुणाः सन्ति ?

3. 2. तासु। 3. ताभ्याम्। 4. इमान्। 5. तस्याम्। 6. एतेषु। 7. तस्मात्। 8. अनयोः। 9. तान्। 10. अस्मिन्। 11. तासु। 12. एतस्मै। 13. तेभ्यः। 14. एभिः। 15. तेषाम्। 16. एभ्यः। 17. आभ्यः। 18. अनेन। 19. अनयोः। 20. एतसाम्। 21. एताभ्याम्। 22. इमाम्। 23. एभिः।

10.1. एकम्। एकस्य। एकस्मै। एकेन। एकस्मात्। एकस्मिन्। एकः।

2. 2. त्रीणि। 3. तिस्रः। 4. तिसृभिः। 5. द्वौ। 6. त्रीणि। 7. पञ्च। 8. द्वाभ्याम्। 9. त्रयः। 10. द्वे। 11. चत्वारि। 12. पञ्चभिः त्रिभिः। 13. द्वौ।

3. 2. त्रयः। 3. द्वे। 4. पञ्च। 5. पञ्च। 6. एकम्। 7. तिस्रः। 8. पञ्च। 9. द्वे। 10. चत्वारः। 11. त्रीणि। 12. एकः। 13. पञ्च। 14. द्वौ। 15. चतस्रः। 16. अष्ट। 17. सप्त। 18. दश। 19. षट्। 20.नव।

4. 2. चत्वारि। 3. द्वाभ्याम्। 4. द्वादशसु। 5. एकस्याम्। 6. तिसृणाम्। 7. पञ्चानाम्। 8. दशभिः। 9. षड्भ्यः। 10. चतसृभ्यः। 11. चतसृषु। 12. तिस्रः।

5. चत्वारः। चत्वारि। चतुर्षु। एकम्। त्रयः। एकेन। एकस्य। एकस्य। चतुर्षु। एकः। द्वौ। त्रीन्। चतुरः। त्रयः। एकम्। त्रयाणाम्। त्रीन्।

11.1. 1. चतुर्थः, चतुर्थी, चतुर्दशम्। 2. षष्ठः, षष्ठी, षष्ठम्। 3. सप्तविंशतितमः, सप्तविंशतितमी, सप्तविंशतितमम्। 4. विंशतितमः, विंशतितमी, विंशतितमम्। 5. षोडशः, षोडशी, षोडशम्। 6. पञ्चषष्टितमः, पञ्चषष्टितमी, पञ्चषष्टितमम्। 7. नवपञ्चशत्तमः, नवपञ्चशत्तमी, नवपञ्चशत्तमम्। 8. एकसप्ततितमः, एकसप्ततितमी, एकसप्ततितमम्। 9. नवतितमः, नवतितमी, नवतितमम्। 10. पञ्चविंशतितमः, पञ्चविंशतितमी, पञ्चविंशतितमम्। 11. त्रिसप्ततितमः, त्रिसप्ततितमी, त्रिसप्ततितमम्। 12. सप्तत्रिंशत्तमः, सप्तत्रिंशत्तमी, सप्तत्रिंशत्तमम्। 13. अष्टचत्वारिंशत्तमः, अष्टचत्वारिंशत्तमी, अष्टचत्वारिंशत्तमम्। 14. द्वाविंशतितमः, द्वाविंशतितमी, द्वाविंशतितमम्। 15. चतुस्त्रिंशत्तमः, चतुस्त्रिंशत्तमी, चतुस्त्रिंशत्तमम्। 16. द्व्यशीतितमः, द्व्यशीतितमी, द्व्यशीतितमम्। 17. चत्वारिंशत्तमः, चत्वारिंशत्तमी, चत्वारिंशत्तमम्।

2. 2. द्वितीयः – प्रथमाय। 3. द्वितीयः – चतुर्थाय। 4. पञ्चमः – चतुर्थाय। 5.तृतीयः – पञ्चमाय। 6. पञ्चविंशतितमः – पञ्चाशत्तमाय।

7. चतुस्सप्ततितमः – अष्टनवतितमाय, 8. पञ्चपञ्चाशत्तमः – एकसप्ततितमाय च वलयं ददाति ।

3. प्रथमाय । द्वितीयः । द्वितीयम् । पञ्चमः । चतुर्थाय । तृतीयः । प्रथमः । चतुर्थः । पञ्चमम् । षष्ठः । सप्तमी । प्रथमम् । तृतीयः । चतुर्थः । द्वितीयस्य । एकम् । एकम् । द्वितीयम् । प्रथमस्य । तृतीयेन । चतुर्थम् । चतुर्थेन । तृतीयः ।

4. 2.जनवरीमासस्य षड्विंशतिदिनाङ्के गणतन्त्रदिनं भवति । 3. मार्चमासस्य प्रथमेदिनाङ्के विश्ववनितादिनं भवति । 4. एप्रिल्मासस्य चतुर्दशे दिनाङ्के अम्बेडकरजयन्तीदिनं भवति । 5. मईमासस्य प्रथमे दिनाङ्के विश्वकार्मिकदिनं भवति ।

5. 2. द्वितीये दिने शक्रदेवः भीमेन हतः । 3. चतुर्थे दिने गजसेना भीमेन हता । 4. पञ्चमे दिने सात्यकेः दशपुत्राः भूरिश्रवसा हताः । 5. सप्तमे दिने शङ्खः द्रोणेन हतः । 6. अष्टमे दिने इरावान् अलम्बूषेण हतः । 7. दशमे दिने भीष्मः अर्जुनेन पातितः । 8. त्रयोदशे दिने अभिमन्युः दौश्शासनिना हतः । 9. चतुर्दशे दिने जयद्रथः अर्जुनेन हतः । 10. चतुर्दशे दिने भूरिश्रवाः सात्यकिना हतः । 11. पञ्चदशे दिने द्रोणः धृष्टद्युनेन हतः । 12. सप्तदशे दिने कर्णः अर्जुनेन हतः।

6. 2. प्रथमः वानरः द्वितीयात् वृक्षात् तृतीयं वृक्षं गच्छति । 3. प्रथमः वानरः तृतीयात् वृक्षात् चतुर्थं वृक्षं गच्छति । 4. प्रथमः वानरः चतुर्थात् वृक्षात् पञ्चमं वृक्षं गच्छति । 5. प्रथमः वानरः पञ्चमात् वृक्षात् षष्ठं वृक्षं गच्छति ।

12.2. 1. कस्यचित् । 2. कश्चित् । 3. केचित् । 4. केनचित् । 5. कस्मैचित् । 6. कस्मैंश्चित् । 7. केषुचित् । 8. कञ्चित् । 9. केनचित् । 10. केभ्यश्चित् । 11. कानिचन । 12. कस्यचित् ।

3. 2. केनचित् । 3. केषुचित् । 4. कश्चित् । 5. केचित् । 6. कासुचित् । 7. कानिचित् । 8.कस्याञ्चित् । 9.कासाञ्चित् ।

6. 1. कश्चित् । 2. कश्चित् । 3. कश्चित् । 4. कस्यचित् । 5. कश्चित् । 6.कश्चित् । 7. कश्चित् । 8. केचित् । 9. केचित् । 10. केचित् । 11.किञ्चित् ।

7.2. कस्यचित् । 3. कस्माचित् । 4. कस्याश्चित् । 5. केषुचित् । 6. केचित् । 7. किञ्चित् । 8. कस्याश्चित् । 9. कस्मैचित् । 10. काश्चित् ।

13.1. 1. लप्स्यते, लप्स्येते, लप्स्यन्ते । लप्स्येसे, लप्स्येथे, लप्स्यध्वे । लप्स्ये, लप्स्यावहे, लप्स्यामहे । 2. योत्स्यते, योत्स्येते, योत्स्यन्ते । योत्स्यसे, योत्स्येथे, योत्स्यध्वे । योत्स्ये, योत्स्यावहे, योत्स्यामहे । 3. कम्पिष्यते, कम्पिष्येते, कम्पिष्यन्ते । कम्पिष्यसे, कम्पिष्येथे, कम्पिष्यध्वे । कम्पिष्ये, कम्पिष्यावहे, कम्पिष्यामहे । 4. जनिष्यते, जनिष्येते, जनिष्यन्ते । जनिष्यसे, जनिष्येथे, जनिष्यध्वे । जनिष्ये, जनिष्यावहे, जनिष्यामहे । 5. यक्ष्यते, यक्ष्येते, यक्ष्यन्ते । यक्ष्यसे, यक्ष्येथे, यक्ष्यध्वे । यक्ष्ये, यक्ष्यावहे, यक्ष्यामहे ।

2. 3. एताः करिष्यन्ते । 4. तौ करिष्यतः । 5. अहं चेष्टिष्ये । 6. वयं चेष्टिष्यामहे । 7. आवां चेष्टिष्यावहे । 8. त्वं लप्स्यसे । 9. यूयं लप्स्यध्वे । 10. सः रंस्यते । 11. ते रंस्यन्ते । 12. एताः अशिष्यन्ते । 13. तौ अशिष्येते । 14. अहं वर्तिष्ये । 15. वयं वर्तिष्यावहे । 16. त्वम् आरप्स्यसे । 17. यूयम् आरप्स्यध्वे । 18. अहं योत्स्ये । 19. आवां योत्स्यावहे । 20. वयं योत्स्यामहे । 21. त्वं वन्दिष्यसे । 22. यूयं वन्दिष्यध्वे ।

3. 1. गोपालः सागरतीरे विहारं करिष्यते । 2. आम्, सायङ्काले सागरशोभा वर्धिष्यते । 3. आम्, सर्वे सागरसौन्दर्यम् आस्वादयिष्यन्ते । 4. आम्, चन्द्रः आकाशे प्रकाशयिष्यते । 5. आम्, सायङ्काले सूर्यः सागरे गाहिष्यते । 6. सायङ्काले आकाशे सूर्यः रुक्मवर्णेन शोभिष्यते । 7. विनीतः गोपालश्च सागरतीरे रात्रिं यावत् रंस्येते । 8. सागरतीरे क्रीडारताः बालाः वर्तिष्यन्ते । 9. सागरतीरे पक्वं फलम् इव सूर्यः भासिष्यते । 10. आम्, द्वे मित्रे सागरतीरे मोदिष्येते ।

4. 1. ब्रह्म चन्द्रं भासयिष्यते । 2. वर्धिष्येते । 3. लप्स्यते । 4. स्रंसिष्यते । 5. कम्पिष्यते । 6. सेविष्यन्ते । 7. रंस्यन्ते । 8. चेष्टिष्यन्ते । 9. करिष्यते । 10. जनिष्यते । 11. करिष्यते । 12. आसिष्यते । 13. भक्ष्यते । 14. क्रेष्यते । 15. मंस्यन्ते ।

5. 1. अहं गीतां क्रेष्ये । (उत्तमपुरुषे) 2. त्वं कृष्णस्य वचनं कुरुष्व । 3. अहं राजभवने वर्तिष्ये । 4. सः ज्ञानिनां चेष्टाः वीक्षिष्यते । 5. भक्तः सदा ईश्वरं भक्ष्यते । 6. युवां युध्येथाम् । 7. अहं नगरं प्रपत्स्ये । 8. वयं मंस्यावहे । 9. तारौ शोभिष्येते । 10. सः मोदिष्यते ।

14.1. 2. सन्देहः अस्ति । 3. सन्देहः नास्ति । 4. सन्देहः अस्ति । 5. सन्देहः अस्ति । 6. सन्देहः अस्ति । 7. सन्देहः नास्ति । 8. सन्देहः अस्ति । 9. सन्देहः नास्ति । 10. सन्देहः अस्ति ।

2. पृच्छेत्, पृच्छेयुः – पृच्छेयम्, पृच्छेम । नयेत्, नयेयुः – नयेयम्, नयेम । नमेत्, नमेयुः – नमेयम्, नमेम । वदेत्, वदेयुः – वदेयम्, वदेम । खादेत्, खादेयुः – खादेयम्, खादेम । इच्छेत्, इच्छेयुः – इच्छेयम्, इच्छेम । स्मरेत्, स्मरेयुः – स्मरेयम्, स्मरेम ।

3. 1. आगच्छेत् । 2. लिखेत् । 3. पृच्छेयुः । 4. आह्वयेव । 5. कुर्यात् । 6. कुर्याम । 7. शक्नुयुः । 8. आगच्छेताम् । 9. भवेयुः । 10. भवेत् ।

4. 1. गृह्णीयात्, गृह्णीयुः, गृह्णीयाम्, गृह्णीयाम । 2. अश्नीयात्, अश्नीयुः, अश्नीयाम्, अश्नीयाम । 3. जानीयात्, जानीयुः, जानीयाम्, जानीयाम । 4. बध्नीयात्, बध्नीयुः, बध्नीयाम्, बध्नीयाम । 5. तनुयात्, तनुयुः, तनुयाम्, तनुयाम । 6. शृणुयात्, शृणुयुः, शृणुयाम्, शृणुयाम । 7. प्राप्नुयात्, प्राप्नुयुः, प्राप्नुयाम्, प्राप्नुयाम । 8. गणयेत्, गणयेयुः, गणयेयम्, गणयेम । 9. मार्जयेत्, मार्जयेयुः, मार्जयेयम्, मार्जयेम । 10. कथयेत्, कथयेयुः,कथयेयम्, कथयेम ।

5. 1. सा क्रीणीयात्, ते क्रीणीयाताम्, ताः क्रीणीयुः । 2. एषः गृह्णीयात्, एतौ गृह्णीयाताम्, एते गृह्णीयुः । 3. एषा अश्नीयात्, एते अश्नीयाताम् । एताः अश्नीयुः । 4. भवान् जानीयात्, भवन्तौ जानीयाताम्, भवन्तः जानीयुः । 5. भवती शक्नुयात्, भवत्यौ शक्नुयाताम्, भवत्यः शक्नुयुः । 6. अयं तनुयात्, इमौ तनुयाताम्, इमे तनुयुः । 7. इयं गणयेत्, इमे गणयेताम्, इमाः गणयेयुः । 8. त्वं कथयेः, युवां कथयेतम्, यूयं कथयेत । 9. अहं शक्नुयाम् । आवां शक्नुयाव, वयं शक्नुयाम ।

6. 1. अग्रजः स्वच्छतां कुर्यात् । 2. अनुजा रङ्गवल्लीं स्थापयेत् । 3. अहं वस्तु आनेतुं बहिः गच्छेयम् । 4. ते अलङ्कारं कुर्युः । 5. सर्वे स्वकार्यं ज्ञात्वा कुर्युः ।

7. 2. प्रायः सः आगत्य कुर्यात् । 3. श्वः त्वं मित्रगृहं गत्वा फलानि खादेः । 4. वयं तत्र तिष्ठेम । 5. बालकाः अत्र क्रीडेयुः । 6. जनाः किं कुर्युः । 7. सा आगच्छेत् त्वम् अपि आगच्छेः । 8. कार्यं समाप्य यूयं खादेत । 9. भवन्तः पुस्तकालयं गत्वा लिखेयुः । 10. गृहे के के तिष्ठेयुः ।

8. 1. गच्छेयम् । 2. कुर्याम् । ३. कुर्याम् । 4. गच्छेयम् । 5. क्रीडेयम् ।

15. 1. पठेताम्। पठेम। शक्नुयात्। कुर्युः। शक्नुयाताम्। गृह्णीयुः। क्रीणीयात्। पृच्छेयम्। प्राप्नुयाम्। गणयेः। क्रीडेम। चलेताम्। दद्यात्। शृणुयात्। कुर्याव। शक्नुयाम।

2. 2. विहरेयुः। 3. गर्जेयुः। 4. कूजेत्। 5. धावेत्। 6. क्रीडेताम्। 7. वदेयुः। 8. तरेत्। 9.धावेयुः। 10. गृह्णीयाताम्। 11. चर्वेत्। 12. गर्जेत्। 13.चलेत्। 14. गिलेयुः। 15. तरेयुः।

3.1. पठेत्। 2. पिबेत्। 3. गच्छेत्। 4. पश्येयुः। 5. कुर्युः। 6. सम्पादयेम। 7. विहरेयुः। 8. कुर्युः। 9. जानीयुः। 10. क्रीडेयुः। 11. नमेयम्। 12. भवेयुः। 13. क्रीणीयाः। 14. वदेम। 15. स्मरेयम्। 16. कुर्युः। 17. लालयेयुः। 18. वसेम। 19. शृणुयाः। 20. उपदिशेत्। 21. कुर्यात। 23. क्रीणीयुः। 24. लिखेत्। 25. वदेयुः।

4. (क) 1. पूजयेत्। 2. आचरेत्। 3. कुर्यात्। 4. रक्षेत्। (ख) 1. वदेयुः। 2. ब्रूयात्। 3. कुर्यात्। (ग)1. प्राप्नुयाम् 2. आप्नुयाम्। 3. पालयेयम्। 4. कुर्याम्। 5. रक्षेयम्।

16. 1. 1. अशोभताम्, अशोभन्त। अशोभथाः, अशोभेथाम्, अशोभध्वम्। अशोभे, अशोभावहि, अशोभामहि। 2. सेवेयाताम्, सेवेरन्। सेवेथाः, सेवेयाथाम्, सेवेध्वम्। सेवेय, सेवेवहि, सेवेमहि। 3. लभेत, लभेयाताम्, लभेरन्। लभेथाः, लभेयाथाम्, लभेध्वम्। लभेय, लभेवहि, लभेमहि। 4. अरमत, अरमेताम्, अरमन्त। अरमथाः, अरमेथाम्, अरमध्वम्। अरमे, अरमावहि, अरमामहि। 5. अमोदत, अमोदेताम्, अमोदन्त। अमोदथाः, अमोदेथाम्, अमोदध्वम्। अमोदे, अमोदावहि, अमोदामहि। 6. जायेत, जायेयाताम्, जायेरन्। जायेथाः, जायेयाथाम्, जायेध्वम्। जायेय, जायेवहि, जायेमहि।

2. 1. त्वम् अलज्जथाः। 2. असतः भावः न अविद्यत। 3. मनसः निग्रहं सुदुष्करम् अमन्ये। 4. श्रद्धावान् ज्ञानम् अलभत। 5. त्वं प्रज्ञावादान् अभाषथाः। 6. युवाम् एतं हतं अमन्येताम्। 7. सर्वे विस्मिताः त्वां व्यैक्षन्त। 8. यूयं श्रद्धायान्विताः अयजध्वम्। 9. वयं घोरम् अतपामहि। 10. आवाम् ईश्वरम् अभजावहि। 11. अकुर्वन्त। 12. अलभत। 13. अभजन्त। 14. अभुञ्जत। 15. अन्ववर्तन्त।

3. 1. अहम् अवन्दे। आवाम् अवन्दावहि। 2. युवकः अकम्पत। युवकाः अकम्पन्त। 3. युवाम् असहेथाम्। यूयम् असहध्वम्।4. बालिका अवर्धत। बालिके अवर्धेताम्। 5. त्वम् अशोभथाः। यूयम् अशोभध्वम्। 6. आवाम् ऐक्षावहि। वयम् ऐक्षामहि। 7.त्वम् असेवथाः। युवाम् असेवेथाम्। 8. भवन्तौ अलभेताम्। भवन्तः अलभन्त। 9. अहम् अमन्ये, वयम् अमन्यामहि।10. भवती अरमत। भवत्यौ अरमेताम्।

4. 2. वयं राष्ट्रहिताय यतेमहि। 3. यूयं कदापि न स्पर्धेध्वम्। 4. शत्रवः भीत्या पलायेरन्। 5. त्वं परीक्षायां विजयेथाः।

5. 1. सेवेत। 2. लभेयाताम्। 3. सेवेय, भुञ्जीय, लभेय। 4. सेवेरन्, भुञ्जीरन्, लभेरन्। 5. सेवेमहि, भुञ्जीमहि, लभेमहि। 6. सेवेथाः, भुञ्जीथाः,लभेथाः। 7. सेवेरन्, भुञ्जीरन्, लभेरन्। 8. सेवेयाथाम्, भुञ्जीयाथाम्, लभेयाथाम्। 9. भुञ्जीवहि, सेवेवहि, लभेवहि। 10. सेवेध्वम्, भुञ्जीध्वम्, लभेध्वम्। 11. सेवेत, भुञ्जीत, लभेत। 12. लभेयाताम्, सेवेयाताम्, भुञ्जीयाताम्।

17.1. 1. यदि अर्जुनः धनुर्विद्यायाः अभ्यासं न अकरिष्यत् तर्हि ख्यातः न अभविष्यत्। 2. यदि एकलव्यः न अदास्यत् तर्हि सः गुरुभक्तः इति प्रसिद्धः न अभविष्यत्। 3. यदि कर्णः दानेन सर्वान् न अतोषयिष्यत् तर्हि दानवीरः इति ख्यातिं न प्राप्स्यत्। 4. यदि श्रीकृष्णः व्रजं विहाय न अगमिष्यत् तर्हि द्वारकापुर्यां राज्यं न अरचयिष्यत्। 5. यदि पाण्डवाः द्यूतं न अक्रीडिष्यन् तर्हि सर्वदा पराजयं न प्राप्स्यन्। 6. यदि मुनिः शापं न अकरिष्यत् तर्हि दुष्यन्तः शकुन्तलां न व्यस्मरिष्यत्। 7. यदि बालिकाः गीतां न अन्वगास्यन् तर्हि गीता कण्ठस्था न अभविष्यत्।

2. अभविष्यत्, अभवविष्यत्, उदतरिष्यत्, उदतरिष्यत्, अलप्स्यत, अलप्स्यत, प्राप्स्यत्, प्राप्स्यत्, अकरिष्यत्, अकरिष्यत्, अन्वकरिष्यत्, व्यस्मरिष्यत्, अभविष्यत्।

3. 1. यदि छात्राः अभविष्यन् तर्हि शिक्षकः अपाठयिष्यत्। 2. यदि कोषे धनम् अभविष्यत् तर्हि फलम् अक्रेष्यम्। 3. यदि उत्साहः अभविष्यत् तर्हि लक्ष्यं प्राप्स्यत्। 4. यदि विरामः अभविष्यत् तर्हि भवती नाटकम् अद्रक्ष्यत्। 5. यदि भवतः वचनं सत्यम् अभविष्यत् तर्हि अङ्ग्यकरिष्यम्। 6. यदि वृक्षाः उन्नताः अभविष्यन् तर्हि अपतिष्यन्। 7. यदि सः सम्यक् कार्यम् अकरिष्यत् तर्हि निर्वाचने अजेष्यत्। 8.यदि भवान् कम्बलम् अधरिष्यत् तर्हि शैत्यं न अबाधिष्यत्। 9. यदि जलम् अभविष्यत् तर्हि तडागः शुष्कः न अभविष्यत्। 10. यदि अनिलः आलस्यम् अत्यक्ष्यत् तर्हि सुखम् अन्वभविष्यत्।

4. 1. अस्ति, सकर्मकः। 2. नास्ति, अकर्मकः। 3. अस्ति, सकर्मकः। 4. अस्ति, सकर्मकः। 5. अस्ति, सकर्मकः। 6. अस्ति, सकर्मकः। 7. नास्ति, अकर्मकः। 8. नास्ति, अकर्मकः। 9. अस्ति, सकर्मकः।

5. 1. सकर्मकवाक्यम्। 2. अकर्मकवाक्यम्। 3. सकर्मकवाक्यम्। 4. सकर्मकवाक्यम्। 5. सकर्मकवाक्यम्। 6. अकर्मकवाक्यम्। 7. अकर्मकवाक्यम्। 8. सकर्मकवाक्यम्। 9. अकर्मकवाक्यम्। 10. सकर्मकवाक्यम्। 11. सकर्मकवाक्यम्। 12. अकर्मकवाक्यम्। 13. अकर्मकवाक्यम्।14. सकर्मकवाक्यम्। 15. सकर्मकवाक्यम्। 16. अकर्मकवाक्यम्। 17. अकर्मकवाक्यम्। 18. सकर्मकवाक्यम्। 19. अकर्मकवाक्यम्। 20. अकर्मकवाक्यम्।

2. 2. वैश्वारेण अन्नं पच्यते। 3. तेन राज्यम् इष्यते। 4. एतेन विषयः ज्ञायते। 5. अभिमन्युना सन्देशः प्रेष्यते। 6. यज्ञेन पापं क्षाल्यते। 7. मया कथा श्रूयते। 8. तेन हतः मन्यते। 9. क्षत्रियेण युद्धं लभ्यते। 10. कृष्णेन मार्गः सूच्यते। 11. शिष्येण गुरुः सेव्यते। 12. सैनिकेन शत्रुः ताड्यते। 13. केशवेन विभूतियोगः कथ्यते। 14. रथिना सैन्यम् आलोक्यते। 15. जनैः इन्द्रजालं वीक्ष्यते। 16. कृष्णेन भक्ताः इष्यन्ते। 17. तामसगुणयुक्तैः अकार्यं क्रियते। 18. धूमेन वह्निः आव्रियते। 19. भीष्मेण शङ्खः ध्मायते। 20. सर्वेण कर्मफलम् अनुभूयते।

3. 2. निर्मीयते, निर्मीयेते, निर्मीयन्ते। 3. दीयते, दीयेते, दीयन्ते। 4. विधीयते, विधीयेते, विधीयन्ते। 5. हायते, हायेते, हायन्ते।

4. 2. भक्तैः पुष्पाणि चीयन्ते। 3. शिक्षिकया ग्रन्थः अधीयते। 4. अधिकारिणा विचाराः श्रूयन्ते। 5. तया लेखनी क्रीयते। 6. सेवकेन स्यूताः

नीयन्ते । 7. सचिवैः कार्याणि क्रियन्ते । 8. बालिकाभिः वस्त्राणि ध्रियन्ते । 9. वरेण कन्या व्रियते । 10. सैनिकेन नदी तीर्यते । 11. भक्तेन देवः ध्यायते ।12. भाषणकारेण विषयः प्रस्तूयते ।13. अस्माभिः गीतानि श्रूयन्ते । 14. युष्माभिः सत्कार्यं क्रियते । 15. यतिना भगवान् स्तूयते ।

5. वद् – उद्यते, उद्यन्ते, उद्यसे, उद्येथे, उद्ये, उद्यामहे । वच् – उच्येते, उच्यन्ते, उच्येथे, उच्यध्वे, उच्यावहे, उच्यामहे । आ + ह्वे – आहूयते, आहूयेते, आहूयसे, आहूयेथे, आहूये, आहूयावहे ।

6.1. पुष्पम् । 2. भारः । 3. बीजानि । 4. उपायनानि । 5. जलम् । 6. अहम् । 7. आभूषणानि । 8. यूयम् । 9. प्रकृतिः । 10. सेवकाः । 11. देशः । 12. त्वम् । 13. तृणम् । 14. देवः ।

19.1. 2. शिशुभिः रुद्यते । 3. बालेन उत्थीयते । 4. जनैः उपविश्यते । 5. तेन कुप्यते । 6. शुनकैः भष्यते । 7. त्वया खिद्यते । 8. उन्मत्तैः हस्यते । 9. सिंहेन गर्ज्यते । 10. दीपैः ज्वल्यते । 11. नर्तक्या नृत्यते । 12. महिलाभिः लज्ज्यते । 13. पापेन क्षीयते । 14. गङ्गया उह्यते । 15. आरक्षकैः उष्यते । 16. सस्येन वृध्यते । 17. अस्माभिः स्थीयते । 18. शाखाभिः कम्प्यते । 19. चित्रेण शुभ्यते । 20. पर्यटकैः भ्रम्यते ।

2.1. एतेन सन्यासिना भूयते । 2. तेन भिक्षाटनं कृत्वा जीव्यते । 3. प्रतिदिनं प्रभाते एव तेन प्रस्थीयते । 4. तेन सन्तुष्टेन भूयते । 5. तेन न प्राप्यते । 6. न शुच्यते न किमपि काङ्क्ष्यते । 7. तेन सर्वदा एकभावेन स्थीयते । 8. निन्दायां प्रशंसायां वा तेन समानेन दृश्यते । 9. सुखेन दुःखेन च सः न प्रभाव्यते । 10. तेन भगवतः आराधनं क्रियते । 11. तेन भगवतः अतीव प्रियेण भूयते । 12. तेन ध्यायते चेत् भगवान् एव । 13. तेन दृश्यते चेत् भगवान् एव । 14. तेन भाव्यते चेत् भगवान् एव । 15. एवं सर्वदा सर्वत्र सर्वथा भगवन्मयेन वृत्यते ।

3. 1. कृष्णेन ज्योतिषां रविणा भूयते । 2. वेदानां सामवेदेन भूयते । 3. नक्षत्राणां शशिना भूयते । 4. कृष्णेन इन्द्रियाणां मनसा भूयते । 5. कृष्णेन भूतानां चेतनया भूयते । 6. कृष्णेन सरसां सागरेण भूयते । 7. कृष्णेन सर्ववृक्षाणाम् अश्वत्थेन भूयते । 8. कृष्णेन पक्षिणां वैनतेयेन भूयते । 9. कृष्णेन आयुधानां वज्रेण भूयते । 10. कृष्णेन स्रोतसां जाह्नव्या भूयते । 11. कृष्णेन अक्षराणाम् अकारेण भूयते । 12. कृष्णेन छन्दसां गायत्र्या भूयते । 13. कृष्णेन ज्ञानवतां ज्ञानेन भूयते । 14. कृष्णेन सत्त्ववतां सत्त्वेन भूयते ।

4. 1.एकः मोहाविष्टः भवति । 2. सः समचित्तः न भवति । 3. सः कर्मफलं प्राधान्येन चिन्तयति । 4. एकदा सः एकं गुरुं प्राप्नोति । 5. गुरुः उपदेशं करोति । 6. एतस्य मनसि प्रश्नः उद्भवति । 7. तेनापि मध्ये बहुभिः गीतायाः उदाहरणैः गुरुः तं बोधयति । 8. सः अपि मध्ये मध्ये जिज्ञासां प्रकटयति । 9. अन्ततो गत्वा सः सत्त्वमेकत्वम् च अवगच्छति । 10. तदनुसारम् आचरणस्य निश्चयं करोति । 11. सः सन्तुष्टः जीवनं करोति । 12. अन्ये तस्य जीवनम् अवलोकन्ते । 13. सः तत्त्वं बोधयति ।14. सर्वे एतत् इच्छन्ति । 15. एते स्वजीवने तदाचरितुं प्रयत्नं विदधति । 16. एवं सः सार्थकं जीवनं करोति ।

20.1. रक्ष्यताम्, नीयताम्, ऊह्यताम्, वन्द्यताम्, ईक्ष्यताम्, सह्यताम्, आहूयताम्, सेव्यताम्, दीयताम्, उद्यताम्, श्रूयताम्, ज्ञायताम्, आलोक्यताम्, अपेक्ष्यताम्, वृत्यताम्, शुभ्यताम् ।

2. ज्ञायताम्, ज्ञायेताम्, ज्ञायन्ताम् । उद्यताम्, उद्येताम्, उद्यन्ताम् । लभ्यताम्, लभ्येताम्, लभ्यन्ताम् । ज्ञायस्व, ज्ञायेथाम्, ज्ञायध्वम् । उद्यस्व, उद्येथाम्, उद्यध्वम् । लभ्यस्व, लभ्येथाम्, लभ्यध्वम् । ज्ञायै, ज्ञायावहै, ज्ञायामहै । उद्यै, उद्यावहै, उद्यामहै । लभ्यै, लभ्यावहै, लभ्यामहै ।

3. 1. सारथिना रथः स्थाप्यताम् । 2. भक्तेन देवः ध्यायताम् । 3. योधैः शङ्खनादः श्रूयताम् । 4. भवता भोगाः समीह्यन्ताम् । 5. भवद्भिः परमागतिः प्रयायताम् । 6. छात्रेण पाठौ पठ्येताम् । 7. तेन अश्वौ दृश्येताम् । 8. त्वया युद्धं क्रियताम् । 9. सेनापतिना सेना नीयताम् । 10. युष्माभिः लोकसङ्ग्रहः क्रियताम् । 11. मुमुक्षुणा अशोच्याय न दीयताम् । 12. त्वया क्षेत्रज्ञः भगवान् ज्ञायताम् । 13. बुधेन तत्त्वं ज्ञायताम् । 14. युष्माभिः राज्यं भुज्यताम् । 15. अग्रजेन अनुजौ नीयेताम् ।16. धर्मिष्ठैः जयः लभ्यताम् । 17. भवद्भिः देशः सेव्यताम् । 18. दुर्योधनेन आचार्यः उपसङ्गम्यताम् । 19. युष्माभिः कदापि अधर्मः न क्रियताम् । 20. सैनिकैः युद्धं वीक्ष्यताम् । 21. सर्वैः मनः अभ्यासेन गृह्यताम् । 22. युष्माभिः स्वधर्मः चर्यताम् । 23. सर्वैः धृतिः विन्द्यताम् । 24.अर्जुन ! त्वया मरुतः दृश्यन्ताम् । 25. ज्ञानवता भगवान् प्रपद्यताम् । 26. श्रद्धावद्भिः ज्ञानं लभ्यताम् । 27. त्वया प्रकृतिः विद्यताम् । 28. युवाभ्यां सत्यम् उद्यताम् । 29. भवद्भिः गीता श्रूयताम् । 30. भवत्या भ्रातरः उपदिश्यन्ताम् । 31. युष्माभिः विश्वमार्यं क्रियताम् ।

4. 2. जगता विपरिवृत्यताम् । 3. योगिना न मुह्यताम् । 4. केनापि अशुचौ नरके न पत्यताम् । 5. कदापि अधर्मेण न अभिवृध्यताम् । 6. सर्वैः ज्ञानवर्धनाय प्रयत्यताम् । 7. भवद्भिः स्वधर्माचरणे रम्यताम् । 8. कस्यापि कर्मणि सक्तिः न जायताम् । 9. अस्माभिः देशहिताय यत्यताम् । 10. संस्कृतिप्रवाहकेन संस्कृतेन विराज्यताम् ।

5. 2. लभ्यताम् । 3. पाण्डवैः । 4. स्वधर्मः । 5. भुज्यताम् । 6. भवद्भिः, ते । 7. आत्मा । 8. आप्यताम् । 9. विजयः । 10. यशसा ।

21.1. औह्यत – औह्यन्त, औद्यत – औद्यन्त, अयायत – अयायन्त, ईयत – ईयन्त, उपास्यत – उपास्यन्त, आकाङ्क्ष्यत – आकाङ्क्ष्यन्त, अवेद्यत – अवेद्यन्त, अपठ्यत – अपठ्यन्त, अक्रियत – अक्रियन्त, अदृश्यत – अदृश्यन्त ।

2.1.मनुना ईक्ष्वाकुः औच्यत । 2. अस्माभिः भगवतः वर्त्म अन्ववृत्यत । 3. तया श्रेयः अवाप्यत । 4. गणेशेन महाभारतम् अलिख्यत । 6. भक्तेन गीता अपठ्यत । 7. तेन सत्कार्यम् अक्रियत । 8. अर्जुनेन विश्वरूपम् अदृश्यत । 9. युधिष्ठिरेण भीष्मः अनम्यत । 10. सैनिकेन कुरुक्षेत्रम् अगम्यत । 11. कर्णेन कवचकुण्डलम् अदीयत । 12. अर्जुनेन कुरुक्षेत्रे सम्बन्धिनः ऐक्ष्यन्त । 13.भीमेन दुर्योधनः आहूयत ।14. धर्मराजेन एकदा व्याजेन असत्यम् औद्यत ।

3. 1. औद्यत । 2. अधाव्यत । 3. अक्रियत । 4. अदृश्यत । 5. अपीयत । 6. अस्मर्यन्त । 7. व्यदार्यन्त । 8. अस्थीयत । कर्तरि वाक्यानि – 1.कृष्णः अर्जुनम् अवदत् । 2. अश्वाः रणाङ्गणम् अधावन् । 3. योगिनः ध्यानम् अकुर्वन् । 4. भगवान् विश्वरूपम् अदर्शयत् । 5. पार्थः गीतामृतम् अपिबत् । 6. वयं श्लोकान् अस्मराम । 7. शङ्खघोषः धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् । 8. माधवः स्यन्दने अतिष्ठत् ।

22.1. उद्येत, उद्येयाताम्, उद्येरन् । उद्येथाः, उद्येयाथाम्, उद्येध्वम् । उद्येय, उद्येवहि, उद्येमहि । नीयेत, नीयेयाताम्, नीयेरन् । नीयेथाः, नीयेयाथाम्, नीयेध्वम् । नीयेय, नीयेवहि, नीयेमहि । आहूयेत, आहूयेयाताम्, आहूयेरन् । आहूयेथाः, आहूयेयाथाम्, आहूयेध्वम् । आहूयेयम्, आहूयेवहि, आहूयेमहि ।

2. 1. भवद्भिः श्लोकाः पठ्येरन्। 2. सर्वैः आचरणं त्यज्येत। 3. मित्रैः ग्रन्थाः दीयेरन्। 4. भवत्या गुणः रक्ष्येत। 5. अस्माभिः कीर्तिः विन्द्येत। 6. तेन धर्मः चर्येत। 7. पुरुषैः कर्माणि क्रियेरन्। 8. केनापि कर्मणः फलं न काङ्क्ष्येत। 9. भवद्भिः काम्यानां कर्मणां न्यासः ज्ञायेत। 12. केनापि यज्ञदानतपःकर्म न त्यज्येत।

3. 1. भवता स्थीयेत। 2. मनसा प्रसीद्येत। 3. जनैः मुद्येत। 4. मनसा सत्कार्ये रम्येत। 5. सूर्येण प्रकाश्येत। 6. पावकेन ज्वल्येत। 7. मित्रेण उपविश्येत। 8. शरीरैः नश्येत। 9. दीपेन ज्वल्येत। 10. तृष्णया नश्येत। 11. भगवद्गीतया विलस्येत। 12. मया न रम्येत।

23.1. 1. सात्यकिना वदनीयम्। 2. ऋषिणा ध्यानीयम्। 3. मात्रा पालनीयम्। 4. योधेन नयनीयम्। 5. कविना रचनीयम्। 6. धर्मेण जयनीयम्। 7. ज्ञानिना दानीयम्। 8. धेन्वा चरणीयम्। 9. भारवाहकेण वहनीयम्। 10. लेखकेन लेखनीयम्।

2. वर्धनीयाः गुणाः – भक्तिः, ममता, मतिः, शान्तिः, स्मृतिः, धार्मिकता, आर्जवम्, बलम्, साहसम्, तेजः, प्रेम त्यक्तव्याः गुणाः – क्रोधः, मोहः, द्वेषः, दर्पः, आसक्तिः, दीर्घसूत्रता।

3. 1. मया चित्राणि द्रष्टव्यानि। 2. मया सत्यवचनानि वक्तव्यानि। 3. भवत्या शिशवः पालनीयाः। 4. त्वया दुर्गुणः त्यक्तव्यः। 5. महिलया रङ्गवल्ली रचनीया। 6. त्वया पर्वदिने नूतनवस्त्राणि धर्तव्यानि। 7. मया सुन्दरचित्रं लेखनीयम्। 8. सर्वैः सुभाषितानि कण्ठस्थीकरणीयानि। 9. शिक्षकेण पाठः पाठनीयः। 10. एतया नाटकं द्रष्टव्यम्। 11. भवत्या प्रश्नः प्रष्टव्यः। 12. सर्वैः वृक्षाः आरोपणीयाः। 13. मया उत्तमलेखाः लेखनीयाः। 14. गौर्या पुष्पाणि चेतव्यानि। 15. सर्वैः नदी रक्षणीया। 16. भारतीयैः धेनुः वन्दनीया। 17. मया उत्तमः विचारः करणीयः। 18. मया दोषरहितवाक्यानि वक्तव्यानि। 19. मया शिबिरं चालनीयम्। 20. शिक्षकेण उत्तमपाठ्यपुस्तकानि रचनीयानि।

3. श्लोकाः पठनीयाः। धर्मः अवगन्तव्यः। धर्मः आचरणीयः। कर्माणि करणीयानि। दानं दातव्याम्। शान्तेन भवितव्यम्। अहङ्कारः हानीयः। इन्द्रियाणि निग्रहणीयानि। आत्मा उद्धरणीयः। सिद्धिः लब्धव्या। लक्ष्यम् साधनीयम्।

24.1. वदन्तं, वदन्तौ वदतः। वदता। वदते, वदद्भ्यां, वदद्भ्यः। वदतः वदद्भ्यां। वदतोः, वदताम्। वदति, वदतोः, वदत्सु।

2. लिखन्तीं, लिखन्त्यौ, लिखन्तीः। लिखन्त्या, लिखन्तीभ्यां लिखन्तीभिः। लिखन्त्यै, लिखन्तीभ्यां, लिखन्तीभ्यः लिखन्त्याः लिखन्तीभ्यां लिखन्तीभ्यः। लिखन्त्याः लिखन्त्योः लिखन्तीनाम्। लिखन्त्यां, लिखन्त्योः, लिखन्तीषु।

3. 1. नयन्, नयन्ती, नयत्। 2.इच्छन् – इच्छन्ती – इच्छत्। 3. तिष्ठन् – तिष्ठन्ती – तिष्ठत्। 4. खादन् – खादन्ती –खादत्। 5. त्यजन् – त्यजन्ती – त्यजत्। 6.पश्यन् – पश्यन्ती – पश्यत्। 7. नमन् – नमन्ती – नमत्। 8. हसन् – हसन्ती – हसत्। 9. पृच्छन् – पृच्छन्ती – पृच्छत्। 10. चिन्तयन् – चिन्तयन्ती– चिन्तयत्।

4. 1. अर्जुनः गीतां शृण्वन् जागरितः भवति। 2. महिलाः वार्तालापं कुर्वत्यः मन्दिरं गच्छन्ति। 3. चरन्तीभ्यः धेनुभ्यःगोपालः जलं ददाति। 4. गच्छन्त्यै मालत्यै। 5. धावतः सैनिकान्। 6. तिष्ठतः स्यन्दनात्। 7.आरोहतः भीष्मस्य। 8.क्रीणतीनां महिलानाम्। 9. तरन्तीषु नौकासु। 10. वदत्सु सज्जनेषु। 11.नृत्यन् शिवः।

5. 2. कर्षयन्तः जनाः। 3.विषीदन्तम् अर्जुनम्। 4. द्विषतः नराधमान्। 5. क्रुध्यतः भीमात्। 6. ध्यायते युधिष्ठिराय। 7. तिष्ठन्तं परमेश्वरम्। 8. आचरतः मुक्तस्य। 9. हर्षं जनयन् भीष्मः। 10. भजतः भक्तानाम्। 11. कुर्वन्तः योगिनः। 12. युञ्जन् साधकः।

6. 1. युञ्जन्। 2.इच्छन्तः। 3. स्मरन्। 4. भावयन्तः। 5. भ्रामयन्। 6. अजानन्तः। 7. जानन्। 8. अनुचिन्तयन्। 9. धारयन्। 10.कुर्वन्. 11. प्रहसन्। 12. स्मरन्।

25.1. 1. वृध् – वर्धमान, 2. कम्प् – कम्पमान, 3. एध् – एधमान, 4. मुद् – मोदमान, 5. सेव् – सेवमान, 6. लभ् – लभमान, 7. विद् – विद्यमान, 8. शुभ् – शोभमान, 9. स्पर्ध – स्पर्धमान, 10. ईक्ष – ईक्षमाण, 11. भाष् – भाषमाण, 12. सज्ज् – सज्जमान।

2. 2. स्रंसमाणम्, 3. विवदमानौ, 4. सहमानः, 5. खिद्यमानः, 6. यजमानः, 7. भजमानः, 8. आसमानः, 9. मोदमानः, 10. जायमानः 11. उपसेवमानः, 12. सेवमानः, 13. प्रकाशमानः, 14. विराजमानः, 15. वर्तमाना, 16. अनुवर्तमानम्, 17. स्पर्धमानाः।

3.1. खिद्यमानम्, 2. भाषमाणः, 3. म्रियमाणाः, 4. सज्जमानाः, 5. समवतिष्ठमानम्, 6. शयानाय, 7. निरीक्षमाणस्य, 8. डयमानम्, 9. उपासमानैः, 10. युञ्जानः, 11. यतमानाः, 12. वेपमानः, 13. कुर्वाणाः।

4.2. खिद्यमानस्य, 3. विक्रीणानः, 4. प्रकाशमाने, 5. परीक्षमाणात्, 6. भुञ्जानम्, 7. स्रंसमाणस्य, 8. पर्युपासमानेभ्यः।

5.1. वीक्षमाणया। 2. गृह्णानान्। 3. अधीयानस्य। 4. कुर्वतीभ्यः। 5. स्पर्धमानेषु। 6. कूर्दमानान्। 7. वर्धमानायां। 8. शयानम्। 9.पलायमानानाम्, 10. प्रतीक्षमाणायाः। 11. विवदमानेभ्यः, 12. प्रयुञ्जानेभ्यः। 13. बध्नतीम्। 14. आद्रियमाणेषु। 15. युध्यमानैः। 16. ब्रुवाणासु। 17. निरीक्षमाणेभ्यः। 18. सेवमानस्य। 19. द्योतमानानि। 20. खिद्यमानाम्।

6. 1. यतमानः–यतमाना–यतमानम्, प्रार्थयमानः–प्रार्थयमाना–प्रार्थमानम्, आरभमाणः–आरभमाणा–आरभमाणम्, मोदमानः–मोदमाना–मोदमानम्, खिद्यमानः–खिद्यमाना–खिद्यामानम्, जिज्ञासमानः–जिज्ञासमाना–जिज्ञासमानम्, त्वरमाणः–त्वरमाणा–त्वरमाणम्, चिन्वानः–चिन्वाना–चिन्वानम्, लज्जमानः–लज्जमाना–लज्जमानम्।

7. लम्बमानः, सेवमानः, शयानः, स्मयमानः, कुर्वाणः, अधीयानः, शोभमानः, मन्यमानः, खिद्यमानः, कम्पमानः, ऊहमानः।

8.2. भक्ताः सेवमानाः, 3. छात्राः अधीयानाः, 4. वयं प्रतीक्षमाणाः, 5. यूयं त्वरमाणाः, 6. भवन्तः वर्धमानाः, 7. भवत्यः यतमानाः, 8. बालाः एधमानाः, 9. डयमानाः पक्षिणः, 10. स्मयमानाः युवकाः।

9. कम्पमानः नारदः। स्मर्यमाणम् औषधम्। खिद्यमानं कृष्णम्। प्रार्थयमानाः कृष्णपत्न्यः। उच्यमानं वचनम्। शोभमानेषु निकुञ्जेषु। लज्जमानाः धन्वन्तर्यादयः। वर्धमाना वेदना।

संस्कृताय भवन्तः कृपया अधोनिर्दिष्टेषु पञ्चविंशत्यां कार्येषु कानिचन पञ्च कार्याणि कुर्वन्तु

१. 'वदतु संस्कृतम्' इत्यस्य पुस्तकस्य पञ्च प्रतिकृतीः क्रीत्वा पञ्चभ्यः जनेभ्यः ददातु ।
२. 'पत्राचारद्वारा संस्कृतशिक्षणम्' इति योजनायां पञ्च शिक्षार्थिनः योजयतु ।
३. सम्भाषणसन्देशपत्रिकायाः पञ्च ग्राहकान् सङ्गृह्णातु ।
४. पञ्चभ्यः जनेभ्यः संस्कृतभारत्यै धनसहयोगराशिं सङ्गृह्य ददातु ।
५. संस्कृतभारत्याः पञ्च पुस्तकानि क्रेतुं पञ्च जनान् प्रेरयतु ।
६. पञ्चसु स्थानेषु सम्भाषणशिबिराणाम् आयोजने साहाय्यं करोतु ।
७. वर्षे पञ्च दिनानि संस्कृतप्रचारकार्याय ददातु ।
८. पञ्चविधानि प्रचारपत्रकाणि मुद्राप्य ददातु ।
९. पञ्च संश्लेषकान् कारयित्वा मुद्राप्य च ददातु ।
१०. पञ्च संस्कृतशुभाशयपत्राणि कारयित्वा / मुद्रयित्वा ददातु ।
११. पञ्चसु विद्यालयेषु संस्कृतच्छात्रेभ्यः दानाय पञ्च पुरस्कारान् ददातु ।
१२. Pride of India इत्यस्य पुस्तकस्य पञ्च प्रतिकृतीः क्रीणातु विक्रीणतां वा ।
१३. पञ्चसु मन्दिरेषु संस्कृतभारत्याः प्रचारफलकानि स्थापयतु ।
१४. पञ्चानां प्रभावि-प्रतिष्ठित-जनानां कृते संस्कृतभारत्याः परिचयं कारयतु ।
१५. प्रचारार्थं पञ्च वस्त्रफलकानि कारयित्वा ददातु ।
१६. पञ्चानां विद्यालयानां ग्रन्थालयेभ्यः संस्कृतभारत्याः पुस्तकानां गुच्छान् ददातु ।
१७. प्रतिदिनं पञ्च रूप्यकाणि संस्कृतप्रचारकार्याय दानरूपेण दानपात्रे स्थापयतु ।
१८. प्रतिदिनं पञ्चभिः जनैः सह किञ्चित् किञ्चित् संस्कृतसम्भाषणं करोतु ।
१९. पञ्च जनान् संस्कृतं पाठयतु ।
२०. प्रतिसप्ताहं पञ्च नूतनजनान् दूरभाषया सम्पर्क्य संस्कृतभारतीं परिचाययतु ।
२१. संस्कृतकार्ये सहयोगाय पञ्च संस्थाः प्रेरयतु ।
२२. संस्कृतकार्यविषये पञ्च लेखान् लिखतु ।
२३. पञ्चभ्यः जनेभ्यः संस्कृतविषये पत्राणि लिखतु ।
२४. पञ्चसु स्थानेषु संस्कृतविषये, संस्कृतभारत्याः विषये च भाषणं करोतु ।
२५. उपायनदानसमये पञ्चसु प्रसङ्गेषु संस्कृतपुस्तकानि ददातु ।
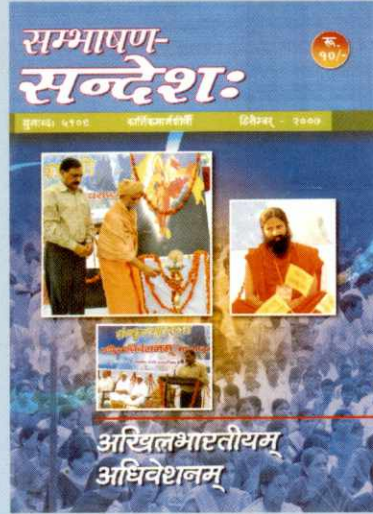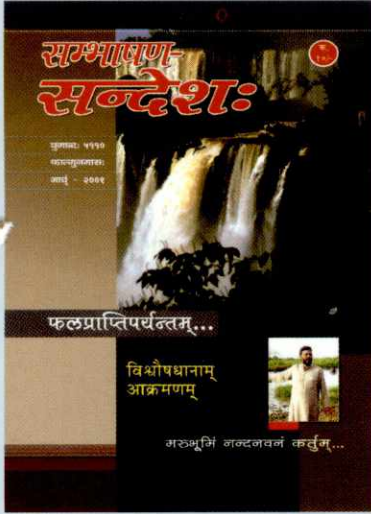
संस्कृतभारती
देहली

ISBN 978-81-87276-45-2
रू. १५०.००